

Մ Ա Ս Ե Ա Յ Ա Ղ Ա Ի Ն Ի

Ասետաբեր Հայաստանեայց

LA COLOMBE DU MASSIS

MESSAGER DE L'ARMÉNIE

ՀՐԱՏԱՐԱԿԵԱՒ ԱԶԳԱՍԵՐ ՍԱՏԱՐՈՒԹԵԱՄԲ

ՊԱՐՈՆ ԵՂՈՒԱՐԴԱՅ ՌԱՓԱԵԼԻ ՂԱՐԱՄԵԱՆ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

Նոյեմբեր 1856. — Թիւ ԺԱ.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ.

ԿԵՆՏԱՂՍԳՈՒՄՍ ԲԱՆԲ.

Խնդիր իրաւաստեան պապին Հռովմայ. (52277)
Բանալի Բնական գիտութեանց. (Շարայարութիւն).
Առակ. — Աղուես եւ Ագուա. (Լաֆոնթէն):

ՏԵՍԱՐԱՆԻ ԵՐՐՈՊԱՅ.

Հռոդոս Կղզի եւ Քաղաք.
Թիւ. բնակչաց Գաղղիոյ:

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ.

Սպեր եւ Բագրատիւնք. (Շարայարութիւն եւ վերջ):
Եպիսկոպոսապետ ամենայն Հայոց Տէր Ներսէս սրբա-
զան Կարողիկոս.
Հայկազունք Իննետասներորդի դարուն. Հայ. եւ
Գաղղ. (Շարայարութիւն եւ վերջ):

ՓԱՐԻՋԵԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ.

Խնդիր Նեոշաթէլի:

PUBLIÉE SOUS LES AUSPICES

DE M. ÉDOUARD RAPHAEL GHARAMIAN.

DEUXIÈME ANNÉE.

Novembre 1856. — N° 11.

SOMMAIRE.

CONNAISSANCES UTILES.

Question de la juridiction du pape.
La clef des sciences naturelles. (Suite.)
Fable, — le Renard et le Corbeau. (Lafontaine.)

TABLEAUX DE L'EUROPE.

L'Ile et la ville de Rhodes.
Dénombrement de la population de France.

MUSÉE ARMÉNIEN.

Spér et les Bagratides. (Suite et fin.)
S. S. Nersès, patriarche suprême de l'Arménie.

La société arménienne au XIXe siècle. Arm.-Franç.
(Suite et fin.)

CHRONIQUE DE PARIS.

Question de Neuchâtel.

ՓԱՐԻՋ

Ի ԳՐԱՆՈՑԻ ՊԱՐՈՆ Ճ. ԱՐԱՄԵԱՆ

Ի Փողոցն Սեն-Սիւլփիս, Թ. 38.

1770

1770

1770

1770

1770

1770

1770

1770

1770

1770

1770

1770

1770

1770

1770

1770

1770

1770

1770

1770

1770

1770

1770

1770

1770

1770

1770

1770

1770

1770

1770

1770

1770

1770

1770

ՄԱՍԵԱՐԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ

ԿԵՆՑԱՂՕԳՈՒՏ ԲԱՆՔ

ՍՆՁՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ ԿԱՄ ԵՍՈՒԹԻՒՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ.

Ատենով Պարսիկները շատ ծաղկած ու անուանի էին իրենց լաւ բարոյականին ու առաքինութեանը կողմանէ : Յայտնի բան է թէ խօսքս ոչ Կամբիւսի, Արտաշեսի ու Դարեհի նման քաղաւորաց ատեններուն համար է, եւ ոչ Աղեքսանդրի յաջորդաց ժամանակին համար որ արեւելեան մեղկութեան մէջ ընկղմած՝ ամէն բան մոռցան. ոչ բարոյական մնաց քովերին, ոչ մարդավարութիւն եւ ոչ ազատութիւն : Խօսքս Զրադաշտ մոգին յամանակին համար է, այսինքն խիստ հին ատեններուն համար : Այն ժամանակի մոգերը կրօնամոլութենէ հեռու քայելով՝ կը ջանային սեր ու համարում ստանալ, եւ ոչ թէ փողու հարստութիւն. զիտութեանց լոյսը տարածել կուգին, ոչ թէ մարել անցընել. կըլուսաւորէին զմարդիկ, ոչ թէ կայրէին. Աստուծոյ կըխնկարկէին, ոչ թէ

իշխանաւորաց. քաղաւորաց պալատներէն շողորրորութիւնը հեռու կը բռնէին, ու ճշմարտութիւնը միայն կը մտցընէին հոն : Թաղաւորաց իշխանութիւնը շատ մեծ էր՝ բարիք ընելու, ոչինչ էր՝ չարիք գործելու համար. միանգամայն կարգերով կանոններով ամփոփուած ու խելացի օրէնքներով չափաւորուած էր. եւ ամէն պատանի՝ չարքաշութեամբ մեծցած, սասակապահանջ վարժապետներու ձեռք մեծցած, ծանր ծանր աշխատանքներու սովրած, Քսենոփոնի ըսածին պէս՝ հացով կարով ու լախուրով սնած, անդադար գործունէութեամբ՝ հեշտախտութեան քոյներէն հեռու մնացած, իր պատանեկութիւնը կանցընէր այն ուսմունքները սովորելու որ անոնցմով կրնար լաւ կերպով հայրենեացը ծառայութիւն պաշտպանութիւն ու առաջնորդութիւն ընել :

Բայց մարդիկ ամեն ատեն ու ամեն տեղ ծառոց պտուղներուն կընմանին. կամաց կամաց կատարեցագործուէին ետքը, խիստ քիչ ատեն կը վայելէն իրենց հասունութիւնը, անկէց ետեւ կը սկսին աւրուիլ ու փտտիլ: Ամեն ազգ ալ մարդուս պէս իր ծերութիւնն ունի, միայն այս տարբերութեամբ՝ որ մարդուս անկարելի է չաւրուիլը, եւ կամ իր գարնանային զուարթութիւնը նորէն ձեռք բերիլը. իսկ տերութիւններուն կարելի է, քեպետ եւ դժուարին, յաւ օրէնքներով ազատ մնալ աւրուէին ու փտտէին. քերէւս կարելի ըլլայ նաեւ իրենց առաջին զօրութիւնը ձեռք ձգել:

Պարսկաստանը ապականոց չարեաց սերմանիքը արդէն սկսեր էին ծնիլ. հպարտութիւնն ու փառասիրութիւնը մոգերուն մէջ սկսեր էր տարածուիլ. մեծամեծները մաքերնին դեր էին քե պատիւնին իրենց որդւոցը անցընելու համար՝ ցեղին ազնուութիւնը բաւական է, խելք ու կրթութիւն հարկաւոր չէ. շողոքորթ մարդիկ կընայէին որ քաղաւորները խաբեն ու խաբկըրեն. նախանձաւորները կընայէին որ զանոնք արդիւնաւոր մարդկանց դէմ գրգռեն. պատանիները դեռ ազատութիւնն ու պատերազմական քաջութիւնները կըսիրէին, բայց այն քաջութեանց համար պէտք եղած նեղութիւններէն կըփախչէին. իրենց իշխանաւորներուն հրամանները նեղանալով մը կըլսէին, եւ անոր ներհակ՝ սիրով մտիկ կընէին քանի մը կնամարդի սասորեստանցւոց վնասակար խրատներուն, եւ ամեն տեսակ կրքութենէ ձանձրացած՝ քանի որ Բաբելոնի հեշտութիւններուն պատմութիւնը կըլսէին, անի երբ պիտի ըլլայ որ մենք ալ անոնց հասնինք կըսէին:

Չանագան պարտուց կապերը կամաց կամաց կըբուցնային, եւ *հայրենիք* ու *առաքինութիւն* բառերը հինումին խօսքերու տեղ դրուելու կը սկսէին: Ամեն մարդ կընայէր որ անոնց տեղը *փառք* ու *պատիւ* բառերը գործածէ դրսուանց, իսկ ներսուանց *հարստութիւն* ու *ղուարճութիւն*:

Այն ատենները կըբազաւորէր մեծին կիւրոսի պապը Քէյզապատ (Սքեմենես). այս քաղաւորը սաստիկ վրեժխնդիր էր որ հին օրէնքները պահուին, հին սովորութիւնները չվերնան, եւ ինչ առաքինութիւններ որ իր ժողովրդեանը վրայ կուգէր տեսնել՝ անոնց օրինակը ինքը կուտար. խելքը միտքը իր հպատակներուն երջանկութիւնն էր. անաջառ էր՝ առանց խտտութեան, զբաժ էր առանց տկարութեան, վեհանձն էր առանց սնուպարծութեան, խնայող էր խառն ազանութեան,

քաջ պատերազմող էր առանց փառասիրութեան, եւ իր ուժին ու զօրութեան հիմն արդարութիւնը դրած էր: Թագաւորական իշխանութեան հասարակ փառաւորութիւնքն ու զուարճութիւնքը մեծ քանի տեղ չէր դնէր. ընդ հակառակն միտքը դրած էր քե քաղաւորութիւնը պաշտօններուն մէջ ամենէն ծանրն է, եւ քե առանց առաքինութեան չկարենայ պիտի անոր ծանրութեանը դիմանալ:

Օր մը դարձաւ Սատրգ անունով մոգպետին ըսաւ քե ամեն մարդ մէյմէկ պարտք ունի միայն կատարելու. իսկ ես ամենուն պարտքն ալ վրաս առեր եմ. տերութեան գործողութիւնը ինծի յանձնուած ըլլալով, ես ազգին մարդն եմ, ուստի ժողովուրդը իմինս չէ, ես ժողովրդեանն եմ, պէտք է որ ամեն տեսակ խնամք ցուցընեմ վրան, բոլոր ժամանակս անցընեմ անոր օգտին համար. ինչ բարիք որ պակսի իրեն, յանցանքը ինծի է. ինչ չարիք որ պատահի իրեն՝ պատճառը ես կըսեպուիմ. մէկ ժամ մըն ալ որ պարապ անցընեմ, ազգես գողութիւն մը ըրած կըլլամ. ժամանակս ինչպէս անցընելուս համար հաշիւ պիտի տամ քե իմ ստոնիս մարդկանց եւ քե ապագայ սերնդոց. չեմ կրնար երբեք մոռնալ որ իմ ամեն մէկ օրս ազգիս պատմութեանը մէկ երեսն է:

Ասկէց հասկըցիր քե սրջափ իրաւունք ունիմ ես տրտմելու. Պարսկաստանի մէջ ամեն տեղ տկարութեան ու ապականութեան նշաններ կը տեսնուին. հազար ջանք ընեմ՝ այս հոյակապ շէնքը օրէ օր փտտելու վրայ է, ատեն պիտի գայ որ պիտի կործանի:

Զրադաշտայ գրքէն սովորած եմ որ առաքինութիւնը տերութեանց ամբուրիւնն է, իսկ մոլութիւնները անոնց քանդումն են: Բայց դուն, ով իմաստունդ մոգպետ, դուն որ աւելի ատեն ունիս ամեն բան հանդարտութեամբ մտածելու եւ անով ինծմէ աւելի կրնաս ճշմարտութեան մօտենալ, դուն որ լաւ կըճանչնաս քե Արհմը (չար դելը) ինչ գէնքերով մեզի վնասներ կըհասցընէ, եւ մեծն Որմիզդ (բարւոյն պատճառը) ինչ միջոցներով բարիք կընէ, դուն ըսէ ինծի կաղաչեմ, քե ինչով կրնամ ուզած բարեկարգութիւններս ի գործ դնել: Ախտից եւ մոլութեանց մէջ որն է ամենէն աւելի տարածուածը, ամենէն աւելի վնասակարը, ամենէն աւելի ժողովրդոց ոյժը՝ կենդանութիւնը՝ երջանկութիւնը փճացընողը. մէկ խօսքով, կուգեմ հասկընալ քե սր մոլութիւնն է որ մեկայնոնց աղբիւրն է, ուստի եւ պէտք է որ անոր դէմ

շտկենք բոլոր մեր ջանքն ու աշխատանքը :

Տէր արքայ, ըսաւ Սատրգ, ինչպէս որ Մինր աստուածը աշխարհս իր լուսովը կըլուսաւորէ, այսպէս ալ մեծն Որմիգդ իր իմաստութեամբը քու միտքդ կըպայծառացնէ . եւ քե որ քեզի յաջորդող բազաւորները քեզի նման ըլլային, հարկ չէր ըլլար որ ըսա հին սովորութեան՝ պալատի իշխաններէն մէկը ամեն առաւօտ երթար գիրենք արքեցեաներ ու ըսէր քե « Եկիր, ու Որմգդին քեզի յանձնած պաշտօնն ու պարտքերը լաւ կատարելու նայէ : »

Բնութեան մեծամեծ գաղտնիքներուն ամենն ալ գիտես . գիտես որ այս աշխարհս հրապարակ մըն է՝ ուր անդադար կըպատերազմին իրարու հետ խաւարն ու լոյսը, ջարն ու բարին, մոլութիւնն ու առաքինութիւնը : Բարեբառոյ բազաւորին կեանքը անդադար պատերազմ է ընդդէմ մոլութեանց . բայց փութ տեղը կըպատերազմի՝ քե որ բոլոր ոյժը անոնց ամենուն աղբիւրն եղած մոլութեան դէմ ջգարձնէ :

Մարդկային ազգը քանդող սկզբունքներուն շատը այնպէս խառնուած են գինքը պահպանող սկզբանց հետ որ շատ ճարտարութիւն եւ մեծ խոհեմութիւն պէտք է՝ որպէս զի անոնց զարնեմ ըսելով՝ ասոնց վնաս չհասցընես : Ամեն բանի մէջ զգուշանալու կտորը չափազանցութիւնն է . խիստ քիչ առաքինութիւն կայ որ չափազանցութեան երթալուն պէս մոլութիւն չդառնայ . քիչ մոլութիւն ալ կայ որ երէ չափազանցութիւնը վրայէն վերցընես՝ տակը առաքինական ու օգտակար բան մը չգտնես . օրինակի համար, ազնուական մտածութիւնները քե որ չափազանցութեան տանիս, ոյժդ բռնութիւն կըդառնայ . բարի նախանձը՝ չար նախանձ . գրասիրութիւնը տկարութիւն, քաջութիւնը յանդգնութիւն . մինչեւ չափազանցարդարութիւնն անգամանիրաւութիւն կըդառնայ : Դարձեալ, քե որ կիրքերը չափաւորելու տեղ ուզես ջնջել վերցընել, եւ ազահութեան դէմ սաստիկ ատելութիւն ունենալեդ՝ հարստութեան փափաքը բոլորովին մարել ուզես, ամեն տեսակ ճարտարութիւն կըմեռցընես . քե որ ինչ եւ իցե փառամոլութիւն վերցընել ուզես, հետը մեկտեղ այն ազնիւ փառասիրութիւնն ալ կըջնջես՝ որով մեծամեծ գործողութիւններ կըկատարուին, եւ մեծամեծ մարդիկ՝ մեծամեծ հանձարներ դուրս կելլեն :

Երէ կարելի ըլլար՝ զուարճութիւններն ու հեշտութիւնները չափաւորելու տեղ՝ աշխարհիս

երեսէն վերցընել, մարդս կենաց վրայ ունեցած անոյշ սերը կըկորսընցընէր . նոյն իսկ հպարտութիւնն անգամ քե որ չափազանց կերպով վար զարնուի, մեծապէս վնաս կընէ այն վսեմ ու օգտակար զգացման՝ որով ամեն մարդ իր պատիւը կըձանջնայ, գերութիւնը կատէ եւ ազատութեան պաշտպանութիւն կընէ :

Ապա ուրեմն հարկ է որ օրենսդիրը, խրատատուն, բազաւորը, արեւելքի իմաստնոց մէկուն՝ այսինքն Կոնփուկիոսի պէս՝ միշտ այն միջին տեղը փնտռէ յորում է ճշմարիտ իմաստութիւնը . մարդկային խառնափնդոր կիրքերուն վրայէն վնասակար կտորները միայն վերցընէ, եւ անոր ներհակ՝ ինչ աղէկութիւններ որ կան անոնց մէջ՝ մասնաւորաց երջանկութեանն ու հասարակաց բարւոյն ձեռնտու՝ ծաղկեցընէ :

Թեպէտ եւ այսպէս մեր ամեն յատկութիւններն ալ խառն են ի բարւոյ եւ ի չարէ, սակայն այս ալ ճշմարիտ է քե մեկ մոլութիւն մը կայ՝ Արհմին չար ծնունդ՝ որ մեկալ ամենուն աղբիւրն է եւ բոլոր առաքինութիւններն ալ կըթունաւորէ : Սյս աշխարհաւեր մոլութիւնը չար դիւին իրացընէ յուռութիւններն է . անով է որ իր վնասակար գորութիւնը կըբանեցընէ : Եւ այս գարշելի մոլութիւնը անձնասիրութիւնն է . անիկալ է մի միայն պատճառ մարդկանց աւրուելուն եւ ազգաց ու ժողովրդոց մեռնելուն :

Որմգդի մեծ կատարելութիւնն է միաբանել հաւաքել ու կարգաւորել, անով կենդանութիւն տալ .

Արհմին վարպետութիւնն է բաժնել՝ քակտել, ու անով մեռցընել :

Բարւոյն պատճառը ամեն բարիք ամենուն վրայ տարածել կընայի .

Չարին պատճառը ամեն բան մասնաւորաց վրայ ամփոփելու կաշխատի :

Մեկուն նպատակը կարգ ու կանոն է, մեկայինը անկարգութիւն :

Բոլոր աշխարհքս պահպանողը, բովանդակ շնչաւորաց կենդանութիւն տուողը՝ մեկ սկզբունք մըն է միայն, այսինքն Որմգդին անոնց ամեն մասանցը մէջ դրած համաձայնութիւնը, որով ամենքն ալ կըդիմեն դեպ ի մեկ կեդրոն մը հասարակաց, մի եւ նոյն վախճանին կըծառայեն :

Որ եւ իցե արարած այն ատենը միայն կաւրուի՝ երբ որ գինքը բաղկացընող կտորները նոյն նպատակին դիմելն կըդադրին, ու ջեն կընար հասարակաց բարւոյն եւ իրենց գոյութիւնը պահ-

պանելու աշխատիլ. ուստի բաժանմամբ ամեն բան կրփճանայ. մարդիկ բարոյական անձնասիրութեամբ, ժողովուրդը այ քաղաքական անձնասիրութեամբ կրկորսուին :

Ո՛ր բանն որ ընդհանուր կարգաւորութեան համաձայն է՝ առաքինութիւնն է. ինչ որ անկեց կընեռանայ, ինչ որ անոր վնաս ընել կուզէ՝ մոյութիւնն է. եւ կարելի է բարոյական սանդուղք մը շինել՝ ինչպէս որ պէտք է աստիճան աստիճան բաժնուած, ամենէն գերագանց առաքինութենէն սկսելով մինչեւ ամենէն վնասակար մոյութիւնը :

Թէ առաքինութիւնները եւ քե մոյութիւնները որչափ աւելի որ մօտենան կամ հեռանան արարչական գորութենէն, ամենայն բարութեանց աղբիւրէն, հասարակաց կարգաւորութենէն, մեկ խօսքով՝ Որմզդի իշխանութենէն, այնչափ լաւ շարուած կըլլան իրենց տեղերը :

Այն բարերար հոգին՝ առաքինութեանց մեջ ամենէն գերագանցը՝ այսինքն հասարակաց սերը անհուն կերպով մը ունի. այս հասարակաց սերը իր իսկութիւնն է, ինչպէս որ Արհմին իսկութիւնն այ անձնասիրութիւնն է...

Այսպէս այ առաքինութեանց մեջ ամենէն աւելի մեր միտքը բարձրացընողն ու մեր հոգին վառողը այս ընդհանուր բարեկարգութեան ու մարդկութեան սերն է. բայց քիչ մարդ կայ որ այն գրեթէ աստուածային կատարելութեան աստիճանին հասնի... Ուստի եւ ամեն տեղ մէյմեկ կիսաստուած սեպուեցան այն դիւցազունքն որ իրենք զիրենք ամեն տեսակ վտանգի մեջ կըդնէին՝ որպէս զի հրեշներն ու աւազակները աշխարհիս երեսէն վերցընեն. այն իմաստուններն որ բնութեան գաղտնիքները հասկընայու ետեւէ կըլլային՝ որպէս զի զմարդիկ կերակրեն, կրթեն, լուսաւորեն, վարժեցընեն մեկգմեկ սիրելու, իրարու հետ միաբանելու, եւ բնութեան տեղը արդարութիւն բանեցընելու :

Ո՛ր էր քե մեր հին սկզբունքներէն ջիւղանայինք, ու բաղդն ու յաղթութիւնը մէյմեկ աստուածներու տեղ դնելուս՝ գթասիրութիւնն ու առաքինութիւնը մէյմեկ երկնային եակներ համարէինք, եւ այն խելացի ու խոնարհամիտ մարդկանց միայն ընծայէինք մեր պատիւներն որ աշխարհքէ աշխարհք կերթան՝ օգտակար գիւտեր գտնելու եւ տարածելու, մարդկանց վիճակը լաւցընելու, աղքատանոցներն ու հիւանդանոցները բարեկարգելու համար, եւ մինչեւ այն մարդկանց

բնակարանը առողջ ընելու որ սխալմամբ կամ չարութեամբ յանցաւոր գտնուելով՝ ըստ օրինաց դատապարտուած են բանտ դրուելու. անոնց այ սխալմունքն ու չարութիւնը որչափ անգամ իրարու հետ կըշփոթեն մարդիկ :

Թէ որ մահկանացուք այսչափ պակասաւոր չըլլային ու կարող գտնուէին այս պարզ ու գերագոյն առաքինութիւնը ճանջնայու, սիրելու եւ ի գործ դնելու, հասարակաց սիրոյն գորութեամբը բոլոր մարդկային ազգը կըլլար մի միայն ժողովուրդ, մի միայն օրէնքի տակ, եւ աշխարհս արիւնջուայ չէր ըլլար անմիաբանութեամբ ու պատերազմով որ անձնասիրութեան բերած սոսկայի պատիժներն են :

Բայց գեշը այն է որ մենք այլ եւ այլ ազգեր բաժնուած ենք. ամեն ազգ մէյմեկ զատ զատ եակ՝ մէյմեկ քաղաքական մարմին ձեւացեր է. ուստի առաքինութեանց մեջէն երկրորդը միայն, այսինքն *հայրենասիրութիւնը* կըյարմարի իրեն, եւ առանց անոր այլ եւ այլ մասերը իրարու հետ չեն կապուիր, ազգին պահպանութեանը համար չեն աշխատիր, զինքը զօրաւոր, երջանիկ ու կենդանի չեն ըներ :

Այս գզացմունքը, որ ուրիշ ազգաց նայելով՝ արդէն *անձնասիրութիւն* մի է, ամեն մեկ ազգի համար առաջին առաքինութիւն կըդառնայ :

Քանի որ այս սրբազան կրակը վառ է, ազգը ազատ, գործունեայ ու զօրաւոր կըլլայ. ամեն տեսակ անձնական շահերը հասարակաց օգտին հետ կըխառնուին. ամեն մարդ օրէնքը ամուր կըբռնէ՝ իբրեւ կամք հասարակաց. հասարակաց հաւանութիւնը անսահման ոյժ եւ կարողութիւն կուտայ տերութեան՝ որ ամենուն կարծեացը համաձայն կերպով կըվարուի, եւ անիրաւութիւնը չկրնար՝ ոչ մեծամեծները մոյորցընել, եւ ոչ ժողովրդոց վրայ բռնութիւն բանեցընել, երբոր մեկ մարդու մը միայն եղած անիրաւութիւնն այ ամեն մարդ կըզգայ ու կըցաւի : Այն ատեն հասարակաց ինքնիշխանութիւնը անխախտելի կերպով կը հաստատուի, եւ զրսի ոյժ մը ջմնար որ կարող ըլլայ անոր վնասել՝ երբ որ նշան մը տրուելուն պէս՝ անոր պաշտպանութեանը կըդիմեն՝ ոչ միայն զօրքը, այլ եւ ամբողջ ժողովուրդ մը :

Այս օգտաւետ սկզբունքով, այս հասարակաց առաքինութեամբ, այս հայրենասիրութեամբ է ահա որ Պարսիկները մինչեւ հիմա երջանիկ, զօրաւոր ու պատուաւոր են, իրենց ազատու-

քիւնը պահեր են ներսէն, իրենց ապահովութիւնն ալ դրսի բշտամիներէն. ասով իրարու հետ կապուած՝ կրցեր ենք այնչափ զօրանալ որ Սկիւրացիները վաներ, Ասորեստանեայց դէմ կեցեր ու Մարաց յաղթեր ենք... :

Քանի մը ազգեր կան, ինչպէս Եգիպտացիքն ու Հնդկները, որ առանց հայրենասիրութեամբ վառուած ըլլալու ալ ազգութիւնին չեն կորսնցուցած, մանաւանդ քի առժամանակեայ փայլում մըն ալ ունին : Բայց այնպիսի ազգաց վիճակը խեղճ, բշտաւ ու անստոյգ է : Իրենց կենդանութիւն տուողը հասարակաց հոգին չէ, հապա այլ եւ այլ կարգի, աստիճանի եւ վիճակի հոգին է...

Երբոր հասարակաց հոգին ազգի մը մէջէն օրէ օր կը պակսի եւ հայրենասիրութիւնը կը մարի, այն ազգը կրնայ դեռ իր խեղճ վիճակովը քաջ գալ՝ քանի որ ընտանեկան հոգին անոր մէջ քիչ մը բարոյական զօրութիւն ունի. բայց բանը հոն հասնելէն ետեւ՝ շատ դժուար է որ վերջին աստիճանի անձնասիրութիւն մը վրայ ջնասնի ու ազնուական զգածմունքներուն մնացորդներն ալ չփճացնեն : Տերութիւն մը իր ամբարշտան կապը կորսնցնելէն ետեւ պէտք է որ կործանի. զատ զատ մնացած գերդաստանները չեն կրնար իրենք գիրենք պաշտպանել, ամենքն ալ գերութեան ու անարգութեան մէջ կիյնան. եւ ո՛ր որ հասարակաց առաքինութիւնը կը դադրի՝ հոն քիչ ատենէն մասնաւորաց առաքինութիւն ալ չմնար :

Երբոր ազգ մը այն աստիճանի խեղճութեան մէջ կիյնայ որ ոչ *հասարակաց սէր* կը մնայ, ոչ *հայրենասիրութիւն*, ոչ *հասարակաց օգուտ*, ոչ *միաբանական հոգի* եւ ոչ *ընտանեկան հոգի*, չար հոգւոյն յաղթանակը կատարեալ կը ըլլայ. բարի հոգւոյն միացուցած բաներուն ամենն ալ քաղաքական անձնասիրութեամբ բաժնուած կը գտնուին... :

Ասոնք են անոնք, տէր արքայ, անձնասիրութեան սոսկալի վնասները. կը տեսնես որ այս մոլութիւնը ամենէն աւելի գեղն է, եւ այս աշխարհաւեր հրեղին դէմ պէտք է շտկես բոլոր ոյժով :

Աղէկ որ դեռ պատճառ չունինք վախճալու քի պիտի յաղթուինք անկեց. բայց հիմակուրէն

ալ սկսեր են մէջերնիս անձնասիրութեան ծիլերը տեղ տեղ տեսնուիլ. ուստի պէտք է փութանք որ ջնջենք վերցընենք զանոնք : Դեռ առանձնական շահը գենք առեր է իրեն՝ զմեզ կործանելու համար. նոյն գենքը մենք ձեռք առնունք՝ ինքզինքնիս ազատելու համար. անոր դէմ դարձուր դուն ալ իր գենքը, եւ ամենայն առանձնական շահերը հասարակաց շահուն հետ միացուր :

Քու ձեռքդ է ամեն բան. վարձատրութիւն, պատիժներ, պատիւ, պարսաւ, ամենն ալ քաղաւորական արոռէն կեղնեն. ճարտար քաղաւորը ինչ որ ուզէ կրնայ ընել. բայց պիտի նայի որ լոյսը տարածէ, չէ քի մարէ, եւ հասարակաց հոգին ոչ եթէ արգելք՝ այլ իրեն հաստատութիւն ու նեցուկ սեպէ... :

Քեյգապատ Սատրգին խրատը պահեց, հասարակաց կարծիքը զօրացուց. անով իր հպատակաց բարքը շտկուեցաւ, ազատութիւնը զօրացաւ, քաղաւորութիւնը հաստատուեցաւ, եւ անձնասիրութիւնը անարգուեցաւ : Տեսան Պարսիկէրն որ իրենց զօրութիւնը օրէ օր աւելցաւ, եւ մեծն Կիւրոս այնպիսի ազատ ժողովրդեան մը գլուխ կեցած՝ տէր եւ օրէնսդիր եղաւ Ասիոյ :

Իմաստութեամբ տէրութիւններ կը կանգնուին, հասարակաց հոգւով կը պահպանուին, անձնասիրութեամբ կը կործանին :

ՍԷԿՐԵՏ :

Ազգի մը մէջ հասարակաց խեղճութիւնը որչափ որ շատ ըլլայ, հասկըցիր որ անձնասիրութիւնն ալ այնչափ աւելի տիրած է մէջը :

Ետութեան գարշելի մոլութիւնը մասնաւորաց ու ընկերութեանց ամենէն աւելի վնասակար պակասութիւնն է :

ՍԹԱՅԼ

Անձնասէրը ոչ ումեք սիրելի կրնայ ըլլալ. ապա ուրեմն անձնասիրութիւնը բարոյական անձնասպանութիւն մի է :

ԿԱՍՏՈՐ

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻՆ ԲԱՐԵԿԱՐԴՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄՈՒՆՔԸ

Թեպետ եւ այս ազգային վարժարանիս մէջ բռնուած կարգին ու կանոններուն վրայ չափաւորապէս տեղեկութիւն ուզողները կրնան գտնել թէ առանձին տպուած Յայտարարութենէն եւ թէ ամսագրոյս մէջ ատեն ատեն հրատարակուած խօսքերէն, սակայն այլ եւ այլ նկատմունքէ եւ ազգին մէջ յառած քանի մը խօսքերէն յորդորուելով՝ հարկ կրնամարինք հոս քիչ մը աւելի ընդարձակ կերպով յիշատակել այն կարգերն ու կանոնները որովք այս վարժարանս կը կառավարուի : Այն ծնողք որ վարժարանիս աշակերտ յուշարկեր են իրենց սիրասուն որդիքը՝ իրացնէ կարգէ դուրս վստահութիւն մը պիտի ունենան ասոր բարեկարգութեանն ու վերատեսչաց ազգասիրութեանը եւ հայրական ջանքին վրայ որ իրենց գլուկները յանձնեն բոլորովին անոնց խնամոցը, եւ սրտերին հանգիստ պահեն. սակայն եթէ իրենք ալ գիտնան թէ վարժարանին գլխաւոր կարգերն ու կանոնները որոնք են, անտարակոյս վստահութիւնն ինչպէս հաստատուի իրաւամբ ու կաւելնայ :

Եթէ այս կանոնադրութեանց մէջ այնպիսի բաներ տեսնուին ոմանց որ անոնց օգուտը կամ վնասը ինչ ըլլայը յայտնապէս չհասկըցուի, զարմանք չէ : Այն բազմամեայ փորձառութիւնն որ վարժարանիս հոգաբարձուաց ազգասիրութեանը հաւասար կատարելութիւն մը սեպելու է, պետք է ընթերցողաց ազդարարութիւն ըլլայ՝ թէ նոյն իսկ դուզնաքեայ եւ աննշան կամ աւելորդ անգամ սեպուած կանոնները առանց խորհրդի եւ պատճառի չեն դրուած :

Վարժարանիս նպատակին եւ ասոր մէջ սովորուելու նիւթերուն վրայ նորէն նորէն երկայն խօսիլը աւելորդ կրնամարինք : Նպատակը կարծեմ թէ երկու բառով կրնանք յիշեցնել՝ երբ ըսենք թէ *ազգային ու հերոսական կրթութիւն* է. այո, կրթութիւն, դաստիարակութիւն, ուսում, լեզուք, գեղարուեստք, ամենն ալ *հերոսական* ոճով, *հերոսական* կանոններով, *հերոսական* յառաջադիմութեամբ, *հերոսական* լուսաւորութեամբ, բայց եւ *ազգային* հոգով, *ազգային* աստուածապաշ-

տութեան զգուշաւոր պահպանութեամբ, *ազգային* լեզուին եւ գրականութեանը մասնաւոր մտադրութեամբ, *ազգային* կատարելութիւնները օտար ազգաց պակասութեանցը հետ չփոխանակելու հաստատուն դիտաւորութեամբ :

Ինչ կանոններ ու կարգեր որ արդէն դրուած են ու կը պահուին, եւ կամ հետ գնետէ ալ կրնան դրուիլ ու կատարելագործուիլ, որչափ որ վերոյիշեալ նպատակին մօտենալը դիւրացնեն՝ այնչափ գովելի եւ օգտակար են անտարակոյս : Վարժարանին գաղղիացի վերատեսուչը, օտարազգի վարժապետները եւ ազգային հոգաբարձուները մտքերն ինչպէս դրած են թէ այս կանոններով մեր ազգին, եւ յատկապէս այժմու աշակերտաց ծնողաց փափաքը կը կատարուի, թէ որ ըստ կարի ճշդութեամբ պահուին :

Մասնաւոր կանոններէն առաջ վարժարանին քանի մը ընդհանուր կարգերը դնենք, յորոց ոմանք արդէն Յայտարարութեան մէջ յիշատակուած են .

Ա. Ուսմանց դասախօսութիւնը գաղղիարէն է. իսկ օտար լեզուաց դասախօսութիւն ընող վարժապետները պարտական են այն լեզուով խօսիլ տոցը հետ՝ ինչ լեզու որ դաս կուտան :

Աշակերտաց վրայ պարտք դրուած է որ մէշերն ինչ գաղղիարէն խօսին. եւ այս բանս իրենց դիւրացնողը ոչ միայն քովերնին անպակաս գաղղիացի վարժապետներ գտնուիլն է, այլ եւ վարժարանին մէջ եղած գաղղիացի աշակերտաց ընկերակցութիւնը :

Բ. Մեծ փոյթ կայ վարժարանին մէջ որ աշակերտք բարոյական եւ կրօնական կրթութիւնները ամենեւին զանց չընեն. ուստի եւ կընայուի որ ամեն բանէ առաջ մէջի վարժապետները նախ վարուց լաւութեան կողմանէ վկայեալ ըլլան, եւ ապա գիտութեան կողմանէ : Երկրորդ, մեծ զգուշութիւն կայ որ տղայոց ձեռքը վնասակար կամ վտանգաւոր գիրք ամենեւին չտրուի, եւ ինչ գիրք որ կը բերուի վարժարանը՝ առաջ վերատեսչին ցուցուի ու անոր ստորագրութիւնը ընդունուի : Երրորդ, շաբաթը մէյմը մեկ ու կէս

ժամ խրատ կըխօսուի հայ աշակերտաց՝ բարոյական ու կրօնական նիւթերու վրայ հայերէն, ինչպէս որ նոյն միջոցին գաղղիացի ու հոռովմեական հայ աշակերտաց ալ նոյն խրատները կուտայ գաղղիացի քանանան : Չորրորդ, ամեն օր առաւօտ եւ իրիկուն աշակերտք համառօտ աղօթքնին կըկատարեն միաբան . կիրակի օրերը եւ մեծ տօներուն հանդիսաւոր պատարագի ներկայ կըլլան, եւ տարւոյն մէջի գլխաւոր տօներուն կըխօստովանին ու կըհաղորդուին : — Ձեռք կարծեր որ շատ մարդ գտնուի մեր ազգին մէջ՝ որ այսչափ բարոյական ու կրօնական կրթութիւնները քիչ տեսնէ աշխարհական միճակի սահմանեալ տղայոց համար . իսկ այսչափն ալ աւելորդ կարծողները կասկած կուտան թէ իրենք մեր ազգին եւ ո՞ր եւ իցէ ժողովրդեան ճշմարիտ յառաջադիմութիւնը յորձմ ըլլալը լաւ չեն հասկըցեր, կամ թէ մեր ազգին մեծ եւ խոհականագոյն մասէն շատ տարբեր կերպով հասկըցեր են :

Գ. Գիտութեանց ուսմունքը որչափ որ կարելի է բարձր ու կատարեալ ընելը այս վարժարանին գլխաւոր մէկ յատկութիւնը ճանչցուած է, այնպէս որ չկարենայ ըսուիլ իրաւամբ թէ աշակերտք ինչ որ հոս ի Փարիզ կըսովրին՝ ի Պոլին կամ արեւելքի ուրիշ քաղաքներն ալ կրնային սովորիլ : Ուստի ամենայն փոյթ եւ խնամք կայ որ մէջի վարժապետները իրենց սովորեցուցած ուսմանց մէջ քաջամարտ եւ փորձ ըլլայնուն վկայականներ ունենան . եւ աշակերտաց ձեռքը պէտք եղած դասագրքերու կողմանէ ամենեւին պակասութիւն մը չըլլայ :

Դ. Կերակրոց կողմանէ ամեն բանէ առաջ դիտուածը այս է որ սննդարար ըլլան, չափաւորապէս առատ, եւ ըստ կարի աշակերտաց մեծ մասին ախորժակին յարմար : Ըստ *հարի* կըսեմ, վասն զի դպրոցի մը մէջ ոչ երբեք իրաւամբ կրնան պահանջուիլ այն ամենայն փափկութիւններն որ քերէս աշակերտներէն ոմանք իրենց տանը մէջ ունենին . ուստի այնպիսի փափկութեանց փափաքող տղայք կըսովրին քիչ մը չարքաշութեան վարժիլ որ դաստիարակութեան հարկաւոր մասերէն մէկն է : Այսու ամենայնիւ հանդերձ եթէ բժիշկը վկայէ թէ այս կամ այն տղուն մասնաւոր կերակուր արուի գանցառութիւն չըլլար . քող որ արդէն ընդհանրապէս ծախքին առաւելութեանը չնայուիլ ու փոփոխ կերակուրներ կըտրուին ամենուն : Արեւելեան վարժարանին կերակուրները Փարի-

զու խիստ շատ դպրոցներուն ու վարժարաններուն կերակուրներէն աւելի առատ եւ աւելի մաքուր ըլլալը զիւրին է ուզողին ստուգել :

Ե. Տղայոց առողջութիւնը տեղը եւ վրանին գըլխին մաքուր պահելու կողմանէ կարելի ջանքը ոչ երբեք գանց կըլլուի : Ճերմակեղինաց ըստ ժամանակին փոխուիլը, ոտքի ամաններուն ամեն օր մաքրուիլը, մանր տղայոց գլուխին սանտրելը, մագերնին կտրելը, բաղնիք տանիլը, ինչպէս նաեւ տկարութիւն կամ հիւանդութիւն որ պատահի՝ ամենայն մտադրութեամբ հոգալը այնպիսի կերպով կարգադրուած է որ գանցառութիւն ընելը շատ դժուար է : Վարժարանին բժիշկը ամեն օր կուգայ, եւ եթէ հարկ մը պատահի՝ նաեւ օրը երկու անգամ :

Զ. Վերատեսչաց եւ վարժապետաց աշակերտներուն հետ վարուիլը աւելի հայրաբար ու բարեկամօքն է քան թէ իշխանաբար ու խստութեամբ : Կանոնաց դէմ եղած յանցանքներուն գանազան պատիժներ կան՝ աստիճան աստիճան . բայց ծեծը արգիլած է :

Է. Սենեկաբնակ աշակերտք թեպէտ եւ մեծահասակ կըլլան, բայց վարժարանին ամեն կանոնացն ալ ուրիշներուն պէս կըհպատակին . միայն թէ ննջարանը պառկելու եւ հասարակաց դասարանները կարդալու տեղ՝ առանձին սենեակ կունենան, հոն կըսովրին դասերնին եւ հոն կըպառկին . հագուստի կողմանէ ալ կրնան միւս աշակերտաց միօրինակ զգեստը չհագնիլ՝ եթէ ծնողքնին այնպէս ուզեն :

Իսկ աշակերտաց պատուիրեալ կանոններուն գլխաւորներն ասոնք են .

Ա. Առաւօտեան զանգակը զարնուելուն պէս ամեն մարդ երեսը կըխաջակնքէ ու կըհագուի անդանդաղ փութով ու համեստութեամբ . յետոյ կըլուացուի, կըսանտրուի, ոտից ամանները կըփոխէ, ու պատրաստ կըկենայ իր անկողնին քով :

Բ. Ննջարանէն ելլելու համար առաջին նշանն որ տրուի, ամենայն աշակերտք կիշնան հանդարտութեամբ ու բակին մէջ կըշարուն կըկենան հասակի կարգաւ : Ով որ կարգէն մէջ չգտնուի՝ պարտաւի նշանակ մը կառնու :

Գ. Երկրորդ անգամ զանգակ զարնուելուն՝ կարգավարը նշան կուտայ, եւ աշակերտները մատուռ կերքան գոյգ գոյգ . ամեն մարդ իրեն համար որոշուած տեղը կըկենայ, կարդացուած աղօթքը մտիկ կընէ, եւ չափաւոր ձայնով ուրիշ-

ներուն հետ միաբան կը կրկնէ հասարակաց ըսելու կտորները :

Դ. Մասունէն ելլելը զոյգ զոյգ ու լուսեամբ կը լլայ. ամենքն ալ բակին մէջ կը շարունին, ու նշան տրուելուն պէս՝ իւրաքանչիւր խումբ իր դասարանը կը բայ :

Ե. Դասարան մտնելէն ետեւ ամեն մարդ իւր գրողին առջեւ կը կենայ, մինչեւ որ վարժապետը հրամայէ ուսման գրքերը ձեռք առնել. վրան մէկ վայրկեան կանցնի, վարժապետը նորէն նշան կուտայ եւ ուսմունքը կը սկսի :

Զ. Բոլոր ուսման ժամանակը սաստիկ լուսին կը պահանջուի :

Է. Ամեն մարդ պարտական է նոյն օրուան եւ ժամուն համար սահմանեալ ուսման պարապիլ. ուրիշ որ եւ իցէ ուսում եւ գործողութիւն արգիլած է :

Ը. Մէկը չկրնար տեղէն ելլել առանց հրամանի. ով որ տեղէն ելլելու հարկադրուած ըլլայ՝ ձեռքը վեր վերցընելով հրաման կը խնդրէ վարժապետէն :

Թ. Դասարանէն ելլելու եւ ջուր խմելու կամ հարկաւորութեան եւ կամ ուրիշ տեղ երթալու հրաման չկայ. — հարկ ալ ըլլայ նէ՝ հրամանը դժուարաւ կը տրուի, եւ ելլող աշակերտը հանգըստեան ատեն դասարանը կը մնայ ու վարժապետին գրքի մը մէջէն որոշած հատուածը կ'օրինակէ :

Ժ. Ամենեւին հրաման չկայ գրքերը, տետրակները, գրիչները, մատիտները եւ ուրիշ ուսումնական գործիքները կտրտելու, աղտոտելու, փճացընելու : Բոլոր այս բաները մաքուր պիտի պահուին, եւ իւրաքանչիւր ուսմանէ ետքը կոկ կերպով պիտի շարունին գրողներուն մէջ. ասոր համար մէկ վայրկեան ատեն կը տրուի : Նոյնպէս արգիլած է գրասեղանները, նստարաններն ու գրողները կտրտելն ու աղտոտելը :

ԺԱ. Միայն կեսօրուան հանգստեան ատենները կրնայ ամեն մարդ իրեն պէտք եղած բոլորը՝ գրիչը՝ բանաքը ուզել եւ առնուլ :

ԺԲ. Դասատետրակներէ գատ ինչ գիրք որ գտնուի վարժարանին մէջ, վերատեսուչը ստորագրած պիտի ըլլայ ձակատը :

ԺԳ. Սաստիկ արգելք կայ ուրիշի գրողը բանալու, եւ անկէջ որ եւ իցէ բան առնելու :

ԺԴ. Առաւօտեան ուսմանէն ետեւ կարգավարը բոլոր աշակերտներն ալ աչքէ կանցընէ ու կրնայի որ մաքուր ըլլայ հագուստներն, զլուխներն ու ձեռ-

քերներն : Աղտոտ գտնուողը նախաճաշէն կը գրկուի :

ԺԵ. Մաքրութեան այցելութիւնը լմննալէն ետեւ ամեն մարդ ճաշարանը կը բայ լուսեամբ ու կարգաւ, եւ իր տեղը կը կենայ մինչեւ որ վարժապետը բարձր ձայնով աղօթքը ըսէ. յետոյ ամեն մարդ կը նստի ուտելու՝ հանդարտ, մաքուր, վայելուչ ու քաղաքավար կերպով, առանց սեղանին վրայ բան քափքըփելու եւ առանց հացը կտորբրդում ընելու :

ԺԶ. Ճաշարանին մէջ ծիծաղողին կամ խօսողին փոքրագոյն պատիժն է՝ պտուղէ կամ տեսակ մը կերակուրէ գրկուիլ :

ԺԷ. Կերակրի ատեն մէկ անգամէն աւելի հաց ուզելու հրաման չկայ :

ԺԸ. Ճաշարանին մէջ իրարու հետ կերակրոյ փոփոխութիւն ընելու հրաման չկայ. ամեն մարդ դիմացը դրուած կերակրով գոհ պիտի ըլլայ. ու թէ որ կերակուր մը մէկուն առողջութեանը ձեռք չտայ՝ ճաշարանէն ելլելէն ետեւ կրնայ վերատեսուչէն խնդրել որ ուրիշ բան տրուի իրեն :

ԺԹ. Ամենեւին հրաման չկայ սեղանէն հաց, պտուղ եւ որ եւ իցէ ուտելիք վերցընելու :

Ի. Օրուան մեջի իրեք անգամուն կերակուրներէն դուրս ուտելու բան չտրուիր :

ԻԱ. Առաջին նշանը տրուելուն պէս՝ կերակրոյ ատեն եղած ընթերցմունքը կը դադրի, եւ ամեն մարդ կը պատրաստուի որ մէկ վայրկեանէ երկրորդ նշանն որ տրուի՝ ոտք ելլէ. վարժապետը աղօթքը կը գուրցէ, եւ ամեն մարդ կ'ելլէ կարգաւ, բակին մէջ կը շարունին, ու կը սպասէ վարժապետին նշան տալուն որ գրասանքի սկսի :

ԻԲ. Հանգստեան եւ գրասանաց ատեն աշակերտք իրարու հետ վայելուչ քաղաքավարութեամբ պիտի վարուին. սաստիկ կերպով արգիլած է աղաղակել, կոուլտիլ, իրարու հող նետել, ծանր խօսք ըսել, ձեռք վերցընել :

ԻԳ. Հաւատքի վրայ հակաճառութիւն ընելու ամենեւին հրաման չկայ :

ԻԴ. Մեծ եւ փոքր աշակերտները չեն կրնար մէկտեղ գրասույ առանց մասնաւոր հրամանի :

ԻԵ. Մասնաւոր հրաման ունեցող աշակերտներէն գատ՝ մէկն ալ չկրնար գանգակին դաչիլ :

ԻԶ. Զանգակ գարնուելուն պէս՝ ամեն մարդ պիտի փութայ սահմանեալ տեղը ժողովուելու :

ԻԷ. Օրը մէյմը կրնան աշակերտք մեծ պարտեզն ելլել, ամառը՝ երեկոյեան ճաշէն ետքը,

ինկ ձմեռը կեսօրուան կերակրեն ետեւ, միշտ վարժապետներուն հետ :

ԻԲ. Ամենեւին հրաման չկայ ծառերուն վրայ ելլելու, ծաղիկ փրցընելու, ծառի ճիւղ կոտրելու, աւազանին քով երթալու, մարգարանի գործիքներուն վրայ ելլելու, եւայլն : Սյս կանոնիդեմ եղած յանցանքին փոքրագոյն պատիժն է՝ ուրբ օր պարտեզ չելլել :

ԻԹ. Սաստիկ արգիւյժ է բանջարանոցն ու պտուղի ծառերուն կողմը մտնելը :

Լ. Մեծ պարտեզը խաղալիք տանելու հրաման չկայ. տանողին ձեռքին խաղալիքը կառնուի ու մէյմալ չարուիր :

ԼԱ. Ուրիշի խաղալիքովը խաղալու հրաման չկայ :

ԼԲ. Վարժարանին մէջ նոր տեսակ խաղ մտցընելը՝ մասնաւոր հրամանով միայն կըլլայ :

ԼԳ. Ով որ ընկերներուն խաղալիքը կամ ուրիշ մէկ բանը առնէ առանց հրամանի, հրապարակաւ կըյանդիմանուի, այն օրը չոր հաց միայն կուտէ, եւ գէթ ուրբ օր զբօսանքէ կըզրկուի. անկէջ ի գատ, եռամսեայ վկայագրին մէջ այս յանցանքը կընշանուի :

ԼԴ. Զբօսանաց ժամանակին յմրենալէն ճապը վայրկեան առաջ գնազակ կըզարնուի, եւ ամէն մարդ պիտի պատրաստուի, խաղալիքները որոշուած տեղը տանի ամփոփէ, շուր խմէ, հարկաւորութեան երբայ. այնպէս որ երկրորդ նշանը տրուելուն պէս կարենայ կարգին մէջ շարունիլ :

ԼԵ. Նրեկոյեան աղօթքէն ետեւ աշակերտները կարգաւ կըշարունին բակին մէջ, ու նշանն որ արուի՝ ամէն խումբ իր ննջարանը կերբայ :

ԼԶ. Ով որ աղօթքէն առաջ պատրաստուած չըլլայ, ու հարկադրի ետքէն շուր խմելու կամ հարկաւորութեան երբայու, երկրորդ առաւօտը յանցանքին համեմատ կըպատժուի :

ԼԷ. Ննջարանն որ երբան, ամէն մարդ լուրբեամբ ու համեստութեամբ կըհանուի, երեսը կըխաջակնքէ ու կըպառկի :

ԼԸ. Ննջարանին մէջ խօսողը կամ ծիծաղողը խստութեամբ կըպատժուի :

ԼԹ. Ամէն մարդ շաբարը երկու անգամ ճերմակեղէնը կըփոխէ, եւ ամէն օր ոտքի ամանները : Աղտոտ ճերմակեղէնները գիշերադարանին մէջ կամփոփէ, ոտքի ամաններն ալ անկողին քովը կըբողու :

Խ. Ամէն մարդուն երաժշտութիւն սովորելուն ժամանակը մեծաւորներն որոշած կըլլան. ով

որ իր ժամանակէն դուրս ատեն մը երաժշտութեան սենեակներէն մէկուն մէջ գտնուի՝ նոյն գեղարուեստին քանի մը դասաւորքէնէ կըզրկուի :

ԽԱ. Ամենեւին հրաման չկայ ցորկը ննջարաններն երթալու. նմանապէս արգիւյժ է զըլխաւոր բնակարանը, մատուռը, դահլիճը, ճաշարանը, խոհակերոցը, հանդերձատունը եւ դռնապանին խուցը մտնել որ եւ իցէ պատճառաւ՝ առանց մասնաւոր հրամանի :

ԽԲ. Հրաման չկայ ամենեւին ծառաներուն հետ խօսելու, մանաւանդ ճաշարանին ու ննջարանին մէջ, ոչ անոնց հետ կատակ ընելու եւ ոչ անոնցմէ բան ուզելու. այլ ամենայն բան վարժապետներէն պիտի ուզուի :

ԽԳ. Մեծաւորաց ըսելու խօսք մը ունեցողը կեսօրէն մինչեւ ժամը մէկ եղած միջոցը կրնայ երբայ քովերին. եւ կարգավարը մէկիկ մէկիկ կըղրկէ զնացողները՝ ձեռքերնին տոմսակ մը տալով. անոնք ալ նշանակ մը կառնեն մեծաւորէն ու վարժապետին կըղարձնեն : Ուրիշ ատեն քե որ ծանր պատճառ մը ըլլայ՝ վարժապետը ըստ պատշաճի կըտնօրինէ :

ԽԴ. Երբոր մէկու մը պատիժ տրուի, առաջ պիտի կատարէ զայն, ու յետոյ եթէ ըսելիք մը ունի՝ կարգավարին հասկըցընէ, կամ քե իր անունը գրել տայ որ սահմանեալ ժամանակին երբայ մեծաւորներուն ըսէ :

ԽԵ. Մեծ յանցանք է՝ մեծաւորաց, կարգավարին ու վարժապետաց դեմ խօսիլն ու անոնց հրամանին ջննազանդիլը :

ԽԶ. Կանոնաց դեմ գործողն ու ուսման ծուլութիւն ընողը զբօսանքի համար պտըտելու երբայն կըզրկուի :

ԽԷ. Շրջագայութեան ատեն միշտ հասակի կարգաւ ու զոյգ զոյգ կերբըցուի, եւ ամէն մարդ իր քովինին հետ միայն կըխօսի ցած ձայնով :

ԽԸ. Նշան տրուելէն առաջ կարգէն դուրս ելլելը, կամ առանց հրամանի ուրիշներէն հեռանալը, խաղալիք կամ անուշեղէն գնելը արգիւյժ է :

ԽԹ. Շրջագայութեան երբայ ջուզողը՝ մասնաւոր հրաման պիտի խնդրէ, ու դասարանը նստած պիտի աշխատի լուրբեամբ մինչեւ որ ընկերակիցները տուն դառնան :

Ծ. Ամենեւին հրաման չկայ ծառայի ձեռքով կամ որ եւ իցէ օտար մարդու ձեռքով բան գնելու :

ԾԱ. Ինչ ալ որ ծնողք կամ բարեկամք բերեն

աշակերտաց, առաջ մեծաւորներուն պիտի ցուցուի :

ԾԲ. Ամեն մարդ պարտական է ծնողացը գէթ ամիսը անգամ մը նամակ գրելու :

ԾԳ. Ամենեւին հրաման չկայ ծածուկ նամակ գրելու : Ծնողք անգամ ուզելով ցուցնել իրենց գաւակացը թէ կը փափաքին որ անոնք կանոնապահ ըլլան, եւ թէ անոնց աղէկութիւնը կուգեն, մեծաւորներուն աչքէն չանցած նամակը ետ կը դարձնեն :

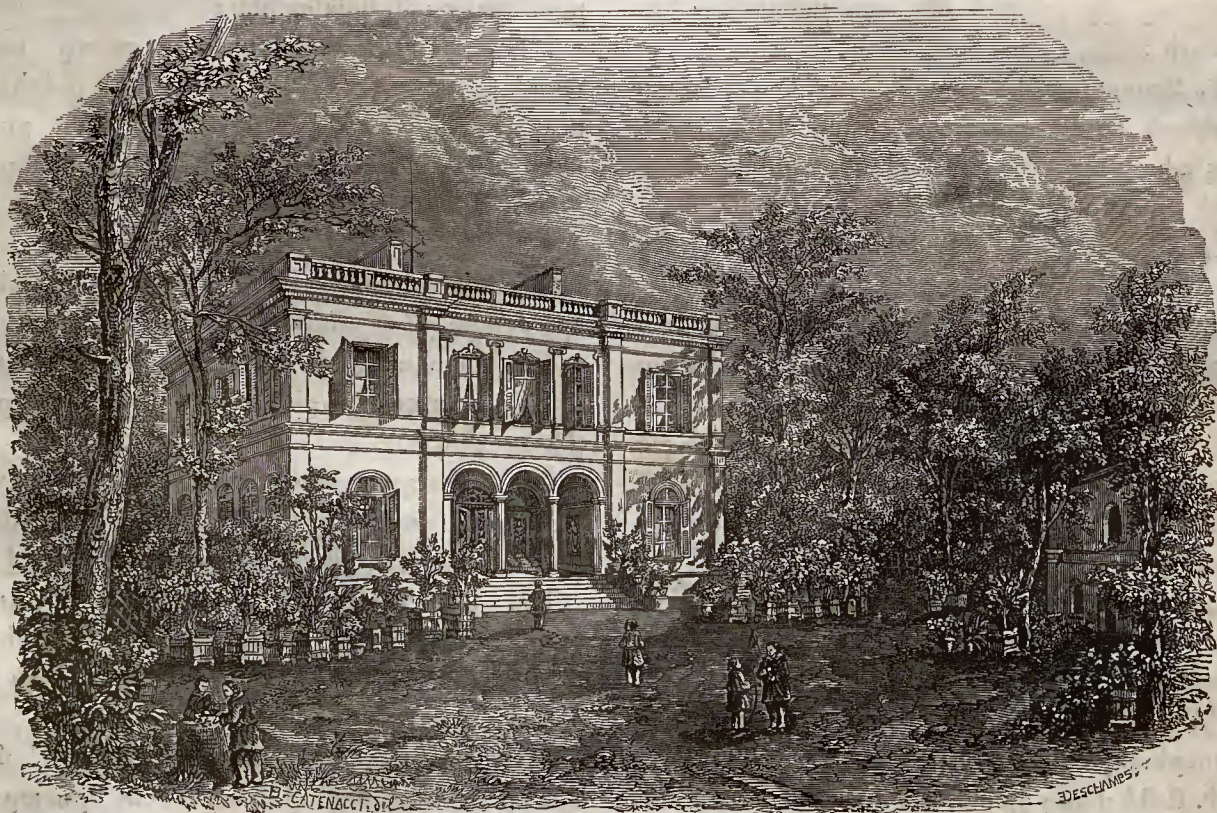
ԾԴ. Աշակերտաց վարքն ու ուսմունքը գովելի եւ պարսաւելի նշանակներով կը գրուին. այն նշանակները ամեն կիրակի հրապարակաւ կը կարդացուին, եւ աղէկներուն վարձատրութիւն՝ գէշելուն պատիժ կը տրուի : Երեք ամիսը մէյմըն ալ այն նշանակներուն գումարը ծնողաց կը յուղարկուի :

ԾԵ. Երկու կիրակին մէյմըն հրաման կը տրուի ծնողաց տունը կամ բարեկամներուն երթալ այն աշակերտաց որ ուսման եւ վարուց կողմանէ գովելի գտնուէր են : — Ով որ ամեն կողմանէ գովութեան արժանի եղած է, ամեն կիրակի կրնայ տուն երթալ :

ԾԶ. Ծնողաց կամ բարեկամաց տունը գնացած աշակերտը իրիկունը 8 $\frac{1}{2}$ ժամուն վարժարանը պիտի գտնուի : Դրսէն ինչ որ բերէ՝ առաջ մեծաւորաց պիտի ցուցնէ :

ԾԷ. Ծուխ խմելը սաստիկ խստութեամբ արգիւյած է :

ԾԸ. Մէկն որ հիւանդանայ՝ հիւանդանոցը կը դրկուի, եւ առանց մասնաւոր հրամանի չկրնար անկէջ ելլել : Հիւանդին այցելութեան գնացողն ալ՝ ով կուգէ ըլլայ՝ գրաւոր հրաման պիտի ունենայ մեծաւորներէն :

ԲԱՆԱԼԻ ԲՆԱԿԱՆ ԳԻՏԵԼԵԱՅ

(Շարայարութիւն ¹ :)

ԾՈՒԽ ԵՒ ՄՈՒԲ

Խնջ է մուրը :

— Մուրը ածուխին չվառուած մանրիկ կտորուանքն են որ տաքցած օդոյն հետ մեկտեղ վեր կելլեն ու վառարանի ծխանին մէջ կը փակւին :

Ծուխը ընչ է :

— Վառելիքներէն ելած այնպիսի բռնական նիւթեր որ չեն այրիւր ու հատնիր , այլ տաքցած օդը մուրին հետ մեկտեղ կառնու կը տանի զիրենք :

Խնջէն է որ ծուխը ծխանէն վեր կելլէ :

— Վասն զի կրակէն տաքցած օդը աւելի բերեալ ըլլալով , վառարանին վարի բերնին վրայ կոխող բանը ու ծանր օդը զինքը դէպ ի վեր կը մղէ ու դուրս կը քշէ :

Վառարանի մը քաշուածքին արագ կամ ուժով ըլլալուն պատճառն ընչ է :

— Տաք ու դէպ ի վեր ելլող օդոյն բերեալութիւնն ու վառարանին վարի բերանը ճնշող պաղ օդոյն ծանրութիւնն է :

Խնջէն է որ ծուխը վեր բարձրանալու առնէն՝ մըրկի պէս յորձանք ու պոյտոյներ կընէ :

— Վասն զի օդոյն յորձանքները զինքը դէպ ի ամէն կողմը կը քշեն :

Խնջէն է որ շոգեգործիէն ծուխ չելլէր :

— Վասն զի քաշուածքը այնչափ սաստիկ ու միակերպ է որ վառելիքները բոլորովին կայրին կը հատնին հնոցին մէջ , ուստի եւ հարկաւ խիստ քիչ ծուխ դուրս կուտան :

Խնջէն է որ վառարաններէն ումանք կը մըլխան ու սենեակը ծխով կը լցեցնեն :

— Վասն զի երբոր սենեակ մը ամէն՝ դիէն սաստիկ գոցուած է՝ մէջը նոր օդ չկրնար մտնել որ վառարանին սնունդ տայ ու այրած օդուն տեղը բռնէ . անով վառարանին մէջ դատարկութիւն կը լլայ . եւ որովհետեւ դրսէն ճնշող օդ չկայ որ տաքցած օդին սինակը վեր հանէ , ուստի ան ալ ոչ միայն վեր չելլէր , այլ եւ ծուխին հետ մեկտեղ դէպ ի վար կը մըլխուի :

Ո՞ր բաները արգելք կը լլան որ օդը սենեկի մը մէջ չմտնէ :

— Դռներուն ու պատուհաններուն չորս դին դրուած խծուածներ կամ կաշիներ , հաստ վարագոյրներ եւ ուրիշ ամէն տեսակ հնարքներ որ կը բանեցուն՝ որպէս զի դրսի օդոյն յորձանքները ներս չմտնեն :

Խնջ ընելու է այնպիսի պտեն :

— Դուռը կամ պատուհանը բանալու է , եւ կամ շնչահան շինելու է վառարանին վրայ որ դրսի օդը կրակարանին հասնի :

Խնջո՞ւ համար ծխանները տներուն ծածքէն շատ բարձր կը շինուին :

— Որպէս զի չմըլխան : Փորձով տեսնուած է որ երբ ծխանի մը բարձրութիւնը 5 մետրէն պակաս է՝ զրեքէ միշտ կը մըլխայ . 10 մետր բարձրութիւն պիտի ունենայ որ քաշուածքը լաւ կը պոյտ ըլլայ :

Ծխանին ցած ըլլալովը՝ ծուխը ինչո՞ւ համար սենեկին մէջ կը տարածուի :

— Վասն զի քաշուածքը այնչափ կամայ ու այնպէս տկար է որ չկրնար խողովակին մէջէն դուրս քշել զծուխը :

Խողովակ մը բաւական երկայնութիւն որ չունենայ՝ ինչո՞ւ համար քաշուածքը ծանր ու տկար է :

— Վասն զի որչափ որ խողովակը երկընցընես , քաշուածքն ալ այնչափ կաւելնայ եւ որչափ խողովակը կարճեցընես՝ քաշուածքն ալ այնչափ կը պակսի :

* Քաշուածքին աւելնալն ալ չափ մը ունի . քի որ խողովակները չափէ դուրս երկայն ըլլան՝ կընան միայլ :

Գործարանաց ծխանները ինչո՞ւ համար միշտ բարձր կը շինուին :

— Նախ՝ կրակին քաշուածքը սաստկացընելու համար : Երկրորդ , որպէս զի գործարաններուն ծուխը անոնց մօտ եղած տներուն բնակչացը նեղութիւն չտայ :

Խողովակին չափէ դուրս լայն եղած առնէն՝ ծուխը ինչո՞ւ համար սենեկին մէջ կը տարածուի :

— Վասն զի սովորաբար վառուած կըսկը այնչափ մեծ չէ որ կարենայ չափազանց լայնք ունեցող խողովակին մէջի օդը տաքցընել . ուստի խողովակին պաղ օդէն՝ վեր ելլող օդն ալ կը պաղի , ու քաշուածքը կարգելուի :

* Մեծամեծ վառարաններու անգամ իրեք չորս քառակուսի տասնամետրէն աւելի լայնք պէտք չէ տալ :

Ո՞ր խողովակներուն մէջ աւելի սաստիկ կը լլայ քաշուածքը :

— Թափծու խողովակներուն մէջ քաշուածքը աւելի սաստիկ է քան քի երկաթի բիբեղէ շինած խողովակներու մէջ . երկաթի , բիբեղէ խողովակներուն մէջ ալ աւելի ուժով է քան քի աղիստ շինուածներուն մէջ :

Վառարանի կամ ծխանի մը ծուխներէն խողովակին մէջի յորձանքին արագութեանը արգելք չէն ըլլար :

— Քիչ մը կը լլան , վասն զի նախ՝ անոնց պատճառաւ խողովակին երկայնութիւնը կաւելնայ՝ առանց վեր ելլող օդոյն սինակին ուղղահայեաց երկայնութիւնը աւելնալու :

Երկրորդ , վեր ելլող օդոյն շփմունքը քիչ մը աւելի շատ կը լլայ :

Թի՞ որ ցած ծխան մը կարելի չըլլայ բարձրացընել , ընչ ընելու է որ ծուխը չտարածուի տանը մէջ :

— Պէտք է վառարանին բերանը պզտիկցընել :

Վառարանին բերանը պզտիկցընելով՝ ինչո՞ւ համար միայլ կը ղաղղի :

— Վասն զի պէտք է որ օդը կրակին քովէն անցնի . օդն ալ տաքցած ըլլալով՝ աւելի շուտ կը բարձրանայ խողովակին մէջ . այս կերպով՝ շերմութեան աւելնալովը խողովակին կարծութիւնը վնաս չընէր :

Խնջէն է որ շատ անգամ սենեակը ծխով կը լցեցուի երբոր վառարանին բերանը չափէ դուրս լայն ու բարձր է :

¹ Տես Թիւ Թ , էջ 251 :

— Վասն զի շատ օդ կրմտնէ մէջը՝ առանց կրակէն անցնելու. այն պաղ օդը վեր ելլող սիւնակին հետ խառնուելով՝ անոր տաքութիւնը այնչափ կը պակսեցընէ որ քաշուածքը խիստ քիչ կըլլայ :

* Շատ վառարաններու սովորական պակասութիւնն է չափազանց լայն բերան ունենալը, եւ մանաւանդ կրակարանին շատ բարձր ըլլալը :

Ինչէն է որ շատ անգամ տուներ ծխով կըլեցուի՝ երբ մէկ սենեկի մը օդը ուրիշ սենեկի մը հետ հաղորդուած է :

— Վասն զի ամէն անգամ որ երկու սենեկին մէջտեղի դուռը բացուի՝ պզտիկ կրակին ծխանէն օդ կ'իջնայ. այն ատեն երկու սենեակներն ալ ծխով կըլեցուին :

Այս բանին ինչ ճար ընելու է :

— Պէտք է շնչահան ղնել, կամ երկու շնչամուտ հաստատել պատուհաններուն վրայ որ դրսի օդը ներս գայ, եւ ամէն կրակարան իրեն համար բաւական օդ ունենայ սնունդ առնելու համար :

* Շնչամուտը պզտիկ դռնակ մըն է որ առանց բոլոր պատուհանը բանալու՝ կրնաս անիկայ միայն բանալ ու գոցել՝ օդ առնելու համար :

Ինչէն է որ ձորի մէջ շինուած տներուն վառարանները շատ անգամ կըմխան :

— Վասն զի հովը չորս դին եղած լեռներուն ու բլուրներուն զարնելով՝ ծխաններուն վրայ ալ կ'իյնայ, եւ անոնց քաշուածքին արգելք կըլլայ :

Ատոր ինչ ճար կրնեն սովորաբար :

— Ծխանին վրայ գտակ մը կամ խոյր մը կամ աս ձեռով T խողովակ մը կանցընեն որ հողմացուցի մը հետ կըպտըտի :

Այնպիսի գտակներու կամ խողովակներու տեղ ուրիշ ինչ հնարք կայ որ ասելի լաւ ըլլայ :

— Ծխանին վերի ծակը գոցելու, ու քովընտի բացուածքներ շինելու է՝ վերէն վար նայող, պատուհաններու վանդակափեղկերուն նման :

Ծխաններուն գտակները կամ խոյրերը ինչ բանի համար են :

— Հովը արգիլելու համար որ վերէն վար վառարանին մէջ չգարնէ :

Հովը վառարանին մէջ որ գարնէ՝ ինչ վնաս կըլլայ :

— Նախ՝ բոլոր չիտար որ ծուխը դուրս ելլէ :

Երկրորդ, հովին հետ մէկտեղ ներս մտած պաղ օդը խողովակէն վար կ'իջնայ ու ծուխը վար հրելով՝ տանը մէջ կըլեցընէ :

Ինչէն է որ վառարանը երբեմն կըմըխայ՝ երբոր դռան ու կրակարանը տնեկին մի եւ նոյն կողմն են :

— Վասն զի ամէն անգամ որ դուռը բացուի՝ հով մը կ'ելլէ որ քովընտի կըփչէ՝ դէպ ի վառարանին բերանը, եւ գծուխը դէպ ի սենեկին մէջ կըքշէ :

Երբոր վառարանի մը վրայ յանկարծակի փչես, ինչէն է որ երբեմն ամպի պէս փոշի մը կ'ելլէ՝ ձերմակ :

— Վասն զի յանկարծական հովէն կրակին անկիզբի մասունքը՝ որ մոխիր պիտի դառնան՝ կըցրուին ու օդուն մէջ կըտարածուին :

Ինչէն է որ վառարան մը երբոր շատ մրոտեք է ու մաքրուելու կարօտ է՝ կըմըխայ :

— Վասն զի դիզուած մուրը ծուխին ճամբան կըգոցէ ու վառարանին քաշուածքը կարգիլէ :

Մէկ վառարան մը հնցած կամ արուած որ ըլլայ՝ ինչո՞ւ կըմըխայ :

— Վասն զի նախ՝ աղիւսներն ու ծեփի կտորուանքը ծխոյն վեր ելլելուն արգելք կըլլան :

Երկրորդ, այն բարակ հովն որ պատուհաններէն եւ վառարանին ծակերէն կըմտնէ՝ կըբբայ վեր ելլող տաք օդոյն սիւնակը կըպաղեցընէ. այն օդն ալ վեր չ'ելլեր, ալ նաեւ ծուխին հետ մէկտեղ վար կըհրուի :

Ինչէն է որ երբ երկրի խողովակները լաւ կըբաղով իրարու մէջ չ'են անցած՝ կրակարանը կըմխայ :

— Վասն զի խողովակներուն ճեղքերէն անցնող բարակ հովը՝ վեր ելլող տաք օդոյն սիւնակը կըպաղեցընէ ու չորս դուր որ վեր ելլէ :

Ինչէն է որ փոքրիկ ու յանկարծական մըրկի ատեն՝ զրեքէ ամէն վառարան ալ կըմխայ :

— Վասն զի նախ՝ հովը կըբբայ կըպաղեցընէ այն օդն որ խողովակին վերի ծայրին մօտեցած է, եւ այն պաղ օդը ծուխին հետ մէկտեղ վար կ'իյնայ :

Երկրորդ, հովը իրեն բռնութեամբը շատ անգամ ծուխին դուրս ելլելը կարգիլէ. մանաւանդ երբոր ծխանին մօտ ուրիշ շինք մը կայ անկէ բարձր :

* Որպէս զի ծուխը սովորական հակառակ հովերով դէպ ի վար չ'հրուի՝ պէտք է որ մէկ ըտպի մէջ երկու մէքը տեղ բարձրանայ :

Ինչէն է որ երբեմն ամառ ատեն դահլիճներ կան որ ծուխը կըհոտին :

— Վասն զի վառարանին մէջի օդը դահլիճին օդէն պաղ ըլլալով, վար կ'իջնայ ու ծուխի հոտ կըծգէ տանը մէջ :

Ինչէն է որ բաժնու կրակարանը երբեմն ծծմբի հոտ կըհանէ :

— Վասն զի վառելիքներուն մէջ (ինչպէս են քոքն ու ածուխը) ծծումբ կայ. ու երբոր քաշուածքը այնչափ ուժով չ'է որ ծծումբը խողովակին մէջ տանի, հոտը տանը մէջ կըտարածուի :

Կանքեղին կամ ճրագին մուխն ինչ է :

— Այն ծուխին ալ եւ ալ մասունքն են տեսանելի դուրիշ, գանազան կազեր, եւ բոցին այրել չ'կրցած ածխիկին մանր կտորուանքը :

Ինչէն է որ ճրագին քիթը երկընցած որ ըլլայ՝ ծուխ կըհանէ :

— Վասն զի նախ՝ պատրուակին ծայրը երկըննալով՝ այնչափ ածխիկ կուտայ բոցին որ անիկայ չ'կրնար այրել գայն ածխիկը :

Երկրորդ, երկընցած քիթը բոցոյն տաքութիւնը կըպակսեցընէ. անով հարկաւ սովորական չափով ելած ծուխն ալ չ'կրնար այրել :

Ինչէն է որ ճարպամոմն ալ քիչ մը ծուխ կըհանէ :

— Վասն զի բոցոյն դրսի պարուտակը չորոշոր որ օդը անոր ներսի կտորներուն հասնի, այն ատեն շատ մը ածխիկ կ'ելլէ որ դեռ այրած չ'ըլլար :

Ինչէն է որ երբեմն կանքեղները կըմըխան :

— Կամ անկէջ որ պատրոյզը անհասարակ երկաթով կտրած կըլլայ, կամ անկէջ որ շատ բարձրացած է :

Պատրոյզը անհասարակ երկաթով կտրուած որ ըլլայ՝ կանքեղն ինչո՞ւ ծուխ կըհանէ :

— Վասն զի նախ՝ պատրուակին եզերքը ձեւացած ակռաները դիւրաւ բաժնուելով անկէջ, բոցոյն այրել կըցածեն ասելի ածխիկ կուտան անոր :

Երկրորդ, բոցոյն տաքութիւնը այն պատրուակ մանր կտորներուն պատճառաւ, շատ պակսած ըլլալով, ծուխը սովորական չափովը չկրնար այրիլ հատենիլ :

Կանքեղին պատրոյզը չափէն աւելի որ բարձրացընես՝ ինչո՞ւ ծուխ կը հանէ :

— Վասն զի պատրուակն ելած բոլոր ածխիկը չկրնար այրիլ բոցէն :

Ինչէն է որ Արկանի կանքեղները շատ ծուխ չեն հաներ :

— Վասն զի անոնց բոցին մեջն օդ կանցնի. ուստի քէներսն ելած ածխիկը եւ քէ դրսի պարուտակէն ելածը բոլորովին կայրի :

* Արկանին հնարած կանքեղներուն պատրոյզը զլանածեւ, եւ, ձերք անոր մինչեւ վերի ծայրը կեցի :

Ինչէն է որ ապակիէ խողովակով կանքեղին ծուխը կը պակսի :

— Վասն զի նախ՝ խողովակը կանքեղին պէտք եղած քրուածինը կաւեցընէ՝ քաշուածք մը պատճառելով :

Երկրորդ, բոցոյն տաքութիւնը կամփոփէ ու ետ կըցուցընէ. անով ածխիկն ալ աւելի ամբողջ կայրի, ու խիստ քիչ մասը կըմնայ որ չայրի :

ԲՈՅ :

Ի՞նչ է բոցը :

— Բոցը այնպիսի կազային նիւթ մըն է որ մինչեւ լուսաւոր ըլլալու, չափ տաքցած է :

* Պէտք է կազային նիւթոյն տաքութիւնը հարիւրամասն ջերմաչափին գէթ 600 աստիճանին հասնի. վասն զի որ եւ իցէ բան մինչեւ որ այն աստիճանի տաքութիւն չունենայ՝ լոյս չհաներ :

Ինչէն է որ նիւթերէն ումանք միշտ բոց հանելով կայրին, ումանք ալ ոչ երբեք բոց կը հանեն :

— Ո՛ր եւ իցէ հաստատուն մարմին որ կազ դառնալու յատկութիւնը չունի՝ կրակին ուժովը կը կարմրի, բայց ոչ երբեք բոց կը հանէ. անոր ներհակ՝ որ եւ իցէ կազային մարմին, կամ կրակով կազ դառնալ կըցող մարմիններ, միշտ բոց հանելով կը վառին :

Ճրագի մը բոցոյն կազմութիւնը բացատրէ :

— Ճրագը չորս մաս ունի.

Ա. Խարիսխ, անոր մէջ կըրեւնայ սգտիկ բաժակ մը՝ մուր կապոյտ գունով.

Բ. Կեղրոն, որ մուր միջոց մըն է, եւ դիւրաւ կըրեւնայ փայլուն պարուտակին մէջէն.

Գ. Փայլուն մասը (կամ բուն բոցը), որ կեղրոնական մասին չորս դին պատած է.

Դ. Վերջին կամ դրսի պարուտակը որ այնչափ լուսաւոր չէ. անոր մէջ կազը բոլորովին կայրի, եւ տաքութիւնն ալ աւելի սաստիկ է :

Բոցին խարիսխը ինչո՞ւ համար մուր կապոյտ է :

— Վասն զի նախ՝ այն մասին մէջ աւելի շատ գոլորշի ու կազ կայ :

Երկրորդ, անոր տաքութիւնը ոչ երբեք կրնայ շատ սաստկանալ, վասն զի այն մասին մէջ ճարպը կամ մոմը աւելի առատութեամբ կայրի ու կըցնոյի :

Երրորդ, անոր մէջ խիստ քիչ ածխիկ կայ բոցործած կամ կրակ դարձած, որ բոցոյն դեղին գոյն տուողն է :

Բորբոքումն ինչ է :

— Մարմին մը բորբոքման մէջ կամ՝ բորբոքեալ կըստի երբ այնչափ տաքցած ըլլայ որ ձերմըկի :

* Կարմիր տաքութիւնը հարիւրամասն ջերմաչափին 525 աստիճանէն կըսկսի, իսկ ձերմակ տաքութիւնը 4500 աստիճանէն : Մինչեւ հիմա տեսնուած խիստ սաստիկ տաքութիւնը հարիւրամասն ջերմաչափին 45,941 աստիճանին հասած է :

Բոցոյն կեղրոնը ինչո՞ւ մուր գոյն ունի :

— Վասն զի նախ՝ անոր մէջ կազեր կան որ պատրուակն կեցնէ ու ամենեւին չեն այրիր :

Երկրորդ, այն կտորին վրայ շատ մը ածխիկ կընստի որ չայրիր :

Ինչէն է որ բոցոյն կեղրոնը եղած կազերը չեն այրիր :

— Վասն զի օդոյն հետ հաղորդակցութիւն չունին, եւ այրումը կամ կիզումը միշտ քրուածին կուգէ որ անոնող առնու :

Ինչէն է որ կեղրոնին չորս դին պատած բուն բոցը ամենէն աւելի լուսաւոր մասն է :

— Վասն զի անոր մէջ նստած ածխիկը ամենամանրն է եւ բորբոքման մէջ կըլլայ, որով բոցն ալ աւելի պայծառութիւն կուսենայ :

Ինչո՞ւ համար բոցոյն դրսի պարուտակը այնչափ լուսաւոր չէ՝ որչափ անկէջ ալ ներս եղած կոնածեւը :

— Վասն զի անոր մէջ բորբոք ածխիկը խիստ շուտ կը խառնուի օդոյն քրուածինն հետ, եւ ածխային քրու կը դառնայ. անով է որ բոցին այս կտորը աւելի ալ տաքութիւն կուսենայ : Քանի որ ածխիկը ինքիմէ այրի ու կազ դառնայ՝ բոցն ալ պայծառութիւնը կը կորսնցընէ :

Ինչէն է որ պատրուակին ծայրերը երկընցած կամ ծռած են՝ այն ծայրը կարմիր կըլլայ, եւ մեկալ կտորը սեւ կըմնայ :

— Վասն զի միայն պատրուակին ծայրը կը դպչի օդոյն քրուածինն, եւ անոր հետ խառնուելովը կը կարմրի :

Բոցոյն ամենէն տաք մասը՝ պէտք չէ որ անոր ամենէն լուսաւոր մասն ալ ըլլայ :

— Ոչ. կեղրոնին չորս դին պատող մասը ամենէն լուսաւորն է. բայց վերջին պարուտակը, կամ բոցոյն դրսի երեսը աւելի սաստիկ տաքութիւն ունի :

Ի՞նչ է լոյսը :

— Լոյսը լուսաւոր երեք կամ արփի բոսած հեղանիւթին ծածանմունքն է որ մարդուս աչքին շօշերուն կը գարնէ :

Կանքեղին կամ ճրագին բոցը ինչէն է որ լոյս կուտայ :

— Վասն զի ինչպէս որ գետի մը մէջ նստուած քարը ջրին երեսը կը ծածանէ, այսպէս ալ այն բոցը երեքին վրայ ծածանմունք կը պատճառէ :

Երեքին ծածանմունքը ինչ կըրպով կրնան լոյս պատճառել :

— Ինչպէս որ մընտրտի օդոյն ծածանմունքին կամ քրքումունքին որ մարդուս ականջին կը գարնեն՝ ձայն կը պատճառի, այսպէս ալ երբոր երեքին ծածանմունքը մեր աչքին կը գարնէ՝ լոյս կը տեսնենք :

Ի՞նչ է արփին կամ լուսաւոր երեք բոսածը :

— Ամենարարակ հեղանիւթ մը որ ամեն տեղ կը մտնէ, եւ աշխարհիս ամեն բաներուն չորս դին պատած է :

* Այս վարդապետութիւնը բոլորովին համոզիչ պատճառներ չունի, բայց մինչեւ հիմա տրուած մեկնութիւններուն ամենէն լաւը կըրեւնայ :

Ինչէն է որ բոլորն կանքեղը կամ ճրագը կը վառի կայրի :

— Վասն զի բոլորն կանքեղը կամ ճրագը կը վառի կայրի : Եւ յիշատակուի կազեր կը դառնայ որ օդոյն բթուածին հետ կը միանան :

Մոմը, ձեքը, ճարպը ինչ տեսակ կազեր կը դառնան տաքութեամբ :

— Ա. ճրագին ջրածինը օդոյն բթուածին հետ խառնուելով՝ ջրի գոլորշիք կը դառնայ :

Բ. ճրագին ածխիկը օդոյն բթուածին հետ միանալով՝ ածխային բթու կը դառնայ :

Մոմը, եղն ու ճարպը մօր տեղ կը լուծուին :

— Պատրուին մեջ, պատրուին ալ այրելով՝ այն իւրային նիւթերուն աւելի դիւրաւ լուծուելուն պատճառ կը լլայ :

Ի՞նչ կը բաւի մոմը, եղն ու ճարպը մինչեւ բոցոյն մեջ կ'ելլեն :

— Պատրուին բեկերը հերանման խողովակներու տեղ կը բռնեն, եւ հալած պարարտութիւնը անդադար դէպ ի վեր կը հանեն :

* Հերանման խողովակ կը սուսին ամենաբարակ խողովակները :

Ինչէն է որ աղէկ կրակին կամ լաւ ճրագին բոցը բաց դեղին գոյն մը ունի :

— Վասն զի այն բոցին տաքութիւնը բաւական սաստկութիւն ունի որ կարենայ բոցորովին այրել վառելիքներուն մեջի ածխիկը որ բոցը կը լլայ :

Ինչո՞ւ համար սաստկի տաք բոցը գրեթէ ճերմակ է :

— Վասն զի ածխիկը բոցորովին բոցը կը լլայ անոր մեջ :

Ճրագի մը բոցը ինչո՞ւ համար տաք է :

— Բոցոյն տաքութեանը պատճառ, այն ջերն է որ կազերուն կամ դիւրավառ շոգիներուն օդոյն բթուածին հետ միանալով կ'ելլէ :

Ինչէն է որ ճրագին բոցը միշտ դէպ ի վեր կը բարձրանայ :

— Վասն զի ջորս դին եղած օդը կը տաքընէ, անիկայ ալ շուտ շուտ բարձրանալով՝ բոցն ալ իրեն հետ կը բարձր կը տանի :

Ինչո՞ւ համար ճրագի բոցին վերի ծայրը սուր է :

— Վասն զի գոլորշիներուն կոնաձեւը՝ քանի որ բարձրանայ աւելի կայրի կը հասնի. անով հարկաւ բոցոյն տարածութիւնն ալ համեմատաբար կը պակսի :

* Գոլորշիներուն այրիլը կամ հատնիլը՝ անոնց շոգի ու ածխային բթու դառնալն է :

Ինչէն է որ ճրագին բոցն անոր վրայ բռնուած ապակիէ խոփը կը բռնի :

— Վասն զի իւրային նիւթոց ջրածինն՝ օդոյն բթուածին հետ խառնուելով՝ ջրային գոլորշի մը կը ձեւանայ, եւ այս գոլորշին՝ երբոր բոցին վրայ ապակի մը բռնես՝ անոր վրայ կը փակւի ու կը խտանայ, այսինքն ջուր կը դառնայ :

* Ջրոյն կազմութեան մասերն են՝ բնալուծօրէն իրարու հետ բաղադրուած բթուածին եւ ջրածին :

Ինչէն է որ երբ ճրագի մը բոցին վրայ բռնես ձեռքդ՝ աւելի տաքութիւն կ'իմանաս քան թէ երբ վարի կողմը կամ քովընտի բռնես :

— Վասն զի դէպ ի վեր ելլող տաք օդը՝ բոցին վրայ բռնած ձեռքիդ կը զգայ. բայց երբոր ձեռքդ բոցին վարի կողմը կամ քովընտի բռնես, միայն ճառագայթեալ ջերմութիւնը կը զգաս :

* Ճրագին բոցը դէպ ի ամեն կողմը լուսոյ ճառագայթներ կարճրէ. բայց մարդու ձեռքը երբոր բոցոյն վրայ յռնուի, ոչ միայն այն ճառագայթներուն տաքութիւնը կը զգայ, այլ եւ տաքած օդոյն վերընթաց յորձանքին կը հանդիպի :

Ինչէն է որ ճրագի կամ կանքեղի մը բոցը՝ երբոր ճարպը կամ եղը հատնելու վրայ է՝ յանկարծ յանկարծ լոյս արձակելով կը պայլլայ :

— Վասն զի դիւրավառ կազերը միակերպ ընդունելէն կը դադրի. ուստի երբոր պատրուին իւրային նիւթը հասնին՝ յանկարծակի կը փայլի, իսկ երբոր պակսին՝ բոցը աներեւոյր կը լլայ :

Ինչէն է որ ճրագին բոցը երբոր փչես՝ կը մարի, ու փչուած կրակին պէս ոչ կարծարծի եւ ոչ կ'աւելնայ :

— Վասն զի ճրագին բոցը խիստ պզտիկ պատրուի մը վրայ ամփոփուած է, եւ քեթեւ փչուածքով մը կը նայ անկէց բաժնուիլ. եւ որովհետեւ բոցը տեղ մը չունի որ կենայ ու դիմանայ՝ պէտք է որ մարի :

Ինչէն է որ երբ պատրու մը դեռ կարմիր է՝ վրան փչելով կը նայ երբեմն նորէն վառի :

— Վասն զի շնչով օդը շուտ մը կը դնուի դէպ ի կարմիր պատրուին վրայ, օդոյն բթուածին ալ կը բռնկուի զինքը՝ ինչպէս թէ այն պատրուը կրակով կարմրեցած փայտ ըլլար :

Ինչո՞ւ համար կարմիր պատրուը օդով չբռնկիր մինչեւ որ վրան չփրչես :

— Վասն զի թէ որ բերնով չփրչուի՝ բաւական բթուածին չհասնիր պատրուին վրայ :

Այս փորձը ինչո՞ւ դիւրաւ կը նայ յաջողիլ սառուցի ատեն :

— Վասն զի սառուցի ատեն խառացած օդոյն մեջ աւելի շատ բթուածին կայ :

Ինչէն է որ նոր մարած ճրագին պատրուը միշտ դիւրաւ կը բռնկի :

— Վասն զի արդէն տաք է. եւ քիչ մը աւելի տաքութիւն տեսնելուն պէս՝ հարկ է որ բռնկի :

Ինչո՞ւ համար քիչ մը տաքութիւն աւելցուելով՝ նոր մարած բոցը նորէն կը բռնկի :

— Վասն զի անով մոմին կամ ճարպին ջրածինը նորէն դուրս կ'ելլէ ու կրակ կ'առնուի :

Ինչէն է որ սնկով շինուած բարակ պատրուը աւելի շուտ կը մարի քան թէ բամպակէ պատրուը ունեցող կանքեղը :

— Վասն զի սոսնկը աւելի կամայ եղ կը ծածէ քան թէ բամպակը. եւ որովհետեւ խիստ քիչ դիւրավառ կազ կուտայ, բոցն ալ պզտիկ կը լլայ ու շուտ կը մարի :

Ինչո՞ւ համար աւելի դժուար է փչելով մարել բամպակէ պատրուին բոցը՝ քան թէ սնկով շինած պատրուին :

— Վասն զի բամպակը սոսնկէն աւելի շուտ կը ծածէ հալած եղ. եւ որովհետեւ բամպակը բոցին աւելի շատ դիւրավառ կազ կուտայ, անոր համար իրեն մարիլն ալ դժուար կը լլայ :

ՏԵՍԱՐԱՆՔ ԵՒՐՈՊԱՅ

ԱՐՈՒԵՍՅ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ :

Գաղղիացի մատենագրին մեկը իրաւամբ ըսած է քէ Տպագրութիւնը մարդուն մտքին գինարանը (*Հէպթանէն*) է : Դանի որ այս արուեստը չէր հնարուած, այսինքն մինչեւ ասկէց չորս հարիւր տարի առաջ, գիրք մը ձեռք բերելը շատ դժուարութեամբ ու շատ ստրկով կըլլար. որով գիրք շարադրողին կարելի չէր յուսալ որ իր գրուածքը բոլոր աշխարհք տարածուի քիչ ժամանակի մէջ, կարդալ ուզողին այլ ամենադժուար բան էր ուզած գիրքը ունենալ : Գաղղիոյ քաղաւորաց մատենադարանին մէջ այն ատենները հազար կտոր գրքէն աւելի չկար. եւ սակայն զարմանք կերելնայ եղեր ամենուն մէկ գրատան մէջ այնչափ գիրք գտնուիլը. իսկ հիմայ Փարիզու միայն կայսերական մատենադարանին մէջ մէկ միլիոն երկու հարիւր հազար կտորէն աւելի գիրք կայ, քոյ ուրիշ հրապարակական գրատունները, որ քսան հատի չափ են : Դարձեալ, միայն Գաղղիոյ մէջ՝ տարի տարուան վրայ տասուերկու հազար տեսակ գիրք կըտպուի, ամէն մէկ գրքէն այլ չորս՝ հինգ՝ տասը՝ քսան եւ մինչեւ յիսուն հազար օրինակ : Ասկէց ալ աւելի շատ գիրք կըտպուի Գերմանիա, ինչպէս նաեւ Սնգղիա, Ամերիկա, եւ այլն : Ուստի եւ զարմանք չէ որ տպագրութեան արուեստին հնարուելէն ի վեր այսչափ յուսաւորութեան եւրոպայի ազգերն ու մեծամեծ յառաջադիմութիւններ ըրին ամէն բանի մէջ :

Նոյն իսկ մեր ազգին վրայ գալով, կրնանք համարձակ ըսել քէ այս արուեստը չըլլար նե, անշուշտ իր մատենագրութիւնն ալ՝ լեզուն ալ պիտի կորսուեր. եւ քէ որ այսօրուան օրս արեւելեան ազգաց մէջ ու բոլոր աշխարհիս վրայ զուարթերես համարձակութեամբ կրնայ երեւնալ ու պարծիլ իբրեւ ուսումնասեր եւ յառաջադիմ ժողովուրդ, տպագրութեան արուեստին իր մէջ չափաւորապէս ծաղկած ըլլայն է : Վենետիոյ, Վեննայի, Կոստանդնուպօլսոյ, Զմիւռնիոյ, Մոսքուայի, Կալկաթայի, Թիֆլիզու եւ ուրիշ քանի մը քաղաքաց հայերենագիր տպարանները քէ պէտ եւ դեռ ազգին կարօտութեանը համեմատ

գրքեր չեն հասներ, բայց մինչեւ հիմա նորատիպ գրքերուն հետ գնետէ աւելնալէն կըգուշակուի յայտնապէս որ ազգին ընթերցասիրութեանը նայելով՝ տպագրութիւնը պիտի ծաղկի, տպագրութեան ծաղկելովն ալ ընթերցասերք պիտի շատնան :

Առ այժմ երկու բան կայ որ այս յառաջադիմութեան աւելի յաջողութիւն գտնելուն մեծապէս արգելք կըլլան մէջերնիս. մէկն է գրաբառ լեզուին ուսմանը դեռ ինչպէս որ պէտք է դիւրացած չըլլալէն՝ շատ գրքերու քիչ կարդացուիլը. որ երբեք աշխարհաբառ գրուած ըլլային՝ յայտնի է քէ շատ աւելի կարդացող պիտի ունենային : Մեկալը՝ եղած գրքերուն չափազանց սղութիւնը. որով ոչ միայն աղքատները զուրկ կըմնան գիրք եւ օրագիր կարդալու ակնկալութենէն, այլ եւ չափաւոր կարողութեան տէր մարդիկ՝ ընթերցասիրութեան համը առած չըլլալով՝ կըրժուարին այնչափ ստակ տալու եւ մեծահատոր գրքեր գնելու : Այս երկու արգելքին ալ դեմ ալլ եւ ալլ հնարքներ կրնան բանեցուիլ, որոնց վրայ քերէն ուրիշ անգամ առիթ ունենանք խօսելու :

Յայտնի է որ տպագրութեան արուեստը 1440ին ատենները հնարեց Յովհաննէս Կուրքէնպերկ՝ որ Գերմանիոյ Մոգունտիա կամ Մակոնցա (Մայնց) քաղաքը ծնած էր, եւ Սրբասպարկի մէջ իր գլխորդ ի գործ դրաւ՝ ծաւսք եւ Շէֆֆեր անունով երկու ճարտար մարդկանց օգնականութեամբը : Բայց այս արուեստը քանի գնաց կատարելագործուեցաւ, եւ մինչեւ հիմա ալ նոր նոր գիւտերով զանազան կատարելութիւններ կառնու՝ մաքրութեան, դիւրութեան, փառաւորութեան, ամուրեան եւ արագութեան կողմանէ :

Եւրոպայի մեծամեծ տպարաններուն գործունէութիւնը տեսնելու արժանի բան է, մանաւանդ քանի որ շոգեգործիով տպագրութիւնը հնարուած է. այնպէս որ մէկ արագագիր մարդու մը մէկ շաբուան մէջ հազիւ գրել կըցած բանէն՝ մէկ ժամուան մէջ մինչեւ վեց հազար օրինակ կրնայ տպուիլ :

Հոս դրուած պատկերին իբրեւ բացատրութիւն մը ընելու մտքով՝ կարգաւ մը եւ կարճ խօսքով հասկըցընենք չգիտցողներուն, քե՛ այս հրաշալի արուեստը ինչ կերպով կը բանի : Եւ նախ այս ըսենք որ տպագրութեան գրերը կամ տառերը քափելը գրածուին բանն է : Գրերուն նկարը երեք տեսակ մետաղ է, այսինքն կապար, ծարիր, եւ անագ, մասնաւոր համեմատութեամբ մը իրարու հետ խառնած : այն նիւթէն գրածոյնը կառնու անք տաք կը լցնեն կաղապարի մը մէջ, ուր որ տառին պղնձէ մայրը դրուած է, եւ կապարեայ տառը կը քափուի՝ քանի մը գծաչափ երկայնութեամբ, մեկ ծայրը տառ ձեւացած դէպ ի դուրս. եւ այնպէս հազարաւոր ու բիւրաւոր բազմութեամբ կը քափուի ամեն մեկ տառն :

Տպագիրը կառնու այն տառերը *փեռակ* ըսուած խորշ խորշ տափակ սնտուկի մը եղած բշխներուն մէջ կը բաժնեն, ամեն տառ մէյմեկ բշխի մէջ, այսինքն մեկուն մէջ ա, մեկային մէջ բ, մեկային, եւ այլն : Երբոր գրուածքի մը խօսքերը շարել կուզեն, *գրաշարը* փերակին առջեւը կը կենայ, գրուածքը դիմացը կը դնեն, ձախ ձեռքովը *գրաշարոցը* կը բռնեն, որ երկըքէ քանոնի ձեռով գործիք մըն է՝ երկու կողմի շրթունքը բարձր, եւ աջ ձեռքովը փերակին մէջէն մեկիկ մեկիկ կառնու պէտք եղած տառերը, գրաշարոցին մէջ կը շարեն. այնպէս որ դիմացի ձեռագրին խօսքերը կարգաւ շարուած կը լլան՝ շրջուն դիւր, որ երբ քղբի վրայ տպուին՝ շիտակ կը լլան : Մեկ տողը լմընալուն պէս՝ գրաշարը կը սեղմէ շարուածքը, *տողամէջ* ըսուած տափակ կապար մը կը կրկնընցընեն անոր ու երկրորդ տողը կը շարեն, յետոյ երրորդը, չորրորդը, եւ այլն : Գրաշարոցն որ լեցուի, շարուածքը կառնու տափակ տախտակէ գործիքի մը վրայ կը դնեն որ *պնակիտ* կըսուի, չորս դիւն կը կապեն առաստանով որ գրերը

ջրափրքիին. յետոյ քանաքի գլանը կառնու անով շարուածքին վրայէն կանցնի կըսեցընեն. քեթեւ կերպով մը քրջած քուղք կը տարածեն վրան, ու վրձինով մը կամաց կամաց կը գարեն, կամ քե մամուլէ կանցընեն, եւ այնպէս կը տպուի *սրբազրութեան փորձ* ըսուածը : Մասնաւոր մարդիկ կան *սրբագրիչ* ըսուած՝ որ այն փորձերը կը կարողան, ու մեջի սխալները քղբին լուսանցքը՝ այսինքն եզերքը կը շտկեն. գրաշարն ալ յետոյ այն քղբին վրայ նայելով՝ իր շարուածքը կը շտկէ : Անկէց ետքը *երես բաժնողները* կառնուն այն շարուածքը, ու երկըքէ շրջանակի մը մէջ հաւասարաչափ մեծութեամբ երես երես կը տեղաւորեն : տպուելու քղբին կամ գրքին մեծութեանը համեմատ, չորս կամ ուրը, տասուերկու կամ տասը վեց երես. որով գիրքն ալ կը լլայ քառածալ, ուր քառալ, եւ այլն : Բայց այնպէս կը տեղաւորեն ամեն մեկ երեսն որ երբ ամբողջ քերքը ծալուի՝ երեսները կարգաւ գան իրարու ետեւէ :

Սրբագրութիւնները լմընալէն ետեւ՝ շարուածքը շրջանակով հանդերձ կը դրուի *մամուլի* մէջ, ու քանաք քսելէն ետքը՝ վրան քերք մը քուղք կը տարածուի ու կը տպուի, ամեն մեկ քերքին տպուելէն առաջ միշտ քանաք քսելով շարուածքին վրայ :

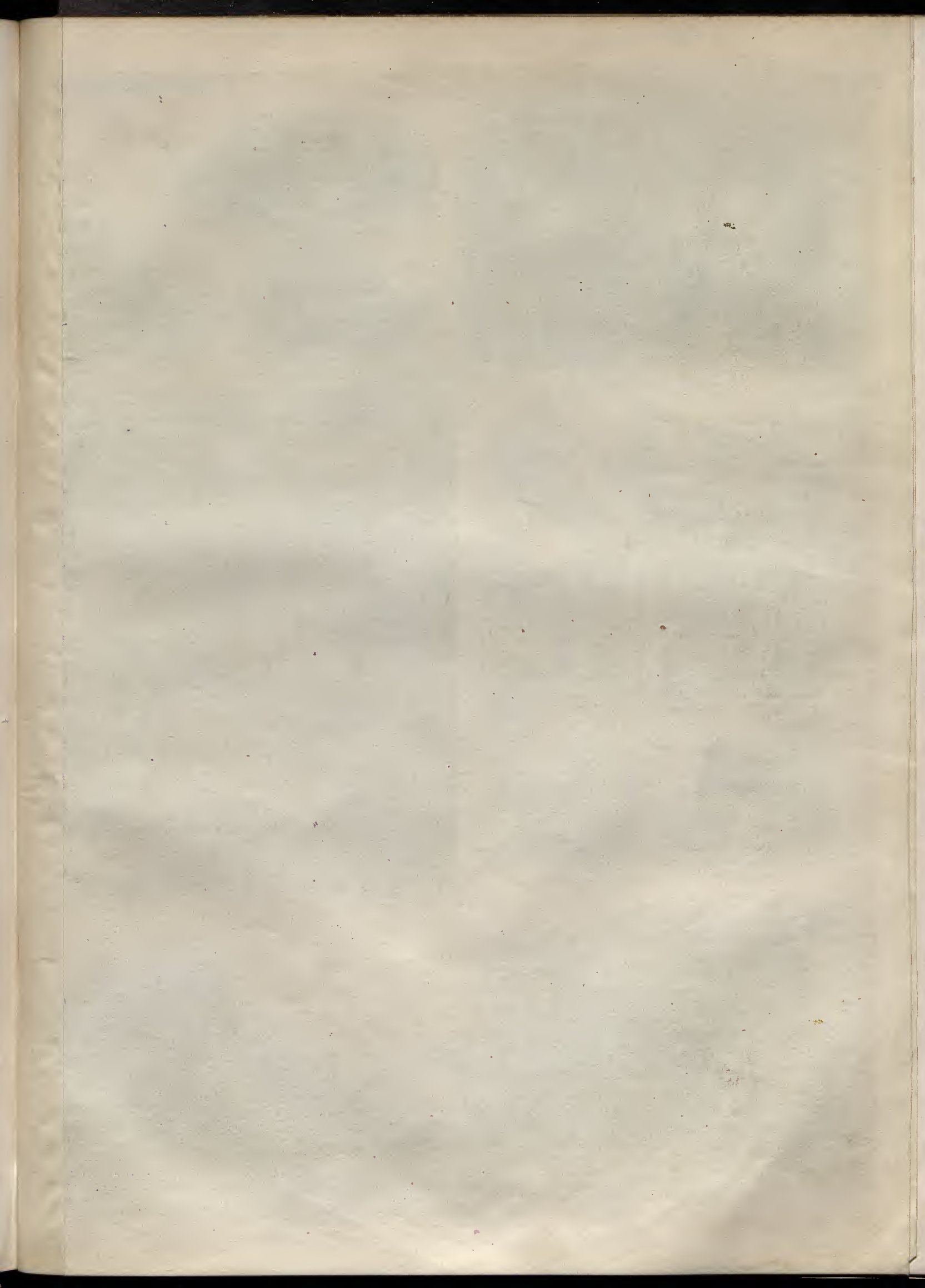
Տպուած քերքերը չորցընելէն ետեւ կը ծողվեն, քղքակազմ կընեն, եւ կամ այլ եւ այլ գեղեցիկ կազմերով կը կազմեն :

Այս բացատրութիւնը որչափ ալ համառօտ ըլլայ, յուսանք քե պատկերին մէջի ձեւերովը բաւական լաւ հասկըցուի, վասն զի աւելի տեղեւիտեղը բացատրելու համար երկար ու մանր ստորագրութիւններ ընելու հարկ պիտի ըլլար. մեր միտքը այն չէր, այլ այս հիմնալի արուեստին գործադրութեանը վրայ ընդհանուր գաղափար մը միայն տալ ընթերցողաց :

ԲԱՅՍՏՐՈՒԹԻՒՆԸ ՊԱՏԿԵՐՆԸ

1. Տպարան.
2. Գրաշարք.
3. Գրաշարոց.
4. Տողամէջ.
5. Պնակիտ,
6. Շարուած տող.
7. Ուրածալ ձեւ, 46 երես.
8. Քանաքի սեղան.
9. Գլանք եւ քանաք.
10. Մամուլ.

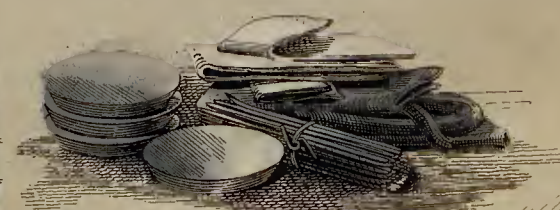
11. Կապար, Անագ, Ծարիր.
12. Չոյլ խառնուրդ որով տառերը կը քափուին.
13. Կապարեայ տառեր.
14. Փորագրուած փայտ.
15. Փայտին վրայ քափուած կապար.
16. Երես բաժնողներ.
17. Սրբագրիչք.
18. Կազմարարք.
19. Շոգեգործիով բանող մամուլ.
20. Զանազան գրքեր.

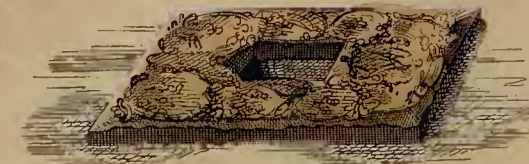
L'IMPRIMERIE TYPOGRAPHIQUE

2. Compositeurs devant leurs casses

11. Plomb, Etain, Règle d'Antimoine.

14. Bois gravé.

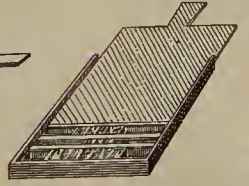

16. Metteurs en pages.

3. Compositeur.

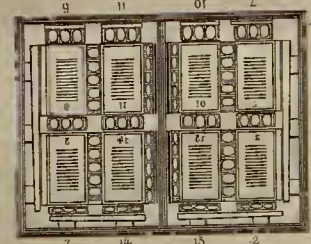
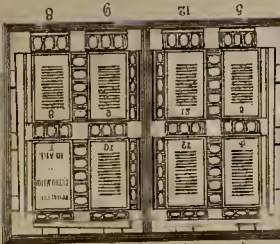
4. Interligne.

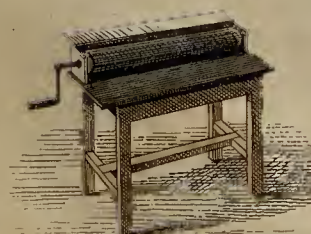
5. Galée

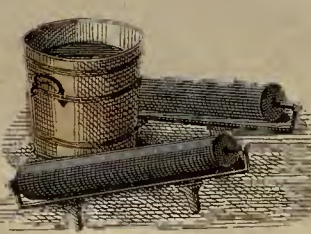
6. Ligne composée.

7. Formes In Octavo — 16 Pages à la feuille.

8. Table à encrer.

9. Rouleaux et encre.

Presses Mécaniques.

Compositeurs et Metteurs en page.
Intérieur d'une Imprimerie Typographique.

Presses à bras.

17. Correcteurs lisant une épreuve — Imprimeur tirant une seconde épreuve

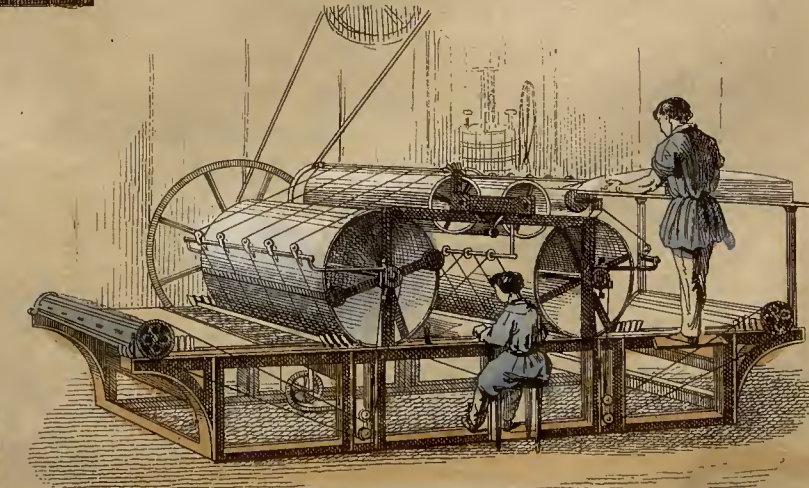
18. Brochage. Paquets de 40,000 Journaux tirés en quelques heures

10. Presse à bras.

20. Livres divers.

19. Presse Mécanique, mue par la Vapeur.

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ

Ս Պ Ե Ր Ե Ւ ԲԱԴՐԱՏՈՒՆԻՔ

Ուստի սեպհականութիւն եղեւ Տոհմին Բագրատունեաց՝ Սպեր հինգերորդ գաւառ Բարձր Հայոց, եւ որչափ եկաց մնաց ընդ տանուտիրական իշխանութեամբ նոցա :

Մեծն Արշակ Պարբեւ պատերազմօք խորտակեալ զՄակեդոնացւոցն իշխանութիւն, որ զԱսորեստան ունեին, նուաճեաց ընդ իւրեաւ զԱսիա, եւ քաղաւորեցոյց ի վերայ Հայաստանեայց գեղքայր իւր զՎաղարշակ զքաջն եւ զխոհեմ, տըւեալ նմա սահման զարեւմուտս եւ զհիւսիսակողմանս իւրոյ աշխարհակալութեան. — եւ այն ցորվայր. — « Որչափ միտք քո, ասե, եւ քաջութիւն հասանեն. զի սահմանք քաջաց՝ զենն իւրեանց. որքան հատանե՛ աչնքան ունի : » (Մովս. Խորեն. գիրք Ա., գլ. Ը.):

Ուստի Վաղարշակ ի տոհմէ Արշակունեաց առաջին քաղաւոր կարգեալ Հայոց 149 ամօք յառաջ քան զԲրիստոս, ետես զերկիր իւր հատեալ ի դրացեաց, կամ զնոսա նեղիչս բնակչաց երկրին իւրոյ. կամեցաւ ընդարձակել զսահման իւր, կամ ընկճելով զնոսա՝ տալ խաղաղութիւն սահմանաց իւրոց :

Քանզի որիշ եր Մակեդոնացւոցն այն պետութեան ճիւղ, որ զԱեաւ ծովուն եզերօք կողմանցն Ասիոյ եւ Եւրոպիոյ՝ տեղակայեալ ունեին, եւ գուցէ տարածեալ ի վեր անդր առ սահմանօք մեծին եւ փոքուն Հայոց՝ գրաւեալ էին աշխարհս ինչ ի բնիկ սահմանացն Հայոց, կամ նեղեալ տազնապէին զնոսա : Ուստի գրեւ նա ինքն Խորենացի. « Դազիկա, Պոնդոս, Փոիւգիա, Մաժաք, եւ այլք, ոչ գիտելով զհամ պատերազմին Արշակայ, առ Մակեդոնացւոց պետութիւնն զմիաբանութիւն դաշանցն հաստատուն պահելին : » (Գիրք Բ., գլ. Դ.):

Եւ քանզի քաջն Վաղարշակ ի մեծն Արշակայ ազատութիւն առեալ էր, եւ սահման հատեալ էր ինքեան « Յարեւմտեայ Ասորւոց եւ զՊաղեստին եւ զԱսիայ, եւ զամենայն միջերկրեայս, զԹիտալիա ի ծովէն Պոնդոսի մինչեւ ի տեղին՝ ուր Կաւկաս յարեւմտեանն յանգի ծով, եւ զԱտրպատական : » (Գիրք Ա., գլ. Ը.): Ուստի արին Վաղար-

շակ տեսեալ զյայնձաւայ երկիր իւրոյ իշխանութեան նեղեալ, ճշդեալ եւ յապաւեալ ի դրացեաց եւ յօտարաց, կամեցաւ զսահմանս իւր որոշել :

Զօրս գումարէ յիւրոց անտի՝ զօրս երեր ընդ իւր, եւ ի քաջաց եւ ի զօրաւորացն երկրին Հայաստանեայց. արշաւէ զնայ « Հասանե առ սահմանօքն Խաղտեաց : » (Գիրք Բ., գլ. Դ.): Եւ այսպէս յաղթութիւն մեծ կանգնեաց Վաղարշակ արքայ ցծովեզերեայս Պոնտոսի, ի վերայ գաւառաց գաւառաց, եւ փակեաց ի ծոց աշխարհակալութեան իւրոյ բաց յայլոց՝ զհատեալ մասունս ի Տայոց աշխարհին, եւ ի Բարձր Հայոց, յորոց մի է Սպեր՝ դրացի Խաղտեաց եւ Եզերայ :

Այս Սպեր՝ զորմէ են բանք մեր աստանօր ի մասնաւորի, եւ ծագ հայերէն խօսից, այն է աւարտ Հայաստանեայց յարեւմուտս կոյս՝ խոտորեալ ի հիւսիս, եւ սահմանակից նմին են Խաղտիք եւ Եզերք :

Զգիտեմք քե յայնժամ ցորչափ տարածեալ ձգեր Սպեր գաւառ. յաջակողմն ձորոխ գետոյն եւեթ ձգեալ ելաներ մինչեւ ցԿարին ի հարաւ, եւ անտի իջաներ մինչեւ ի գետսն իջեայս յօգնակաւնութիւն ձորոխայ յարեւելս կոյս, յորս փակին եւ այլ մասնաւոր վիճակք եւ գաւառք փոքունք :

Կամ քե ընդարձակեալ ձգիւր Սպեր եւ անդր եւս քան զձորոխ, եւ փակեր զոնե գմասն ինչ Խաղտեաց, յորում ընդ Բայբերդոյ են եւ Ստորին դաշտ, եւ տեղին անմատոյց այժմս անուանեալ *Եհտի վարաքէօյ* :

Այլ քանզի սահմանք Հայաստանեայց՝ որպէս յայլ կողմանս՝ նոյնպէս եւ յայս կոյս չեն քաջ ճշդեալք ի նախնեաց, զայս միայն կարեմք ասել, քե յաջակողմն ձորոխայ է Սպեր, ուր կայ աւանն որ այժմս է իսկ տեղի բնակութեան գաւառապետին, զորմէ աւանդեն բնակիչքն լինել « Թագադիր Քաղաք. » եւ այն պարտ է լինել, զոր Սմբատաւան կոչէ Խորենացին :

Բայց ըստ զօրաւոր լինելոյ Բագրատունեաց՝ ունեին եւ զձախակողմն ձորոխայ, ուր տեսաննի

դեռ նշանակք գործածեալ հանքաց. գուցէ անդ եւ Պղնձեվանք, գոր տեսաք ի յիշատակարանս գրոց :

Զիսրդ եւ իցե, քեաջակողմն ճորոխայ միայնակ եւ երէ ձախակողմն նորա համանգամայն՝ ե երկիր Սպերոյ, գոր շնորհեաց արին Վաղարշակ հաւատարմին իւրում Շամբայ Բագարատայ : Քանզի Վաղարշակ յորմէ հետե առաքինանայր ընդ եղբօր իւրում քաշին Արշակայ ի մրցմունս պատերազմաց յԱսորիս, կայր Շամբայ Բագարատ իւր ինքեան հաւատարիմ սպասանարկու : Եւ իբրեւ այնպիսի՝ Վաղարշակ խնդրեալ առեալ էր յեղբօրէն իւրմէ յԱրշակայ գհագարատ իբրեւ զայր պիտանի. գոր եւ յետոյ իսկ տարաւ ընդ իւր ի պատերազմ ի նախայիշատակեալ տեղիս, յորս երեւի քե զամենայն զպարտիս քաջարութեան եւ զմատակոց եցոյց Բագարատ առ Վաղարշակ. եւս եւս առաւել ի տիրապետել անդ իւրում Սպեր գաւառի : Ուստի եւ արին Վաղարշակ ի վարձ ծառայութեան Բագարատայ կրկին ճոխացուցանէ զնա յաւերժական պարգեւօք, մի՛ ի դրան արքունի, եւ միւս եւս արտաքոյ. յորս եւ անստերիւր կարգաւ վայելեցին Բագարատունիք որդւոց յորդիս :

Որ ի դրան արքունի պատիւ եւ պերճութիւն Բագարատայ՝ այսպէս աւանդի ի Մովսիսէ Խորենացոյ .

« Նախ եւ առաջին փոխարէն բարեաց հատուցանելով առնն զօրաւորի եւ իմաստնոյ, որ
« ի Հրէիցն Շամբայ Բագարատ, տայ նմա իշխանութիւն ազգաւ քաղաքի լինել Արշակունեաց,
« եւ որ ի նմանէ ծնեալ ազգ՝ լինել յանուն նորա
« կոչմամբ Բագարատունի. որ եւ այժմ մեծ նախարարութիւն ի մեջ աշխարհիս : Քանզի այս
« Բագարատ նախաձեռն ընծայ ըստ կամաց մատոյց զինքն Վաղարշակայ յառաջ քան զպատերազմն Արշակայ ընդ Մակեդոնացիսն : »
Եւ յաւելու . « Եւ սա ի դրան Արքունի : »

Եւ այս, որպէս ինձ բուի, առ զանագանելոյ ի պատուոյն գոր արտաքոյ արքունի դրանն ունեին. ուստի յաւելու քե « Իսկ ի ծայրս հայերէն
« խօսից կողմնակալ իշխան բիւրուց եւ հազարաց
« յարեւմտից կուսէ. » որ այն ինքնէ երկիրն Սպերոյ : (Գիրք Բ, գլ. Գ) :

Նաեւ ի գլուխն է գրէ. « Նախ եւ առաջին օրինակ
« նադրէ քաղաւորն զինքն եւ զտուն իւր, սկիզբն
« առնելով ի գլխոյն իւրմէ եւ ի քաղէ : Եւ զկոչեցեցեալն Բագարատ, որ ի Հրէիցն, շնորհակա-

« յորիւն նմա վասն յառաջագոյն անձնատուր
« ձեռնտուութեան առ քաղաւորն եւ միամտու-
« րեանն եւ քաջութեանն, զյառաջասացեալ
« Տանուտերական պատիւն ազգին պարգեւելով.
« եւ իշխել նմա քաղ ի գլուխ դնել քաղաւորին՝
« եւ կոչել Թագադիր եւ Սպարտ, եւ առանց
« ոսկոյ եւ ականց զկրտսեր մարգարիտն երեք-
« տակեան վարսակալ ածել՝ յորժամ յարքունիս
« եւ ի տան քաղաւորին շրջիցի : »

Սպարտն այս ամենայն պատիւ ազգին Բագարատունեաց պարգեւեալ ի Վաղարշակայ՝ ձգեցան որդւոց յորդիս նոցա, եւ ոչ ոք գտաւ բաց յերուանդայ՝ որ առանց քաղաքի լինելոյ Բագարատունեաց՝ քաղաւորեաց :

Ի սոցանէ եղեն զբազում ժամանակս սպարապետք արքունի զօրաց, եւ առաջնորդէին ի պատերազմունս. ոմանք եւս խնամածուք եղեն որդւոց քաղաւորաց : Այլ զանազան պաշտամունք եւ պատիւք տոհմիս երբեք երբեք ամփոփեցան. միայն քաղաքի ասպետութիւն սոցա երբեք ոչ բարձաւ, որպէս եւ ոչ կողմնակալութիւն կամ տանուտիրական պատիւն գոր ունեին ի վերայ Սպերոյ :

Բայց ինձ տարակոյս իմն ընդ առաջ ելանէ : Զի իշխանն Բագարատ յազգէ եր Հրէից, եւ որպէս զօրէնս հրեութեան՝ նոյնպէս եւ զազգաօրի ախորժակ ցբազմադարեան ժամանակս անքերի կայաւ տոհմդ այդ ազգէ յազգ : Ապա առ իմ՝ զկողմամբք Միշագետաց մերձ ի քաղաւորեալ տեղին երկիր կայուածոց ոչ խնդրեաց ի Վաղարշակայ իշխանն Բագարատ, այլ ընկալաւ զՍպեր, որ բացաձգի յոյժ յոյժ ի Հրեաստանէ. որով եւ նուազ կարէր բարերարել իւրումն ազգի եւ հայրենւոյ : Հնար է կարծել քե ի պատերազմունս Վաղարշակայ զկողմամբքս՝ Բագարատ ի Սպեր բազում քաջարութիւնս գործեաց, եւ բարեհատոյց արքայն արժանի դատեցաւ տալ նմին ի վարձ զայս գաւառ. զի եւ բաւական գտցի ի ժամանակի պատերազմաց զօրս անտի գումարելոյ՝ որպէս անկ է Սպարապետի եւ մեծի Նախարարի : Բայց ինձ բուի քե ոչ անխորհրդաբար Բագարատ զայս գաւառ ընտրեաց, եւ յերկիր հեռաւոր ձգելով զիւր բազուկ՝ բացաւ յիւրոց հայրենեաց, տակաւին ոչ վերջացաւ՝ ոչ ի դիտմանէ առանձին շահասիրութեան իւրոյ եւ օգտի, եւ ոչ յազգասիր պարտեաց : Քանզի ոչ անհաւան եւ ինձ դատի գոր իմաստասիրէ հետաքնին ոմն հնախոյզ, քե անունդ Սովիեր յիշատակեալ ի սուրբ գիրս՝

է նոյն ինքն Սպեր այս գաւառ, որոյ ոսկին բարեհամբաւեալ է, եւ անոր դիմէին վաճառականք ի Պաղեստինոյ եւ ի Հրէից՝ բառնալ տանել զոսկի եւ զարծար :

Ապա երկիր մի այսպիսի ցանկալի պարտէր լինել Շամբայ Բագարատայ, յորշահասիրութիւնն ածէր զայլեւայլ վաճառս յերկրէ հեռաստանէ, եւ փոխանակէր ընդ իմանքացոյ այդոցիկ. գուցէ եւ տօնավաճառ ի սմա կանգներ. ոչ միայն ճոխութիւն էր երկրին, այլ եւ շահ մեծ բերէր կալուածատնեան : Նա՝ ազգայնոց իւրոց Հրէից ոչ սակաւ առնէր օժանդակութիւն, հանգուցեալ զնոսա ի պանդխտութեան իւրեանց եւ յօտարութեան : Գուցէ եւ այլք ընդ ժամանակս ժամանակս տամբք եւ ընտանեօք եկեալ անոր բնականային, իբրեւ յերկիր՝ ուր ազգակցի իւրեանց իշխանութիւն երեւեր :

Ոչ ինչ կարի տարադեպ իցէ զմտաւ ածել եւ վասն վաճառուցոյ, զի դեռ ի սահմանս նորա քէ եւ խափանեալ, այլ յայտնի նշանակքն նորին տեսանին : Աւանիկ ի Խաղտեաց յորում են Կիւմիւշխանա եւ Սիւրմենէ, գուցէ այսր ածէին ի բովս ի քաջ գտել, եւ ի վաճառ հանել. որով եւ յանուն տեղոյս գնամբաւի հանրեալ էր ոսկին եւ արծար :

Ի սեպհականել անդ Բագարատայ զՍպեր, հարկ լինէր զոմանս յիւրոցն անոր առաքել ի վերակացութիւն եւ ի հարկահանութիւն. այլ եւ զօրս հանել յորժամ պետքն պահանջիցեն. գուցէ եւ զքաղունս յազգայնոց իւրոց՝ որք ընդ իւր եկեալ հասեալ էին՝ անոր փոխադրեաց ի բնակութիւն : Եւ զի օրէնք եւս էին յԱրշակունիս՝ զմի եւեթ որդի յաջորդ ի գահն քաղաւորական պահել առ իւրեանս յարքունիս, իսկ զորդիս երկրորդական կանանց եւ հարձից այլուր փոխադրել : Որպէս յառաջ ըստ կարգելոյ Վաղարշակայ վասն նոցա որոշեցաւ երկիրն Հաշտենից. յետոյ առ Արտաւազդաւ յաւելան Սղիովտի եւ Սոբերանի գաւառքն, յորս փոխադրեալ արքայազունք ունէին երկիր, եւ մասն յարքունի եկամտից, եւ ռոճիկ արքունուտ, եւ անդ ազատօրէն կացեալ մնացեալ բազմանային ի սերունդս : Այս օրէնք գուցէ հասարակեալ էր եւ ի մեծամեծ հախարարս, մանաւանդ ի նոսա՝ որք յարքունի դրան ունէին պաշտամունս, եւ արտաքոյ երկիր սեպհական կալուածոց, որպիսիք ոմանք էին Բագրատունիք :

Ապա ինձ բուի քէ եւ տոհմդ այդ՝ բաց յայնց

որդւոց զորս առնուին ընտրանաւ յառաջին կանանցն որդւոց իբրեւ անդրանիկ, զորդիս երկրորդական կանանց եւ գնարձորդիս առաքելն ի Սպեր, սուանձին տալով նոցա եկամուտս յերկրէն եւ գեղս կամ աւանս բնակութեան, ուր բազմացեալ սերեցան որդւոց յորդիս Բագրատունի ազգաբանութեամբ : Իսկ զորս պահէին առ իւրեանս, էր առ ի պետս յաջորդութեան յասպետութիւն, ի քաղադրութիւն, ի սպարապետութիւն յարքունիս :

Այսպէս ուրեմն Բագրատունիք զՍպեր սեպհականեցին, բայց՝ եւ գուցէ ըստ պաշտամանցն հարկելոյ, որպիսի էր սպարապետութիւն նոցա, պարտաւորէին ոչ միայն ի բացուտ ունել երկիր, այլ եւ ի մօտոյ, զի դիւրաւ յաջողեաց փոխանորդութիւն զօրաց ի պետս պահպանութեան, եւ ի յանկարծական արշաւանս քշամեաց առ ձեռն զօրս կուտել : Ուստի առ Վաղարշակաւ կամ առ յաջորդօք նորա ընկալան ազատութիւն Բագրատունիք մերձ ի քաղաւորեալ տունն ունել զայլ երկիր : Զայս ոչ բացայայտ աւանդէ Պատմիչն քաջ, այլ ի բանից ինչ նորա քաջիկ առնումք ի միտ :

Յորժամ էր տուն քաղաւորութեան Հայոց տակաւին ի Մծբին, Բագրատունին Ենանոս քաղապաւ ասպետ եւ սպարապետ ամբաստանեալ եղել առ Արշամ, իբր այն քէ ըստ ազգակցութեան եւ ըստ կրօնից մերձաւոր գոլով Հրէից, որպէս եւ տեղեաւ իսկ ոչ յոյժ բացաճիկ, կուսակից ոմն է նոցա, եւ վնասակար քազին Հայոց : Արշամ հաստատեալ ի նոյն կարծիս, քէ եւ ոչ ի սպառ անհիմն, մատնէ զԵնանոս ի տանջանս, որ եւ նա ի նեղ անկեալ՝ ազգատոհմին հանդերձ յանձն առնու բողոյզ զօրենս հրեութեան : Յետ այնորիկ դարձեալ հաստատեաց Արշամ զԵնանոս յառաջին պատիւ քաղադրութեան եւ սպարապետութեան, բայց ոչ վստահացաւ ի նա ամենայնիւ. հեռացոյց զնա ի Միջագետաց, եւ զվերնակողմանս Հայաստանեայց միայն հաւատաց ի ձեռս նորա : Որով երեւի քէ արգելս եղ տոհմին այնմիկ չունել շէնս եւ աւանս, Դե բնակիչս յազգայնոց իւրոց ի կողմանս Միջագետաց. եւ նոքա պարտաւորեցան ի վեր անոր ստանալ զերկիր, այն էր երկիրն Բագրեւանդայ : Իսկ իբրեւ փոխադրեցաւ տունն քաղաւորական ի Մծբնայ յԱյրարատ, անոր եւս քան զՍպեր տարածեցին զկալուածս եւ զբնակիչս ի Բագրեւանդ, բող զմասնաւոր տեղիս՝ որք երբէք

երբեք պարգևեցան նոցա, որպէս եւ զհարդ հարկն պահանջեր, զի բաւական իցեն ի մօտոյ եւ ի բացուստ զօր գումարել յօգնականութիւն պատերազմի եւ ի պահանորդութիւն աշխարհին :

Իսկ վասն Սպերոյ ոչ ուրեք տեսանեմք նշմարանս՝ թէ ի բաց բարձեալ իցէ ի տանուտիրական իշխանութենէ Բագրատունեաց . այլ միշտ յամենայն աւուրս Արշակունեաց ունէին, որպէս եւ յետոյ եւս բազմացեալ եւ տեղակայեալ սոցա՝ վարեցին զիշխանութիւն երկրին :

Երեւի թէ Բագրատունի թագադիրք յարքունիս յաւետ կէին, բայց եւ ոչ ի սպառ յայս քողուն գերկրին տնտեսութիւն . ինքեանք եւս ըստ պիտոյս պիտոյս գնային ի Սպեր ի բարեկարգել եւ ի բարգաւաճել, գոնէ յորժամ ի դրացի բնակչաց վտանգեր երկիրն : Որպէս ի մահուան Սանատրկոյ՝ Սմբատ Բիրատեան թագադիր՝ ընտանեօք իւրովք գտաւ ի Սպեր ի շէնն Սմբատաւան, որպէս գրէ Խորենացին ի գիրս Բ, ի գլ. ԼԷ . « Լուր առնելով դայեկի նորա Սմբատայ որդւոյ « Բիրատայ Բագրատունւոյ ի Սպեր գաւառի, « ի շէնն Սմբատաւանի... առեալ գերկուս դըս- « տերս իւր զՍմբատանոյն եւ զՍմբատուրհի, « նստուցանէ ի Բայբերդի, արս քաջս քողով « ի վերայ ամրոցին... եւ ինքն կնաւ իւրով եւ « սակաւ արամբք գայ անցանէ ի խնդիր ման- « կանն Արտաշիսի : »

Իբրեւ թագաւորութիւնն Արշակունեաց յերկուս հերձաւ, եւ ի բաժնի Յունաց նստեր Արշակ, որպէս այլ ամենայն նախարարք մեր քողին լքին զամենայն երկիրն զոր ունէին ի բաժնի Պարսից, եւ անցին յարեցան յԱրշակ՝ որ նստեր յեկեղեաց, նոյնպէս գուցէ եւ Բագրատունիք եկին ի Սպեր, քողեալ զԲագրեւանդ . եւ զի Պարսիկք յարքունիս գրաւեցին զկայուածս նախարարացն փախուցելոց :

Ի նմին ժամանակի սպարապետ էր Արշակայ

Սահակ ասպետ Բագրատունի, որ եւ ըստ նախնեաց իւրոց պայագատ իշխան եւ հրամանատար Սպերոյ : Արշակայ պատճառանս գտեալ քշնամանայոյ ընդ Սահակայ, զգրգուեաց զբնակիչս Սպերոյ՝ կանգնել վասն նորա բողոքաւոր . զի գուցէ ինքնին հանել զնա ի տանուտիրական իշխանութենէ՝ չէր բաւական, բողոքով նոցա հասանիցէ իւրում դիտմանն :

« Ապա յայնժամ եղեւ քսութիւն սուտ զնմանէ « յազգականաց իւրոց ի Սպեր գաւառն : » (Գիրք Գ, գլ. ԽԳ .) Քանզի տեսեալ Սահակայ զազգայինս իւր յարուցեալ յիւր վերայ, եւ զթագաւորական տունն քշնամի ինքեան, փախուցեալ մեկնեցաւ ի բաժնէ Յունաց ի կողմն Պարսից առ Խոսրով, յորմէ ընկայեալ եղեւ ամենայն պատուով, եւ ոչ միայն սպարապետ կարգեցաւ, այլ եւ զարձուցան առ նա ամենայն կայուածք որ ի Բագրեւանդ գաւառի, հանդերձ այլ եւս աւանօք եւ ազարակօք յայնոցիկ ժառանգութենէ՝ որք առ Արշակայ գնացեալ մնացեալ էին ի բաժնի Յունաց : Իսկ թէ յայնմ հետէ ո՞րք Արշակայ եկաց սպարապետ, կամ իշխանի վերայ երկրին Սպերոյ, չիք յիշատակեալ ինչ . բայց յայտ է թէ գոնէ իշխանութիւն Սպերոյ անց յայլ ոք երեւելի ի Բագրատունեաց : Նա զի եւ թագաւորութիւնդ այդ ի մահուան Արշակայ ի սպառ անհետացաւ . որպէս եւ յետոյ որ ի բաժնի Պարսից առկայծեալն վառեր՝ եւ այն շիջաւ . որով եւ թագադիր պատիւ եւ սպարապետութիւն ի տանէ Բագրատունեաց բարձան : Յայնմ հետէ չկայր այլ եւս հարկ բնականայոյ ի Բագրեւանդ . ուստի քողին լքին ի սպառ զնա, եւ գնացեալ ի Սպեր ամենայնիւ զբնակութիւն հաստատեցին, եւ նմին բարեկաւ վիճակի գտան հոգաճու :

ՊՅՂՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ :

(Աւարտն յառաջակայ ամսաբերքին :)

ՅՈՂԱՅՓ ԷՄԻՆ ԵՆ ԵՊԻՐՈՍ ՊԸՐՔ :

Անգղիոյ քաղաքագետ եւ պերճախօս մեծամեծներուն մէջ անուանի է Է՛տմընտ Պըրք ատենաբանը որ ծնած էր Տուպլին Իռլանտայի մայրաքաղաքը 1730ին : Պզտիկուց Լոնտրա եկած, եւ փաստաբանութեան ետեւէ եղած ըլլալով՝ գանազան գրուածքներ հանեց, ու քիչ ատենէն համբաւը մեծցաւ իբրեւ փիլիսոփայ եւ քաղաքագետ մարդ : Անգղիոյ խորհրդարանին անդամ ընտրուելէն ետեւ՝ հակառակորդաց կողմը անցաւ, Անգղիոյ տերութեան դէմ Ամերիկացւոց ձեռնտու եղաւ, եւ զարմանալի ճարտասանութեամբ դէմ կեցաւ Արեւելեան Հնդկաստանի Հասրիսկա կուսակալին, որ իւր գորութեանը վրայ վստահացած՝ շատ բռնութիւններ կըներ հոն : 1790ին Գաղղիոյ մէջ պատահած մեծ խռովութեանը սաստիկ դէմ կեցաւ, եւ շատ մը ճառեր ու գրուածքներ հրատարակեց, որոնց մէջ գլխաւորն է « Խորհրդածութիւնք ի վերայ Յեղափոխութեան Գաղղիոյ » ըսուածը, որ շատ մեծ տպաւորութիւն ըրաւ նախ Անգղիոյ եւ յետոյ բոլոր Եւրոպայի վրայ : Պըրքի գրուածոց մեծ մասը հրատարակուելուն պէս գաղղիարէն ալ քարգմանուեցան . բոլոր գրուածքները 16 հատորի կըհասնին : Ինքը մեռաւ Պիքընսփիլտ քաղաքը 1797ին :

Արդ այս երեւելի անձը մերագնեայ Էմինեան Պ. Յովսէփին վրայ պատուաւոր յիշատակութիւն մը ըրած ըլլալով իր գրուածքներէն մեկուն մէջ, արժան կըհամարինք անոր եւ ուրիշ Անգղիացւոց խօսքերուն հայերէն քարգմանութիւնը դնել հոս իբրեւ ազգային տեղեկութիւն :

Պըրքին գրուածքը հրատարակող Անգղիացիին ձեյմա Փրայլը՝ այս ծանօթութիւնը կաւեցընէ Յովսէփի Էմինեանին՝ եւ Պըրքին անոր հետ ունեցած յարաբերութեանը վրայ .

« Այնատենները Պ. Պըրք դիպուածով մը Սենր-ձեյմաի պարտիզին մէջ ճանջուորութիւն ըրաւ գործունեայ ու կարգէ դուրս զարմանալի մարդու մը հետ որ քեպետ եւ բնիկ արեւելցի ըլլալովը Անգղիացւոցմէ շատ բարեկամութիւն մը պիտի չսպասէր, սակայն այնպիսի կերպով մը առջեւն ելաւ, եւ այնպէս իւր վիճակէն վեր իմաստութեամբ խօսեցաւ հետն որ մեկէն բարեկամացաւ անոր : Թէ որ բաղդը այս մարդուն քիչ մը աւելի

օգնած ըլլար, կրնար անշուշտ մեծանուն մարդկանց մեկն ըլլալ, ինչպէս արդէն հիմակուան մարդկանց մէջ շատ համարձակ կերեւնար : Պ. Գուլիէյմոս ձօնս այսպէս կըգրէ անոր համար (մայիս, 1786) առ Պ. Յովհաննէս Մաքֆերսոն, երբոր դեռ անիկայ Հնդկաստանի ընդհանուր կուսակալն էր . « Էմինին վրայ ունեցած խնամոցդ համար արդէն շնորհակալ եղայ ձեզի . կաղաչեմ ասկէց ետքն ալ նոյն խնամքը անպակաս ընէք : Անգղիոյ մէջ ալ շատ մարդ կայ որ շնորհակալ պիտի ըլլան ձեզի : Էմին այնպիսի ճարտար մարդ մըն է որ մեկը որջափ մեծ պաշտօն ալ տայ ձեռքը, անիկայ աւելի լաւ կըհամարի պատերազմին սաստկացած ու վտանգաւոր տեղը մտնելը : »

Լորտ Թէյնմաուր, Պ. Գուլիէյմոս ձօնսին վրայ գրուած յիշատակարանին մէջ, Էմինին կենացը վրայ յաջորդ համառօտ տեղեկութիւնը կուտայ .

« Քիչ մարդ եղած է որ Պ. Գուլիէյմոս ձօնսին յիշատակած Էմին անունով մարդուն պէս տեսակ տեսակ փորձանքներու հանդիպած ըլլայ : Էմինը Պարսկաստանի Համատան քաղաքը ծնած էր հայ ծնողացմէ . մանկութեան ատենը մեծամեծ բշտառութիւններ քաշեց . հազիւ քէ պատանեկութեան տարիքը մտեր էր, հօրը եւ աղքըտցած ընտանեացը հետ Կալկարա գնաց : Հոն առիթ ունեցաւ տեսնելու քէ Եւրոպացիք Ասիացւոցմէ որջափ աւելի յառաջացեալ են զինուորութեան, արուեստից ու գիտութեանց մէջ, իրեն ալ սաստիկ փափագ մը եկաւ այն գիտութիւններուն տեղեակ ըլլալու . միտքը դրաւ որ ինչ կուզէ ըլլայ՝ դէպ ի Անգղիա ճանապարհորդութիւն մը ընէ : Հայրը երկար ատեն իրեն դէմ կենալէն ետեւ վերջապէս ստիպուեցաւ զիջանելու . Էմին ալ միտքը դրածը կատարելու համար այս գեղեցիկ հնարքը բանեցուց, որ բոլոր ճամբորդութեան ատենը Արեւելեան Հնդկաստանի ընկերութեան նաւերէն մեկուն մէջ հասարակ նաւավարի պէս աշխատեցաւ : Անգղիա հասածին պէս, առանց ամենեւին ատեն կորսնցընելու՝ միտքը դրած գիտութիւններուն ետեւէ եղաւ անյագարար . բայց վախճանին հասանելու ջափ բաւական ստակ չունենալով՝ քիչ մը ատեն ետ մնաց, եւ ապրուստը ճա-

րելու համար հարկադրեցաւ ընտանեկան զբաղմունքներու եւ աշխատալի պաշտօններու պարապիլ : Բաղդը յաջողեցաւ որ երբ յուսահատելու մօտէր՝ դիպուածով մը Նորքհրմալըրլէնտի դքսին, յետոյ ուրիշ ազնուական ու հարուստ պարօններու հետ ճանչուրեցաւ եւ անոնց օգնականութեամբը փափագանացը հասաւ :

« Էմինին խելքը միտքը այն էր որ զինաշարժութիւն սովորի, յուսալով քեանով իր նախնեաց երկրին մէկ մասն ու կրօնքը Պարսից ձեռքէն ազատէ : Գերմանիոյ մէջ Բրուսիացւոց ու Անգղիացւոց բանակներուն ծառայելէն վերջը, ճար մը գտաւ ինքզինքը Հայաստանի լեռները ձգելու, Վրաստանի Հերակլ քաղաքին ծառայելու, եւ իւր հայրենակցաց սրտին մէջ աստուածալաշտութեան եռանդը եւ պատերազմական քաջութիւնը վառելու համար : Մեծ ցաւ եղաւ իրեն երբ տեսաւ որ այնչափ դժուարութեամբ ձեռք գարկած գործը ստրկի պակասութեան պատճառաւ պարապ պիտի ելլէր. ուստի յուսահատեալ հարկադրեցաւ նորէն Անգղիա դառնալու : Հոն քեպէտ եւ մէկուն մէկալին օգնութեամբը ապրեցաւ, բայց իւր պաշտպաններուն ձեռնտուութեամբը ու յանձնարարութիւններովը վերջապէս կրցաւ Ռուսաստան երթալ, անկեց ալ պէս պէս տառապանաց եւ արգելքներու իւր քաջասրտութեամբը եւ համբերութեամբը յաղթելով գնաց Վրաստանի մայրաքաղաքը Թիֆլիզ : Այն երկրին ու Հայաստանի լեռներուն մէջ ուրը տարի քափառական պալտելէն եւ շատ մը վտանգներէ, քշուառութիւններէ անցնելէն ետքը՝ հարկադրեցաւ իւր ցնորական խորհուրդէն ետ կենալ, եւ իւր հօրը տունը Կալկարա դարձաւ : Բայց միշտ իր դիտաւորութիւնը կատարելու փափաքով եւ բնաւ չվախնալով գլխէն անցած վտանգներէն ու դժուարութիւններէն, երրորդ անգամ մըն ալ փորձեց միտքը դրածը ի գործ դնելու, եւ գնաց Պարսկաստան. բայց այն անգամ ալ յոյսը պարապիլ ելլելով՝ նորէն Կալկարա դարձաւ :

« Էմին այն մարդն էր ուրեմն որ հետ գնեալէն նաւաւար, բեռնակիր, ծառայ եղաւ. ողորմութեամբ ապրեցաւ, ազնուականաց ընկերութեանը մէջ մտաւ, իշխաններէ ու քաղաւորներէ պաշտպանութիւն գտաւ. մեծամեծ քշուառութեանց մէջ ալ զիտցաւ իւր պատիւը, սրտի անկեղծութիւնը, Աստուծոյ նախախնամութեանը վրայ ունեցած վստահութիւնը, եւ քրիստոնէութեան սկզբանց վրայ հաստատուն սէրը պահել, որոնց

մէջ ինքը մեծցած էր : Կալկարա բնակած ատենը իր կենացը մէջ գլխէն անցած դիպուածներուն պատմութիւնը հրատարակեց. այս պատմութիւնը Պ. Գուլիէյմոս ձօնա հաճեցաւ աչքէ անցընել, եւ տառերու սխալները սրբագրեց՝ առանց ոճին դաշէլու : »

Էմինը Նորքհրմալըրլէնտի դքսին առջեւ ելլելէն առաջ եղմոնտ Պըրքին հետ տեսնուեցաւ, որուն ինչպէս որ ըսինք՝ հանդիպել էր պարտիզին մէջ : Դիւ մը ատեն խօսակցելէն վերջը Պ. Պըրք զինքը իւր տունը հրաւիրեց : Էմին չգիտնալով քե զինքը այնպիսի քաղաքաւար կերպով տուն հրաւիրողը ո՞վ է՝ աղաչեց որ շնորհք ընէ, անունը իրեն յայտնէ. պատասխան տուաւ Պ. Պըրք անուշութեամբ մը ու ըսաւ. « Ծառաներնուդ անունն է Նղմոնտ Պըրք, ես ալ ձեզի պէս իմ հօրս քովէն փախստական որդի եմ : » Այս ըսելով Էմինին կեսօսկի մը տուաւ ու ըսաւ. « Իմ պատուոյս վրայ կըսեմ, հիմակուան ունեցածս այսչափ է միայն. խնդրեմ որ ընդունիք : »

Երկրորդ օրը Պ. Պըրք Էմինին այցելութեան գնաց, եւ խորհուրդ տուաւ իրեն քե ո՞ր գրքերը պէտք է կարդայ : Յետոյ առաւ զինքը իւր ազգական Պ. Գուլիէյմոս Պըրքին տարաւ. եւ մինչեւ երեսուն տարի չմոռցաւ Էմին այն երկու անձանցմէ տեսած բարիքները :

Պ. Պըրքին հետ ճանչուրութիւն ընելէն ետեւ, Էմին քիչ մը մոռցաւ իւր կարօտութիւնը, եւ Անգղիա երթալու նպատակին հասնելու յոյսը օրէ օր կը մըրմննար :

Էմին կըսէ քե « Պ. Պըրք քե որ զիս ատեն ատեն չմխիբարէր, բոլորովին յուսահատութեան մէջ կ'իյնայի. » բայց բարեկամը միշտ խորհուրդ կուտայ եղեր իրեն որ յոյսը Աստուծոյ վրայ դնէ, եւ օր ջէր ըլլար որ Էմինը տեսնելու չերթար : Նայն ատենը գրքեր ալ կը շարադրէր. առաջին գրութեանը յետին յորտ Պօլինպոքին նամակին հետեւութիւն մըն էր, իսկ երկրորդը « Յաղագս Վսեմին եւ Գեղեցկի » ըսուած ճառ մը : Բոլոր այս պատմութիւնը վերջին աստիճանի նշանաւոր է այն մարդասիրական ու վեհանձնական հոգւոյն համար որ մեր (Անգղիացի) ազգին պարծանք եղող առաքինի մարդուն յատկութիւնն է :

Անկեց շատ տարի ետքը Էմինին համար Հընդկաստանի մէջ շահաւետ վիճակ մը գտնելու մտքով՝ Պ. Պըրք անոր գրած նամակին հետեւեալ պատասխանը գրեց .

« Առ. Յովսէփի Էմին, ի Կալկարա :

« Սիրեցեալդ իմ էս վաղեմի բարեկամ,

« Իրաւամբ կրմեղադրեք զիս որ մեր գրեթեմ կանոնաւոր կերպով չպատասխանեցի . բայց վստահ եղիք որ ոչ կողակիցս էս . ոչ էս չենք մոռցած զմեզ, որդիս ալ իր բարեկամական ողջոյնը չմոռցաւ ընելու մեզի . անկեց ի գաւտ կըլանդրէ որ զինքն ալ մեր հին բարեկամներուն կարգը համարիք, քեպետ էս զինքը տղայութեան ատենը միայն կը ճանչնար :

« Հնդկաստանի մեջ ոչ երբեք մեծ գործ մը ունեցեր էմ : Անգամ մը յորտ Բլայվ միտքը դրաւ քե ինծի երախտապարտ է' իրեն արդարացի ծառայութիւն մը ընելուս համար : Իսկ ինծի ցուցուցած բարեկամական յօժարութիւնը ասոր միայն գործածեցի . աղաչեցի իրեն որ հրամանոց համար լաւ գինուորական տեղ մը գտնէ : Այս բանս 1772ին պատահեցաւ : Ստոյգ գիտեմ որ նամակիս պատասխանը գրած է . բայց կարծեմ քե այն ատենի իշխանութեան մեջ գտնուող անձանց հետ աղեկ չէր . անկեց ի վեր Հնդկաստանի ներքին էս արտաքին կառավարիչներէն մէկն ալ չեղաւ . որ ինծի հետ մասնաւոր բարեկամութիւն ընէ . գուցէ մեջերէն ոմանք գտնուին որ հետս աղեկ ալ չեն : Հնդկաստանի բարեկարգութեան համար խորհրդարանին մեջ ունեցած զբաղմունքներս բնականապէս շատ հաճոյ պիտի չըլլան անոնց, որոնց կառավարութեան պակասութիւնները շտկելը ինծի կիյնար : Իմ բարեկամներս ներքին կրեցին, էս էս ալ բան մը չվաստեցէցայ . էս սակայն աշխատանքիս աղեկ փոխարէն մը եղած կըլլար' քե որ կարենայի Անգղիոյ տերութեան Հնդկաստանցոց վրայ դրած հարկը քիչ մը քերտեցընել :

« Իսկ դուք, սիրելի բարեկամ, շատ տեղ շատ փորձանքներու հանդիպեր էք . հիմա որ ծերացաք' պետք է քիչ մը հանգցիք : Ուրախ էմ որ բարի հօր մը ընտանեկան հաճոյքը էս մաքուր խղճմտանքի մը

մխիթարութիւնը փնտռեցիք ու գտաք . անկեց դուրս ամեն բան առերեւոյթ բարիք է :

« Բանի որ մեզմէ բաժնուեցաք' շատ փոփոխութիւններ եղան հոս : Ձեր բարեկամ Նորթհըմպերլենտի դուքսը մեռաւ . Շոնբալ տիկինը տակաւին ողջ է . երբոր զինքը տեսնեմ' զմեզ միտքը պիտի ձգեմ : Ուրիշ շատ փոփոխութիւններ ալ պատահեցան մեզի հետ ճանչնորութիւն ընելէս ի վեր : Ձմեզ Սենր-ձէյմսի պարտիզին մեջ տեսած օրս որմս մտքէն կանցներ քե ատենով այս տերութիւնը Հնդկաստանի մեծ մասին պիտի տիրապետէ : Բայց տերութիւնները կը կանգնին ու կը կործանին . կայսերք գերի կիյնան ու կը կորնան . կայսերութիւնը ծախու հանողները կայսերութեան կը հասնին : Սակայն մենք ողջ ենք էս բաւական խելք ունինք մեծամեծ արկածներու մեջ ալ մասնաւոր կերպով մխիթարուելու . էս որովհետեւ մեծերը' որոնց համար այս բաներս եղած կերեւանն' ասոնցմէ բան մը չեն շահիր, ուրիշները պիտի նային որ օգուտ մը քաղեն : Դուք շատ մը ազնուական մտածմունքներու ետեւէ եղաք ու չհասաք . բայց հիմա ատելի լաւ էք' քան քե ինչ որ պիտի ըլլայիք երէ յաջողութիւն գտնելիք . վասն զի դուք պատուաւոր, էս աւելի լաւ ըսեմ' երջանիկ մասնաւոր մարդ մըն էք : Հաւատացեք որ երէ առիթ մը գտնեմ' զմեզ չեմ մոռնար : Որդիս էս տիկինս կաղաչեն որ զիրենք մտքերեղ չհանեն :

« Խնդրելով որ ընդունիք իմ մեծարանքս էս սիրով ողջոյնս, մնամ, ազնիւ էս վաղեմի բարեկամ,

« Խոնարհ էս հաւատարիմ ծառայ ձեր
ԷՏՄԸՆՏ ՊԸԲԲ :

« 29 մարտի 1789 : »

Թարգմանեաց յանգղիականէ .

ՍՏԵՓՍԸ ՊԱՆՍՍՍՆԵՍԸ

Աշ. Արեւ. Բագմ. Վարժարանին :

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԻՆՏԵՆՏԱՍՆԵՐՈՐԴԻ ԴԱՐՈՒՍ

(Շարայարութիւն 1.)

Առ քաղաքնորութեամբն Ռուբինեանց ի Կիլիկիա յոլովք ի նոցանէ առ անի արշաւանաց սուլտանացն . եղիպտոսի որ մեծապէս վտանգէին զհատուածս լատին ազգաց յԱսորիս, հայցեցին զօգնականութիւն պապից, որ չգանդաղէին երբեք բողոք հարկանել ի նպաստ քրիստոնէիցն Արեւել-

LA SOCIÉTÉ ARMÉNIENNE AU XIXe SIÈCLE.

(Suite. 1)

A l'époque de la domination des rois roupéniens de Cilicie, plusieurs de ces princes, redoutant les attaques des sultans d'Égypte, déjà fatales aux colonies latines de la Syrie, implorèrent l'appui des papes, qui ne cessaient d'élever la voix en faveur des chrétiens d'Orient, même lorsque l'ardeur pour les croisades fut éteinte,

¹ Տես Թիւ. Է, էջ 182 :

¹ Voir le numéro de juillet, page 182.

լից՝ եւս եւ յետ շիջանելոյ եռանդեան խաջակիր գօրաց, եւ միաբանեցան իմն ընդ արքուն չոովմայ, այլ ոչ ընդ երկար տեւեցին այսպիսի փորձք միաբանութեան. եւ Հայք քեպետ եւ ոչ այնչափ գարշէին ի Լատինացոցն որչափ ի Յունաց, սակայն կացին մնացին անջատք ի նոցանէ :

Ի կրկին կուսակցութիւնս բաժանեք յայնժամ ազգն. բնակեալքն ի Կիլիկիա՝ հուպ առ խաջակիրսն՝ յար ընդ նոսա կալով, նոցուն սովորութեանցն եւ հանդերձից, լեզուի, ասպետական կարգաց, կալուածական իշխանութեան, եւ եկեղեցական պաշտամանց անգամ լինէին նմանողք: Գլուխ այսմ կուսակցութեան, որպէս ի նորին իսկ գրուածոցն յայտ է՝ մարքիմք համարել զսուրբն Ներսէս Լամբրոնացի արքեպիսկոպոս Տարսուի, որ եւ մի է յիմաստնոց անտի Հարց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, եւ արեանառու քաղաւորացն Ռուբինեանց՝ ի վերջ կոյս թգ դարուն :

Սա ի գրուածս իւր, յորս գտանի եւ հետաքնին իմն նկարագիր բարուց Փրանկացն յԱսորիս, խնամով իմն զովաբանէ գլատինս, եւ երբեք զի եւ զիւր հայրենակիցսն ապաբանէ : Եւ զայս կուսակցութիւն մարքի Հայկազունս արեւմտեայս անուանել : Իսկ ի գաւառս արեւելից ամենեւին զհակառակն եր տեսանել. զի անդ մեծաւ ուժգնութեամբ հերքեալ լինէր ամենայն փոխանակութիւն ազգայնոցն սովորութեանց եւ վարդապետութեանց ընդ յատինականացն :

Սուրբն Ներսէս ամբաստանեալ ի նոցունց՝ հարկեցաւ անբասիր զանձն առնել առաջի Լեւոնի Բ արքայի երկայնաձիգ նամակաւ պատասխանուոյ, որ եւ անկորուստ հասեալ կայ մինչեւ ցմեր ժամանակս : Այս կրկին ներհական կուսակցութիւնք գտանին եւ յաւուրս մեր. միովն սակաւք ոմանք ի Հայոց բերին ի Լատինացոցն եկեղեցի եւ հաղորդակից են Հոովմայ, այն իսկ են միաբանեալ (կաթոլիկ) Հայք. միւսովն մեծ մասն ազգին ձգի յարեւելեանն եկեղեցի եւ անմեկին կայ արքուն իջմիածնի, եւ սոքա են Գրիգորեանքն (Լուսաւորջականք) :

Յերկուս հիմնական խնդիրս հեռանան սոքա ի դաւանութենէ հոովմեականին եկեղեցւոյ եւ ի յունականն մերձեանն. քանզի գերբորդ անձն երբորդութեան դաւանին ելումն ի Հօրէ միայնոյ, եւ ջնաւանին ըստ Լատինացոց հանգանակին *եւ յորդոյ* ասել, յաւելուած եկամուտ զայն համարելով ի բնագիր սրբոյ աւետարանին Յովնանու : Երկրորդ խնդիրն է զվիճակէ հոգւոց յետ մահու

et firent acte d'adhésion au siège de Rome ; mais ces tentatives de rapprochement n'eurent pas de résultats durables, et les Arméniens, sans avoir contre les Latins cette répulsion qu'ils entretenaient à l'égard des Grecs, persistèrent dans leur communion séparée.

Deux tendances partageaient alors la nation ; ceux qui habitaient la Cilicie, dans le voisinage des croisés, sans cesse en rapport avec eux, s'attachaient à les imiter en tout, mœurs, costume, langage, institutions chevaleresques, hiérarchie féodale, et jusqu'aux cérémonies du culte. Le représentant de cette tendance, celui qui nous l'a fait le mieux connaître, est l'un des plus savants Pères de l'Eglise arménienne, saint Nersès de Lampron, archevêque de Tarse, issu du sang royal des Roupéniens, lequel vivait dans la seconde moitié du xiie siècle.

Dans ses écrits, qui contiennent une curieuse peinture de la société franke dans la Syrie, il ne manque jamais de glorifier les Latins, même au détriment de ses compatriotes : ce parti est celui qu'on pourrait appeler des Arméniens occidentaux. Dans les provinces de l'est régnait un ordre d'idées tout contraire : Là était le foyer d'une résistance très-vive contre la substitution des dogmes et des usages des Latins aux usages et aux dogmes nationaux.

Saint Nersès, accusé de favoriser ces innovations, fut forcé de se justifier auprès du roi Léon II par une longue apologie qu'il lui adressa sous forme de lettre, et qui est parvenue jusqu'à nous. Ces deux points de vue tout opposés subsistent encore de nos jours : l'un qui incline une fraction des Arméniens vers l'Eglise latine et les met en communion avec Rome : ce sont les Arméniens unis ; l'autre qui entraîne le reste de la nation vers l'Eglise orientale et la rattache au patriarcat d'Edchmiadzine : ce sont les Arméniens grégoriens.

Il y a dans la croyance de ces derniers deux points fondamentaux où elle s'éloigne de la foi de l'Eglise romaine pour se rapprocher de celle des Grecs. Elle admet que la troisième personne de la Trinité procède du Père seulement et désavoue le *Filioque* du symbole latin, comme une addition faite après coup au texte de l'évangéliste saint Jean. Le second point est relatif à l'état des âmes après la mort. Les Arméniens n'ont

մարմնոցն : Հայք ոչ ընդունին զմաքրարան՝ ըստ հռովմեական առման բառիդ, եւ ձայնդ *քաարան* կամ վայր քաւութեան ի նոյն միտս՝ նորաձեւութիւն իմն եւ ի նոցա լեզուին :

Մի ոմն ի գաղղիացի մատենագրաց՝ հրատարակեալ ի հերուն յօրագրի աստ յոյժ վայելչապէս եւ մեծաւ հմտութեամբ զվարդապետութիւնսն արեւելեան եկեղեցւոյ՝, եցոյց զի այն եկեղեցի (ուստի եւ Հայոցն որ միաձայն եւ ընդ նմա յայսմ մասին) համարի քեզ զոյ անցողական իմն տեղի յորում հոգիք արդարոց եւ մեղաւորաց առ հասարակ նպաստեալ մնան յարութեան վերջնոյ աւուրն, եւ քեզ յոր միտս պատուիրիցէ կենդանեացն աղօթս վասն մեռելոց մատուցանել : Յաւելից եւ ես ասել զի Հայաստանեայցն եկեղեցի ստեպ եւս պատուիրէ աղօթել վասն ննջեցելոց, եւ երկրորդ աւուրք հանդիսական տօնից, Ծննդեան, Զատիկի, Պայծառակերպութեան, Վերափոխման, Վերացման Խաչին, սահմանեալք են ի յիշատակ հաւատացելոց ննջեցելոց ² :

Բայց որ հեռագոյնս անջատեն զՀայս յարեւմտեան եկեղեցւոյ՝ եւ խնդիր գերագահութեան արողոյն Հռովմայ : Մեծարել մեծարեն զաթոռակալ եկեղեցւոյն այնորիկ իբրեւ զյաջորդ առաքելապետին Պետրոսի եւ զժառանգորդ միոյ ի գերագոյն արողոց քրիստոնէութեան . սակայն խորշին մերժին ի վարդապետական եւ յեկեղեցական իրաւասութենէ նորա, եւ պանծան ինքնագլուխ իշխանութեամբ կաթողիկոսին իւրեանց, յորմէ հետեւ յաջորդք սրբոյ Լուսաւորչին ի վերջին ամաց հետեւ չորրորդի դարուն դադարեցին ի գնալոյ առ եպիսկոպոսն Կեսարիոյ եւ ի նմանէ առնուլ զձեռնադրութիւն : Եւ ոչ կրօնական եւեր եւ խնդիրս այս, այլ խառն եւ ի հայրենասէր նախանձաւորութենէ, որով խորշին յամենայնէ որ նուագութիւն ինչ ազգութեանն իւրեանց ածիցէ :

¹ Պ. Տեփրէ, *Արեւելեան եկեղեցի*, ի բերբին դեկտ. 1, (Հանդես երկրցոսնց Աշխարհաց) յամի 1833 :

² Եւ եւ այլ եւս խնդիրք, բայց ծիսականք եւեր, որովք լուսաւորչական Հայքն խորին ի Լատինացւոց . զոր օրինակ եւ հաղորդութիւնն ընդ կրկին տեսակօք, անսպակ գինեաւ մատուցանել զպատարագ եւ ոչ ջրախառն գինով, տօնել զտօն ծննդեանն Քրիստոսի ի 6 յունուարի ընդ Աստուածայայտութեան, եւ ոչ ի 25 դեկտեմբերի : Գիտել արժան եւ զայս ինչ, զի Հայք եւս ըստ օրինակի Ռուսաց եւ այլոց արեւելեան ազգաց՝ յուշեան տոմարան վարին . վասն որոյ եւ տօնք նոցա սչ ի նոյն աւուրս հանդիպին յորս եւ լատինականք :

pas de purgatoire dans le sens catholique de ce mot, et l'expression *kavaran*, lieu d'expiation, est dans ce sens un néologisme dans leur langue.

Un écrivain, qui a présenté ici dernièrement, avec autant de convenance que de savoir, un exposé des doctrines de l'Eglise orientale¹, a montré que cette église (et par conséquent les Arméniens d'accord avec elle sur ce point) admet un lieu de transition où les âmes des bons, comme celles des méchants, attendent la résurrection du jugement dernier, et dans quelle intention elle prescrit les prières des vivants pour les morts. J'ajouterai que l'Eglise arménienne recommande la fréquence de ces prières et que le lendemain des fêtes solennelles, Nativité, Pâques, Transfiguration, Assomption, Exaltation de la Croix, est marqué dans la liturgie comme consacré à la mémoire des fidèles qui sont morts dans la foi².

Mais la question qui sépare le plus profondément les Arméniens de l'Eglise occidentale est celle de la suprématie du siège de Rome. Tout en vénérant dans le chef de cette église le successeur de saint Pierre, du premier des apôtres, le titulaire de l'un des plus grands sièges de la chrétienté, ils déclinent sa juridiction dogmatique disciplinaire, en revendiquant pour leur catholicos l'indépendance que les héritiers de saint Grégoire l'Illuminateur ont toujours affectée, depuis que vers la fin du IVe siècle ils ont cessé d'aller demander l'investiture de leur dignité à l'évêque de Césarée. Cette question n'est pas simplement religieuse, elle s'est compliquée des susceptibilités d'un patriotisme jaloux de tout ce qui peut sembler porter atteinte à la nationalité.

¹ M. Desprez, *L'Eglise d'Orient*, dans la livraison du 1er décembre (*Revue des Deux-Mondes*) 1833.

² Il y a quelques autres points, mais de discipline ou rituels seulement, sur lesquels les Arméniens grégoriens sont séparés de l'Eglise latine, comme la communion sous les deux espèces, l'usage de ne verser à la messe que du vin dans le calice, au lieu d'employer le vin et l'eau, la célébration de la fête de la Nativité, le 6 janvier, avec l'Épiphanie, au lieu de la faire le 25 décembre. Il faut remarquer qu'ayant conservé le calendrier julien ainsi que les Russes et toutes les nations chrétiennes de l'Orient, leurs solennités religieuses tombent à des époques de l'année différentes de celles où elles se rencontrent dans l'Eglise latine.

Եւ զի արդ եւս ցրուեալ են Հայք ընդ ամենայն երկիր, մի միայն զող ազգութեան նոցին դաւանութիւնն իւրեանց է : Ի բաց կալ անտի եւ ի կարօյնութիւն դառնալ՝ ուրացութիւն ազգի է, ասեն, եւ *հռահիս* լինել, որպիսիս կոչեն պախարակելով զհոռովմեականսն : Պաշտօնասերք են Տիրամօրն եւ սրբոց . սիրեն զմեծահանդէս արարողութիւնս կրօնից, զշքեղութիւն զարդուց յեկեղեցիս, զարտաքին գործս բարեպաշտութեան եւ զուխտագնացութիւնս ի նուիրական տեղիս :

Բազումք ի նոցանէ յաւելուն յանուն իւրեանց զպատուանունդ *մահմէտի* ի նշանակ յուխտ գնալոյ իւրեանց յերուսաղեմ . եւ նմանեն յայսմ մահմետականացն սովորութեան որ յետ յայց ելանելոյ շիրմի մարգարէին իւրեանց՝ *հաճի* անուանակոչութեամբ մեծարին : Ստեպ ստեպ պահեն Հայք պահս . զի եւ քառասնորդս ջորս ունին ի տարուշ . պահեցողութեան պատուերք խիստք են յոյժ առ նոսա, եւ մեծաւ զգուշութեամբ կատարեն նոքա զայնս՝ եւս եւ յուղուշ եւ ի հիւանդութեան ժամանակս :

Ընդելացեալք անդստին յայսպիսի գործս բարեպաշտութեան, որ քաջ ի բաց հեռի են ի հոգւոյ եւ ի վարդապետութեանց բողոքականացն, սակաւք ոմանք եւ դուն ուրեք ի բողոքականութիւն բերին . եւ ոչ է մարք հաշուել քան զոգիս երկու կամ երեք հազար զորսացեալսն ի քարոզչաց անգղիացւոց կամ ամերիկացւոց ի Ջմիւռնա եւ ի Կոստանդնուպօլիս, ի Կարին եւ ի Ջուղա :

Եկեղեցական տեսչութիւն ազգին Հայոց է ի ձեռքս ազգապետի՝ որ որպէս կանխեցաք ասել, անդստին ի Դ դարէ հետեւ զ*Կաթողիկոսի* կամ զհանրական պատրիարքի ունի զանուն : Նորա հրամանաւն առնուն զհաստատութիւն պատրիարքութիւնք երկու, — Կոստանդնուպօլսին (կարգեալ յամին 1461) եւ Երուսաղեմի (1511) : Չնետ նոցա համարին դասք արքեպիսկոպոսաց, եպիսկոպոսաց եւ երիցանց : Եւ սոքա յետինքս մինչեւ քահանայացեալք՝ պարտին ամուսնանալ :

Այսր աղագաւ ի գաւառս Հայաստանի յորս բնակիչքն ջքաւորք են, երիցունքն առ ի հայքայրելոյ զպէտս կարեւորս բազմութեան որդւոց՝ ջկարեն շատանալ հասիւքն իւրեանց, եւ հարկին ի ձեռնարուեստ ինչ եւ կամ ի մշակութիւն անդոց եւ ի դարման անասնոց պարապել . եւ զի ոչ ունին ժամանակ զուսմամբ գալոյ՝ անվոյր առնեն զմտաւորական հրահանգօք :

Միւս եւս պատճառք կալոյ մնալոյ նոցին ի տգի-

Pour les Arméniens dispersés aujourd'hui en tous lieux, le dernier lien qui maintient encore cette nationalité est leur religion. La quitter pour embrasser le catholicisme est, dans leur opinion, se dénationaliser, devenir *frank*, comme ils le disent dans une intention répulsive. Le culte de la Vierge et des saints leur est cher ; ils aiment la pompe dans les cérémonies religieuses, la magnificence dans la décoration de leurs églises, les pratiques extérieures de piété, les pèlerinages aux saints lieux.

Un grand nombre d'entre eux joignent à leur nom le titre de *mahdessi*, indiquant qu'ils ont fait le voyage de Jérusalem, par un usage analogue à celui des musulmans qui se décorent du titre de *hadji* (pèlerin), après être allés visiter le tombeau de leur prophète. Leurs jeûnes sont très-multipliés, puisqu'ils ont quatre carêmes dans l'année ; les prescriptions qui recommandent l'abstinence sont très-sévères, et ils les observent avec une rigueur absolue, même en voyage ou en cas de maladie.

Ces instincts de dévotion, si différents de l'esprit et des doctrines du protestantisme, s'opposent à ce qu'il ne compte jamais un grand nombre de prosélytes parmi eux. On peut évaluer à 2000 ou 3000 le chiffre de ceux qui se sont laissé gagner par les prédications des missionnaires anglais ou américains à Smyrne, à Constantinople, à Erzeroum et à Djoulfa.

Le gouvernement ecclésiastique de la nation arménienne est sous la direction d'un chef suprême, qui porte, comme nous le savons déjà, depuis le IVe siècle, le titre de *catholicos* ou patriarche universel. De lui relèvent deux patriarchats diocésains, — Constantinople (érigé en 1461), et Jérusalem (1511). Sur l'échelle hiérarchique viennent ensuite se placer les archevêques, les évêques et les desservants ou *derders*. Avant d'entrer dans les ordres sacrés, les *derders* sont dans l'obligation de contracter mariage.

Il en résulte que, dans les provinces d'Arménie, où les populations sont pauvres, ces prêtres, ayant une famille souvent nombreuse à soutenir, et ne trouvant pas dans leur profession une rémunération suffisante, sont forcés d'y suppléer par une industrie manuelle, par les travaux des champs et l'élevage des bestiaux. Privés de loisir pour étudier, ils sont condamnés à négliger toute culture intellectuelle.

Une autre cause les retient dans cet état d'ignorance,

տուրքեան՝ առանց բնաւ իրիք նախանձու յառաջատուրքեան այն իսկ է՝ զի խափանեալք են ի բարձրագոյն ինչ վերտանէլ աշաիճան եկեղեցական կարգաց : Եւ խափանն այն ամուսնութիւնն է, յորմէ պարսին հեռի կալ եպիսկոպոսունք եւ միանձունք : Բսոցանէ եւեթ օրէն է ընտրել առնուլ գեպիսկոպոսունս, զարքեպիսկոպոսունս եւ զպատրիարքունս, ըստ սովորութեան Ռուսաց եւ արեւելեայց առ հասարակ. եւ ի վանականաց կարգէ ելանեն *վարդապետք* որոց պաշտօնն է ուսուցանել եւ քարոզութիւնս առնել : Իսկ երիցանցն գործ է կատարումն օր ըստ օրէ պաշտամանց եկեղեցւոյ եւ մատակարարութիւն խորհրդոց :

Աթոռ կաթողիկոսութեանն Հայոց բազում տեղափոխութիւնս կրեաց ըստ օրինակի քաղաքական իշխանութեան երկրին : Վաղ ուրեմն առ Սըշակունեօքն եւ Բագրատունեօք, կաթողիկոսութիւնն՝ որ մի միայն էր եւ հաստատագոյն՝ կանգուն կայր առ արքունական արքունի մայրաքաղաքսն կառուցեալս ի քաղաւորացանտի, ի Վաղարշապատ, յԱրտաշատ, ի Դուին եւ յԱնի :

Իսկ իբրեւ Բագրատունիքն անկան իշխանութենէ, սխաւ եւ արքոռ կաթողիկոսութեան ի սասանումն եւ ի բաժանումն գալ. եւ կաթողիկոսունք զրկեալք ի բոշակացն ճոխից գորս ի բարեպաշտութենէ քաղաւորացն Հայոց ունէին, աստանդական կենօք ըստ հարկի իրաց ժամանակին գկեանսն պաճարէին : Զառաջինն ի հրամանէ կայսերացն Յունաց յանկիւն ուրեք Կապադովկիոյ վտարեալք, ապա մեկնեցան ի Սեաւ լեռնն որ ի Կողմանս Տօրոսի, եւ հուսկ յետոյ անկան յամուրն Հոռմկայ առ Եփրատաւ՝ զոր ետ նոցա այրին ձօսյնի տը Բուրքընէ կրտսերոյ, եւ Եգիպտացիք առին գայն յամին 1293 :

Ի Հոռմկայէ հալածեալք գնացին ի Սիս մայրաքաղաք քաղաւորութեանն Կիլիկիոյ. այլ յետ ամաց իննսնից ի բառնալ այնր քաղաւորութեան ձեռամբ մեմլուքացն Եգիպտոսի, կաթողիկոսական իշխանութիւն անկեալ ընդ ձեռամբ այլազգեաց եւ խրքնացեալ՝ յերկուս տրոհեցաւ. մի մասն կանգնեցաւ յԷջմիածին, ուրանօր սուրբն Դրիգոր Լուսաւորիչ նախ կատարեալ էր զգործ իւրոյ առաքելական քարոզութեան, եւ միւսն յաջորդեաց ի Սիս անընդհատ կարգաւ կաթողիկոսաց մինչեւ ցմեր իսկ աւուրս. այլ սորայն իշխանութիւն անձուկ է յոյժ, եւ վարի ըստ հաճոյից պէիցն քիւրքմէնից կամ քրդաց բնակելոց

en brisant en eux tout ressort d'émulation; c'est l'obstacle qui les empêche de franchir les degrés inférieurs de la hiérarchie ecclésiastique. Cet obstacle est le mariage, interdit aux membres du haut clergé ainsi qu'aux moines. C'est parmi ces derniers seulement, comme c'est l'usage en Russie et dans l'Orient en général, que se recrutent les dignitaires, évêques, archevêques et patriarches; c'est des couvents que sortent les *vartabeds* ou docteurs en théologie, qui sont chargés de l'enseignement et de la prédication. Les fonctions des *derders* se bornent à la célébration des offices journaliers et à l'administration des sacrements.

La résidence des catholicos a été aussi instable que les destinées politiques de leur patrie. Dans les temps anciens, à l'époque de la domination des Arsacides et des Bagratides, le patriarcat, fort de son unité, se maintint debout, à côté du pouvoir royal, dans les différentes capitales que ces souverains firent bâtir successivement, Valarschabad, Artaxate, Touin et Ani.

La chute des Bagratides commença ses vicissitudes et son démembrement. Les catholicos, dépouillés du riche apanage qu'ils tenaient de la piété des monarques arméniens, n'eurent plus d'autre abri que celui qu'ils durent au hasard des circonstances. Relégués d'abord par les empereurs grecs dans un coin de la Cappadoce, puis retirés dans la partie du Taurus appelée la Montagne-Noire, ils parvinrent plus tard à se retrancher dans la forteresse de Hrom-Gla, sur l'Euphrate, qui leur fut cédée par la veuve de Josselin de Courtenay le Jeune, et que les Égyptiens leur enlevèrent en 1293.

Après avoir perdu Hrom-Gla, ils allèrent se fixer à Sis, alors capitale de la Cilicie; mais quatre-vingt-dix ans après, ce royaume ayant été détruit par les sultans mamelouks, le patriarcat, livré à la merci des infidèles et avili, fut scindé par la création d'un siège nouveau, érigé à Edchmiadzine, aux lieux mêmes où saint Grégoire l'Illuminateur avait eu la première révélation de son apostolat. La succession des patriarches ou catholicos de Sis s'est continuée jusqu'à nos jours, mais avec une autorité très-amointrie, et sous le bon plaisir des beys turkomans ou kurdes qui se sont cantonnés dans cette province reculée de l'empire ottoman.

ի սահմանաձայրսն յայնոսիկ օսմանեան պետութեան :

Այժմու կաթողիկոսն բնակէ ի վանս արքոյ Լուսաւորջին հանդերձ վարդապետօք ոմամբ, եւ անշքաբար կեայ, ցանգ անաբեկելով յերեսաց ցեղապետին Երիւր անուանելոցն Թիւրքմէնից՝ Չատըրճի Մեհեմետ աղայի որ բնակէ մերձ ի Սիս իլեառն Խօզան օղլու իշխանին : Ի սկզբան անդ յարուն կանգնեցաւ միւս եւս արքոյ կաթողիկոսութեան ի կղզւոջն Աղքամարայ որ ի Վանայ ծովուն . եւ զառաջինն ինքնագլուխ կացեայ, ապա եմուտ ընդ իշխանութեամբ արքուն իջմիածնի : Այն արքոյ եկաց մնաց յակաստանի մինչեւ մօտ ի մեր իսկ աւուրս :

(Շարայարութիւնն յառաջիկայս):

Le titulaire actuel habite le couvent dit de Saint-Grégoire, avec quelques moines, où il vit misérablement, toujours tremblant, sous le regard du chef des Turkomans-Iourouk, voisins de Sis, le terrible Schardrdji-Méhemet, qui réside dans la montagne, à Khusan-Oglou-khan. Dans les premières années du xiie siècle, l'île d'Aghthamar, dans le lac de Van, vit s'élever aussi un siège patriarcal, d'abord indépendant, mais qui finit par se soumettre à celui d'Edchmiadzine. Il a subsisté presque jusqu'à ces derniers temps.

(La suite au prochain numéro).

ՓԱՐԻԶԵԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ

ԵՐԿԱԹՈՒՂԻՔ ՌՈՒՍՍՏՏԱՆԻ :

Երոպայի ազգաց վրայ մեծ տպաւորութիւն ըրաւ այս օրերս Ռուսաստանի մէջ այլ եւ այլ երկաթուղիներ շինուելու որոշմունքը, ինչպէս նաեւ Սեւ ծովուն մէջ քառասունի չափ վաճառական շոգենաւաց երթեկութեան պատրաստութիւնը :

ԳԱՂԱԴՈՅ ԳՐԱՄՈՅ ՏԵՍԱԿՆԵՐՈՒՆ ՀԱՄԵՄՏՏՈՒԹԻՒՆԸ :

Տերութեան որոշմամբը Գաղղիոյ դրամոց տեսակներուն կտրուածքը այսպէս պիտի ըլլայ . մեկ միլիոն ֆրանքի արծրքին մէջ 189,650 հատ 5 ֆրանքնոց, 50,000 ալ մանր ստակ . այսինքն 10,000 հատ 2 ֆրանքնոց, 25,000 հատ մեկ ֆրանքնոց, 12,500 հատ կէս ֆրանքնոց, եւ 2,500 հատ 20 հարիւրորդ :—Մեկ միլիոն ֆրանքի ոսկին այսպէս պիտի բաժնուի . 850,000 ֆրանքի քսաննոց, 100,000 ֆրանքի տասնոց, 50,000 ֆրանքի հինգնոց :

ԽԱՒԱՐՈՒՄԸ ԼՈՒՍՆԻ 315 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ :

Ամսոյս 13ին հանդիպած լուսնի խաւարումը քեպէտ եւ կարգէ դուրս յատկութիւն մը չունեցաւ աստղաբաշխներու համար, բայց Փարիզու բնա-

գետներն ու լուսագիրները այն առթով մեկ երկու դիտողութիւն ըրին : Գլխաւորը այս էր . որ Պերջ եւ Առնոյ անունով տակերատիպ լուսագրութեան հետամուտ գիտունները առաջուց պատրաստած ըլլալով հարկաւոր գործիքները, լուսնին պատկերը առին քղքի վրայ այնպիսի ճշդութեամբ որ մինչեւ հիմա լուսագրութեամբ չէր կրցած առնուիլ : Խաւարման ատենը երեք անգամ հանեցին պատկերը . առաջինը տասը րոպէի մէջ, երկրորդը տասնըհինգ, երրորդը քսան : Եւ քեպէտ այն պատկերները ինչպէս որ պետք է մաքուր չէլան, որովհետեւ լուսնին ընթացքին հետ բոյրովին յարմար չէր լուսագրական գործիքին շարժմունքը, սակայն իմացուեցաւ որ եթէ գործիքը աւելի լաւ շտկուի՝ փորձն ալ շատ աւելի կատարեայ կերպով պիտի յաջողի :

Propriétaire-gérant : A. LACHAT.

Ի ՓԱՐԻԶ, Ի ՏՊԱՐԱՆԻՆ ՎԱԼՏԵՐԻ :

PARIS. — IMPRIMERIE WALDER, RUE BONAPARTE, 44.

ԱՒԵՏԱԲԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ

ԿԵՆՅԱՂՕԳՈՒՏ ԲԱՆԻ

ԽՆԻՐ ԻՐԱՒԱՍՈՒԹԵԱՆ ՊԱՊՈՆ ՀՈՌՎՄԱՅ :

Մեր Վերադարձին պատմութեանը մէջ հարկադրեր էինք քանի մը ծանր խնդիրներու վրայէն քերել կերպով մը անցնելու . եւ քակտ խոստացանք, — ու հաստատուն դիտաւորութիւն ունինք կատարելու խոստմունքնիս, — որ եր Սատուածաբանութեան մը մէջ այն խնդիրները մի առ մի բացատրել, բայց Պոյսոյ ազգայնոց մէջէն քանի մը պատուաւոր անձինք գրեթէ բունադատեցին զմեզ որ ամսագրոյս մէջ ալ յստակ խօսքերով մտքերնիս քիչ մը պարզենք Հոռովմայ Պապին իրաւասութեանը վրայ : Բռնադատեցին կրնամ, վասն զի ամսագիրնիս այսպիսի խնդիրներու ասպարեզ ընելը մեր յօժարութենէն դուրս էր . եւ սակայն հարկ է (ըսին) որչափ կարելի է շուտով պատասխանել այն հարցմանց որ վերոյիշեալ պատմութեան մէկ քանի խօսքերէն մեր

ազգին մէջ սկսան պտրտիլ . եւ գլխաւորապէս այն խօսքն որ ըսեր ենք նոյն պատմութեան 41 երեսը, « Երրորդ, անիրաւ պահանջմունք է « Հոռովմայ պապերուն ըրածը՝ որով կուգեն որ « ամենայն եկեղեցիք քրիստոնէից (ընդ որս եւ « Հայք) զիրենք ճանչնան *մի միայն* երեւելի գլուխ « ընդհանրական եկեղեցւոյն Քրիստոսի . եւ այն « ոչ միայն դասական կարգաւ մը իբրեւ *սուղին* « *ի մէջ հասարկից*, այսինքն կարողիկոսաց եւ « պատրիարքաց, այլ եւ իբրեւ գլուխ նոցա եւ « հրամանատար, եւս եւ ձեռնադրող, եւ կամ « գէթ իրենց տրուած իշխանութեանը մէջ հաստատող : Եւ որովհետեւ Հայաստանեայց եկեղեցին ոչ երբեք ճանչցեր է պապերուն այսպիսի « իշխանութիւն ունենալը իր վրայ, այսուհետեւ « ալ պարտական չէ ճանչնալու : »

Այս խնդիրը լա հասկերնալու համար գիտնալու է որ պապականաց կամ հռովմեականաց խօսքին նայելով, պապին իրաւասութիւնը կամ իշխանութիւնը բացարձակ եւ անսահման տիրապետութիւն է ի վերայ ամենայն եկեղեցեաց քրիստոնէից, եւ պապն է *Ռիմայն գլուխ տիեզերական եկեղեցւոյ եւ փոխանորդ Քրիստոսի կամ զլիաւիժման, զերագոյն քահանայապետ, թագաւոր, թագաւորաց եւ հայր հայսերաց* (rex regum et imperator imperatorum) եւ *զրեծէ Աստուած* (quasi Deus) *անսխալ*, ըստ ոմանց եւ *անմեղանշտական* : Արդ այս վարդապետութեան ինչ աստիճանի անհերք ըլլալը նոյն իսկ հռովմեական աստուածաբանից մէջ գիտնագոյն եւ քաջագոյն ճանչցուածները բազմահատոր գրուածքներով ցուցուցած են . մենք ալ պիտի ցուցնենք ի դեպ ժամանակի : Հոս մեր առաջուց ըսածը մեկնելու չափ հարկաւոր եղածը միայն դնենք :

Հռովմայ պապերուն տիեզերական տիրապետութիւնը պաշտպանել ուզողները կըջանան նախ սուրբ աւետարանին խօսքերը քաշքշել, եւ իրենց կարծիքը անով հաստատել . մենք ալ ամեն բանէ առաջ այս տեսնենք թէ արդեօք Փրկիչն մեր այնպիսի բացարձակ տիրապետութիւն մը հաստատեց իր առաքելոց մէջ թէ ոչ . կամ թէ կամեցան արդեօք իրեն այնպիսի փոխանորդ մը որոշել երկրիս վրայ որ աշխարհիս ամենայն եկեղեցիներուն վրայ իշխէ՝ անուանելով ինքզինքը *հրամանաւոր հօգը յընդհանուր եկեղեցիս Քրիստոսի* :

Կըսէ մեզի սուրբ Աւետարանը թէ օր մը ասոր նման խնդիր մը պատահեցաւ առաքելոց մէջ, եւ կրհարցընէին իրարու թէ արդեօք մէջերնիս ամենէն մեծը ո՞վ պիտի համարուի . Տերն մեր այս պատասխանս տուաւ անոնց . « Թագաւորք « ազգաց տիրէն նոցա, եւ մեծամեծքն իշխեն » նոցա : Այ *այնպէս* իցէ, եւ ի ձերում միջի . այլ « որ կամիցի ի ձեռն *Մեծ* լինել » եղիցի ամենեցուն : « *Կրտսեր* եւ ամենեցուն *պաշտօնեայ* . որպէս « Որդի մարդոյ ոչ եկն պաշտօն անուոյ, այլ « պաշտել, եւ տալ զանձն իւր փրկանս փոխա- « նակ բազմաց » : »

Քրիստոսի տեսան մերոյ այս խօսքէն ոչ ապաքէն յայտնապէս կըտեսնուի որ *տիրապետութեան* հոգին բոլորովին հեռու բռնել ուզեր է առաքել-

լոց՝ ուստի եւ բոլոր եկեղեցւոյ մէջէն : Նոյն բանը կրհաստատէ նաեւ Պետրոս առաքեալ՝ երբ որ առաջնորդաց կապալրէ որ չըլլայ թէ իրենց ժողովրդոցը վրայ *տիրէ* ուզեն . « Մի՛ իբրեւ *տիրէ* լով վիճակացն, այլ լինել օրինակ հօտին : » Այսպէս հասկըցեր էին միշտ ամենայն Հարք եւ վարդապետք եւ պատրիարքունք եկեղեցւոյ իրենց եւ իրարու իշխանութիւնը . եւ եթէ յանկարծ մտքերէն անգամ անցներ թէ « Ո՞վ ի նոցանէ համարիցի մեծ, » Քրիստոսի պատասխանովը անշուշտ սրտերնին լկրհանգէր ու մտքերնին կըխոնարհեր կըհանդարտեր :

Եւսակայն շատ մը պապական աստուածաբանք Հռովմայ պապերուն գերագոյն եւ բացարձակ իրաւասութիւն ունենալուն հիմն է կըսեն՝ սրբոյն Պետրոսի *զլիաւոր առաքեալ* կամ *զլիաւոր առաքելոյ* կամ *առաքելապետ* ըլլալը . ուստի կընկատեցնեն թէ ինչ իշխանութիւն որ ունէր սուրբն Պետրոս միւս առաքելոց վրայ, նոյնը հարկաւ պիտի ունենան նաեւ իր յաջորդները՝ այսինքն Հռովմայ պապերը՝ միւս առաքելոց յաջորդներուն վրայ :

Իսկ արդ սրբոյն Պետրոսի միւս առաքելոց վրայ *բացարձակ իշխանութիւն* ունենալը անհիմն է ամենեւին, եւ հակառակ սրբոյ Աւետարանին, ապա ուրեմն անհիմն ու անիրաւ է նաեւ պապերուն այնպիսի իշխանութիւն ունիւք ըսելը ի վերայ այլոց առաքելական եկեղեցեաց : — Այս խնդիրը ի հարկէ անտուածաբանական ըլլալովը՝ աստուածաբանութեան մէջ կըլուծուի տեղնիտեղը . բայց հոս ալ որ մէջ բերելու ստիպուեցանք՝ քանի մը խօսքով մտքերնիս բացատրենք :

Աւետարանին խօսքերէն այս միայն կերեւնայ թէ սուրբն Պետրոս *առաջնորդին* մը ունէր առաքելոց մէջ : Եւ այս առաջնութիւնն է որ երբեմն *զլիաւորութիւն* կամ *Նախադատութիւն* ալ ըսուեր է : Բայց ուր տեսնուած է որ նոյն առաքեալը *տիրապետութիւն* կամ նաեւ պարզ *իշխանութիւն* մը ունեցած կամ բանեցուցած ըլլայ իր առաքելակցացը վրայ : Եւ ինչպէս կրնար ունենալ կամ բանեցընել այնպիսի իշխանութիւն մը որ Փրկիչն մեր ծանր խօսքերով ու գրեթէ սաստելով մը հասկըցուցեր էր ամենուն թէ իր առաքելոցը մէջ պիտի չգտնուի, ինչպէս որ վերը յիշեցինք : Ինքզինքը միայն ճանչցուց անոնց *տէր եւ վարդապետ*, իսկ ուրիշներուն արգիլեց որ *վարդապետ* եւ *հայր* պատուանուններն անգամ չտան մեկմեկու՝ թէ որ այն պատուանունները տիրապետութեան իրաւունք մը տալու պէս երեւնան :

¹ Մատթ. Ի, 23—28 : Մարկ. Ժ, 45—46 : Դավ. ԻԲ, 24—26 :

Իսկ քե նոյն սուրբ Աւետարանին մեկ քանի նշանական խօսքերը ինչպէս հասկընալու ե. զոր օրինակ ասիկայ. « Դու ես *Հէմ*, եւ ի վերայ այլոր վիմի շինեցից գեղեղեցի իմ. » եւ միւսը, « Եւ դու երբեմն դարձցիս եւ հաստատեսցես գեղարարս քո. » եւ դարձեալ, « Արածեմ գոցխարս իմ » եւ այլն, շատ երկայն կըլլար հոս մի առ մի բացատրելը: Բաւական համարինք այս միայն յիշեցնել քե այն խօսքերէն առաքելայ ոչ երբեք հասկըցեր էին քե Պետրոս առաքելայ իրենց վրայ *բացարձակ իշխանութիւն* ունի իբրեւ *մի միայն* հիմն եկեղեցւոյ, *մի միայն* հովուապետ, *մի միայն* ուսուցիչ ուղիղ հաւատոյ, եւ այլն. ինչպէս որ յայտնի է նոյն իսկ սուրբ Աւետարանէն, Դործոց առաքելոց պատմութենէն եւ Առաքելական բոլորէն: Յայտնի է ուրեմն որ ինչպէս շատ անգամ սուրբն Պետրոս միւս առաքելակցացը կողմանէ կըխօսէր առ Փրկիչն, ինքն այլ այլ նախապատուութիւնները Պետրոսի տալովը՝ միւս առաքելոց ալ տուած կընամարուէր ընդհանրապէս:

Այսպէս հասկըցած են այն խօսքերը նաեւ նախնի սուրբ Հարք եւ վարդապետք Եկեղեցւոյ. անոր համար է որ սովորութիւն ըրած են անդադար ըսել, *առաքելական Եկեղեցիք* այսպէս կըվարդապետեն: Եւ որչափ հին դարերուն երբանք, այնչափ աւելի այս ոճով խօսող վարդապետներ կըգտնենք, ինչպէս Տերաուղիանոս, Երանոս, Որոգինես, եւ մանաւանդ սուրբն Կիպրիանոս՝ որ ուրիշ շատ խօսքերէն զատ կըսէ քե « Եւ այլք յառաքելոց գնոյն պատիւ եւ գնոյն իշխանութիւն ունենն զոր ինչ եւ Պետրոս: » Իրաւ է որ շատ անգամ մեծարանօք եւ պատուով կըխօսի այն սուրբը *Հռովմայ Եպիսկոպոսին*՝ այսինքն պապին վրայ. բայց տեղը եկած ժամանակը կըմեղադրէ գինքն ու կըյանդիմանէ ալ, եւ անոր զրած նամակներուն վերնագիրը միշտ իբրեւ առ հաւատար կըղեն. « Կիպրիանոս՝ Կոռնելեայ եղբօր խնդալ: » — Ուրիշ նամակի մը մէջ ալ նոյն Կոռնելիոս պապին *Եպիսկոպոսակից* պատուանդներ միայն կուտայ: Նոյն կերպով համարձակ կըխօսին Հռովմայ պապերուն վրայ նաեւ երանելին Փիրմիլիանոս Եպիսկոպոս Կեսարիոյ Կապադովկացւոց (զոր պատուով կըյիշէ եւ Խորենացին), Էսկտանտիոս, Դիոնեսիոս պատրիարք Աղեքսանդրիոյ, եւ նոյն իսկ Հռովմայ առաջին հայրապետները՝ որ ոչ երբեք ուրիշ պատրիարքաց եւ Եպիսկոպոսաց վրայ տիրապետելու ջանք կամ իրաւունք մը կըցուցնէին:

Կանոնք *առաքելոց* անունով հաւաքում մը կայ ուրսունի չափ եկեղեցական կանոնաց՝ որ առհասարակ ընդունելի են արեւելեան եւ արեւմտեան եկեղեցեաց, եւ անտարակոյս Եկեղեցւոյ առաջին երեք դարուցը մէջ հաստատուած են: Արդ այն կանոնաց մէկն ալ զայս կըպատուիրէ որ « Իւրաքանչիւր ազգի Եպիսկոպոսները իրենց մէջ առաջինն որ ով է՝ զանիկայ ճանչնան *պապ*, եւ ամենեւին գլխաւոր գործոյ կամ դժուարին խնդրոյ մը ձեռք չգարնեն՝ առանց անոր խորհուրդ հարցընելու. անիկայ ալ բան մը պիտի չընէ, կըսէ, առանց ամենուն ալ հաւանութիւնն առնելու: »

Մեծին Կոստանդիանոսի դարձէն ու քրիստոնեական հաւատոյ պաշտօնաւանդին ետքը բնական կերպով մը Հռովմայ եկեղեցին ալ աւելի պաշտօնութիւն մը առաւ, բայց աւելի *իշխանութիւն* մը չունեցաւ ուրիշ եկեղեցեաց վրայ. եւ այս բանս յայտնի է նոյն իսկ Կոստանդիանոսի առ Նեսերիոս եւ առ այս գրած բոլորէն եւ ըրած եկեղեցական ժողովներէն, որոց մեծն եղաւ Նիկիոյ սուրբ ժողովը: Այն ժողովոյն զումարուին եղաւ ի հարկէ խորհրդով եւ ի խնդրոյ եկեղեցականաց եւ սրբոյն Սեղբեստրոսի, բայց ոչ երբ նախագահութեամբ այն հայրապետին, այլ Ովսիոսի Եպիսկոպոսին Կորդուրայ Սպանիոյ: Իսկ Սեղբեստրոսի դեսպանները կամ փոխանորդները Բիտոն եւ Բեկենտի՝ նախագահ չէին (ինչպէս որ կըսեն սովորաբար պապականք), ուստի եւ Ովսիոսէն ետքը ստորագրեցին իրենց անունները:

Նիկիոյ սուրբ ժողովէն ետեւ Սարդիկեայ ժողովն ալ որ եղաւ 347ին, նախագահը նոյն Ովսիոս Եպիսկոպոսն էր, Հռովմայ պապին փոխանորդներն ալ ուրիշ երկու քահանայ: Այն ժողովոյն մէջ Ովսիոսի առաջարկութեամբ որոշուեցաւ որ այնուհետեւ երբ որ Եպիսկոպոսի մը վրայ ամբաստանութիւն ըլլայ ուրիշ Եպիսկոպոսներէ, դատաստանը՝ *ի պատիւ յիշատակի առաքելոյն Պետրոսի*՝ Հռովմայ Եպիսկոպոսին ձգուի: Որով կիմացուի քեյոլ *պատիւ* մըն էր պապին տրուածը, եւ ոչ քե պապէն պահանջուած *իրաւունք*: Ասոր մեկ ապացոյցն ալ այս է որ այն ատենները պապին սովորական անուանակոչութիւններն էին *Եպիսկոպոս Հռովմայ, Եպիսկոպոս Եկեղեցւոյ Հռովմայեցւոյ, պատրիարք կամ կաթողիկոս ազգին Հռովմայեցւոյ*, ինչպէս մեր Ագարանգեղոսն ալ *կաթողիկոս* կըսէ սրբոյն Սեղբեստրոսի համար: Վրան հարիւր տարիի չափ անցաւ, Բաղկեդոնի

ժողովոյն մէջ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքական արքունիքէն ինչպէս խնդիրն ելաւ. որոշուեցաւ որ հետեւին Հռովմայ արքունիքին հախապատուութիւն տրուի (Սարգիսեայ ժողովոյն որոշմանը համեմատ). իսկ Աղեքսանդրիոյ արքունիքը՝ որ երկրորդ էր՝ այնուհետեւ երրորդ ըլլայ, իսկ երկրորդ համարուի նորոյն Հռովմայ՝ այսինքն Կոստանդնուպոլսոյ արքունիքը. որով եւ Անտիոքայ արքունիքը որ առաջ երրորդ էր՝ չորրորդ կ'ըլլար : Բայց այն ժամանակէն սկսաւ Հռովմայ պապերուն մէջ տիրապետական հոգի մը երեւնալ ու աճիլ՝ մինչեւ Փոտայ ժամանակները, որ անոնց հաւասար կամ անոնցմէ ալ աւելի պատիւ ուզեց ունենալ. ուստի եւ կոխը շատ մեծցաւ, Յունաց ու Լատինացոց եկեղեցիներուն մէջ անհաշտելի թշնամութիւն մը մտաւ, եւ այն թշնամութիւնը քանի գնաց հաստատուեցաւ. այնպէս որ քեպէտ քանի մը ժողովներ ալ ըրին ետքերը երկու կողմէն որ Յոյնք եւ Հռովմայեցիք մեկմեկու հետ հաշտուին, մինչեւ Փյոթեքտիոյ ժողովոյն ատենը, բայց օգուտ մը չտեսան. վասն զի կռուոյն բուն արմատը խլելու միտք չունէին՝ որ էր իրարու վրայ տիրապետելու հոգին : Յայտնի բան է որ երբեք այն հոգին մեկդի-դրուէր, շատ դիւրին պիտի ըլլար աստուածաբանական խնդիրներուն եւ շուրջ եկեղեցական իրաւանց ու արարողութեանց պէսպիսութեանը վրայ համաձայնելը եւ միաբան մնալը : Բայց ինչո՞ւ այնչափ ալ հեռու երթանք. երբ այսօր ալ Հռովմայ պապերը իրենց միահեծան տիրապետութեան ջանքէն ետ կենալ ուզէին, ո՞չ ապաքէն շատ հաւանական է որ Քրիստոսի Եկեղեցին ձեւացրեող զանազան ազգք եւ ազինք եւ ժողովուրդք նաեւ արտաքուստ մի միայն ըլլային, եւ իրարու հետ քրիստոնեական եղբայրսիրութեամբ վարուելով՝ մտքերնէն անգամ չանցրնէին այնուհետեւ քե՞նք որ իրենց պատրիարքին կամ եպիսկոպոսին ջննազանդիք՝ քրիստոնեութենէ դուրս է, չարափառ է, հերետիկոս է, դժոխոց որդի է : — Եւ անոնք ասով ալ կիմացուի քե՞նք որեմն Քրիստոսի սուրբ Եկեղեցին պառակտողը, քրիստոնեայ ազգերը կտոր կտոր ընողը, աշխարհիս երեսը գայրակողութեամբ լիցընողը, քրիստոնեութիւնը անհաւատից, կռապաշտից, հրէից եւ մահմետականաց առջեւ ծաղր ընել տուողը՝ ո՞չ երբ սուրբ հաւատոյ խորհուրդներուն ու եկեղեցական արարողութեանց վրայ ըստ տեղեաց տեղեաց եւ ըստ ազգաց ազգաց զանազան կարծիքներ գտնուին է, — հապա այս անհաշտ

թշնամութեամբ անոնց մեկգմէկ դժոխքի դատապարտելն է. կամ որ նոյն է՝ այն ամենայն ջարեաց պատճառ՝ հռովմեականաց պնդելն է քեպէտք է որ ամենայն ազգք եւ եկեղեցիք քրիստոնէից զպապը ճանչնան իրենց մի միայն զլուս, եւ անոր հրամանացը հնազանդին ամեն բանի մէջ :

Հռովմեական աստուածաբանից մէջ այնպիսի անձինք եղած են որ այս իրենց անտեղի եւ վնասակար կարծիքը մինչեւ ծայրը հասուցեր են : Անոնց մէջ անուանի է Մարիանա անունով սպանիացի յիսուսեան աստուածաբանը, որ իր գրքերէն մեկուն մէջ կ'ընտառէ քեպէտքին հրամաններուն դէմ կեցող քաղաւորները մեղքընելը՝ մեղք չէ, արդարութիւն է : Կըսեն, եւ շատ հաւանական է, քեպէտքին խօսքերէն յորդորուեցաւ Ռաֆայէաք անունով արքայասպանը Գաղղիոյ Հենրիկոս Գ քաղաւորը սպաննելու՝ իբրեւ աստուածահաճոյ գործ մը ընելու մտքով : Գաղղիոյ խորհրդարանը Մարիանային այն գիրքը այրել տուաւ հրապարակաւ Փարիզու մայր եկեղեցոյն դրան առջեւ 1610ին, եւ սակայն ուրիշ շատ յիսուսեան աստուածաբաններ ալ նոյն վարդապետութիւնն ըրին, ինչպէս Պէքան, Սանթարէյի, Եւդեմոն Յովհաննէս, Սուարեզ եւ այլն : Անոնց եւ նմանեաց կարծիքն այս է քեպէտքին մի միայն, միահեծան եւ տիրապետական քաղաւոր. իսկ կայսերք եւ քաղաւորք անոր *փոխանորդներն* են որ ուզած ատենը կրնայ փոփոխել, եւ երբ իրեն դէմ բան մը ընեն՝ մեղքընել տալ, անոնց տեղը տեղապահ մը յուղարկել, տերութիւնը կառավարել, հաւնած մարդը քաղաւորեցընել, եւ երբ անիկայ ալ ապստամբի՝ սպաննել տալ : Իրացընէ ալ այս սկզբունքը ի գործ դրուեցաւ Գաղղիոյ մէջ քիչ մը ժամանակ՝ 1576ին ատենները. վասն զի Կիզ դուքսը՝ Լոռենի կարդինային հետ Դաշնակցութիւն մը հաստատեց ի մէջ հռովմեականաց՝ Հենրիկոս Գ քաղաւորը արուսէն ձգելու համար, որովհետեւ այն խաղաղասէր քաղաւորը Կալվինականաց դէմ հալածանք հանել չէր ուզեր : Կիզ դքսին խելքը միտքը այն էր որ ինքք քաղաւորէ. ուստի միաբանեցաւ Սպանիոյ Փիլիպպոս Բ քաղաւորին ու Գրիգոր ԺԳ պապին հետ, եւ Գաղղիոյ քանի մը քաղաքներուն տիրապետեց : Զղիմացաւ Հենրիկոս այն անիրաւ ապստամբութեան, ու զղուքսը սպաննել տուաւ. ասով աւելի ալ գրգռեց իրեն դէմ հռովմեականաց մոլի եռանդը. պապը զինքը բանադրեց,

Սորպոնի աստուածաբանները հրատարակեցին որ Հենրիկոս արոռն ձգուած է, եւ տեղապահ քաղաւորական արոռոյն անուանեցաւ Պուրպունեան կարդինայ մը : Հենրիկոսի ճարը հատած՝ զնաց Նաւարրայի քաղաւորին հետ միացաւ, անկեց զօրք առաւ՝ Փարիզու վրայ քայեց. եւ այն ինչ քաղաքը մտնելու վրայ էր, Յակոբ Կոեմես (Ժաք Գլեման) անունով դոմինիկեան կրօնաւորին մէկը զարկաւ սպաննեց զինքը : Եւ ահա այն մոլեռանդ աւագակին համար Մարիանա յիսուսեանը ջամբջցաւ ըսելու քէ *Գաղղիոյ յաւերժական պարծանքն* է (*aeternum Galliae decus*) :

Այս պատմութիւնը հազարէն մէկն է որ հոս քանի մը խօսքով յիշեցինք, որպէս զի հասկըցուի քէ բուն ջերմեռանդ հռովմեական աստուածաբանից միտքը եւ կարծիքը մինչեւ ո՛ր կերպայ : Կըհարցընենք ուրեմն անաջառ աստուածաբանից ու եկեղեցական պատմութեան փոքր իշատէ տեղեկութիւն ունեցող ճշմարտասիրաց . Հռովմայ պապերուն այսպիսի բացարձակ իրաւասութիւն ունենալը ճանչցուած էր երբեք հին դարերուն մէջ : Կըհարցընենք զոնէ մեր ազգին եկեղեցական պատմութիւնը զիտցողներուն . Մեր նախնի հայրապետք եւ վարդապետք որչափ ալ տեղ տեղ *պատուաւոր* յիշատակութիւն մը ըրած ըլլան ըստ արժանւոյն՝ սրբոյն Պետրոսի յաջորդացը վրայ, երբ կամ ուր ըսած ունին քէ անոնք *միայն* են *զուր* ընդհանրական եկեղեցւոյն Քրիստոսի, եւ քէ ո՛վ որ անոնց ջինազանդիր՝ իբրեւ օրինաւոր եւ մի միայն հովուապետաց, *հերձուածող* է, *հերետիկոս* է, *մոլորեալ* է : Ոչ ուրեք եւ ոչ երբեք : Այնչափ հեռու էին մեր հնասէր եւ բարեւեր հայրապետները այդպիսի վարդապետութենէ որ երէ զիտնային քէ ատեն պիտի գայ որ իրենց այն մէկ երկու պատուաւոր յիշատակութիւններէն առիք պիտի առնեն ոմանք յազգայնոց եւ յօտարաց պնդելու քէ Պապերը զերագոյն եւ բացարձակ իշխանութիւն եւ իրաւասութիւն ունին ի վերայ ամենայն եկեղեցւոյ, — ուստի եւ ի վերայ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, — ամենեւին տարակոյս չունինք որ այն պատուաւոր խօսքերն անգամ ըսելէն զգուշացած կըլլային : Նորէն կըսենք, եւ կընանք շատ ապացոյցներով հաստատել քէ խաղաղասէր պատրիարքներն ու եպիսկոպոսները, որ եւ իցէ ազգէ, որ եւ իցէ ժամանակ, ամենեւին դժուարութիւն չեն ցուցուցած ճանչնալու քէ Հռովմայ արոռը *տաաջնութիւն* մը ունի իրենց մէջ *ի պատիւ* յիշատակի սրբոյն

Պետրոսի, եւ քաղաքին ալ նիւրական համբաւոյն : Եւ այս բանիս հաստատութիւն է մասնաւորապէս մեր ազգին հայրապետներէն ու կարուղիկոսներէն ոմանց ջափաւոր պատուով յիշատակութիւն ընելը Հռովմայ արոռոյն եւ պապերուն վրայ, մանաւանդ Կիլիկեցւոց ատեններն ու վերջի դարերու մէջ : Բայց *պատիւ* ընելուն եւ *հպատակութիւն* ընծայելուն մէջ եղած տարբերութիւնը անհուն է : Մնաստակ աշխարհական քաղաւորք ու կայսերք ալ իրարու պատիւ՝ մեծարանք կընեն, միքէ անով իրարու հպատակ կըճանչցուն : Ո՞ր Հայը կընայ ըսել խղճմտանքովք քէ Հայոց կարուղիկոսները *հպատակ* են ատենով Հռովմայ պապերուն, ու յետոյ կամ անոնք եւ կամ անոնց յաջորդները զուր քաղեր ապստամբեր են : Գիտենք քէ եղած են բարեմիտ եւ կամ կասկածելի պատմիչներ որ վերջին դարերուս կարուղիկոսներուն առ պապն գրած բոլորուն մէջի *խոնարհական* խօսքերը *հպատակութեան* տեղ առեր են : Բայց այն բոլորը ընդունող պապերն անգամ այնպէս չեն հասկըցած անոնց խօսքերը, հապալով խոնարհական կամ քաղաքավարական ու եղբայրսիրական խօսքերու տեղ դրեր են . ապա քէ ոչ, միքէ մէկէն ի մէկ չէին աճապարեր մարդիկ յուղարկելու եւ իբրեւ իրենց սեպհական վիճակ՝ այնպէս կառավարելու գՀայաստան . կամ քէ զոնէ կոնդակ կըգրէին Հայոց որ այսուհետեւ իրենց կարուղիկոսին ընտրութիւնը պապին հրամանաւ ու հաճութեամբն ըլլայ, ինչպէս որ ուրիշ ամենայն հռովմեականներէ կըլսահանջեն : Իսկ արդ պապերուն կողմանէ այսպիսի պահանջմունք չէ եղած . ըսել է քէ յայտնի է որ Հայոց կողմանէ է որ ամենեւին նշան մը չէ տրուած անիկայ յանձն առնելու . չէ նէ Հռովմայեցիք միշտ պատրաստ էին եւ են այն պահանջմունքն ընելու, ինչպէս որ յայտնի եղաւ նաեւ մեր օրերը՝ երբոր այժմու Պիոս Թ պապին նուիրակ Ֆերրիերի կարդինայը Պօլիս զնաց :

Կընայ մէկը հարցընել հոս մեզի քէ « Հապա Դաշանց Թղթին » համար ինչ կըսես որ ազգին մէջ հարիւրաւոր տարիներէ ի վեր ընդունելի եղած, Պօլիս տպուած Ագաքանգեղոսի պատմագրութեանը ետեւէն այն ալ տպուած, եւ ընդհանրապէս իբրեւ սրբոյ Լուսաւորջին եւ սրբոյն Սեդեքտորոսի մէջ դրուած ուխտ ու դաշինք ճանչցուած է . եւ միքէ այն Դաշանց բոլրէն ջիմացուիր որ մեր Լուսաւորիչը, ուստի եւ իր յաջորդները, ի սրբոյն Սեդեքտորոսէ ընդունել են բացարձակ

եւ անկախ իշխանութիւն ի վերայ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ : »

Այս հարցման տալու պատասխանն իմ յաւակընայու համար գիտնալու է որ Եւրոպայի սաստուածաբանից մէջ առ հասարակ ճանչցուած ճշմարտութիւն մըն է քեռքերորդ դարուն վերջերը, Հռովմայ արքայն զիւսանալալիւններէն ոմանք, եւ յանուանէ Իսիդորոս Մերքարոյր անունով մէկը, եօրանասունի ջափ սուտ կոնդակներ շինած են յանուն այլ եւ այլ պապից՝ ի սրբոյն կոնմայ մինչեւ սրբոյն Սեղբեստրոսի անունովը, որ մինչեւ հիմա կան Սուտ կոնդակազիրք (գաղղ. fausses décrétales) մակազրով հաւարուած : Այն կոնդակները շինողներուն մի միայն զիտաւորութիւնն է եղեր՝ պապերուն իշխանութիւնն ու իրաւասութիւնը մեծցնել, ու բովանդակ տիեզերական եկեղեցւոյն Քրիստոսի վրայ տարածել, այնպէս որ ուրիշ ամենայն պատրիարքներն ու արքեպիսկոպոսներն ալ իրենց իշխանութիւնը պապերէն առած սեպուելով՝ անոնց հնազանդին ու հպատակին ամեն բանի մէջ : Միջին դարու պէս ազիտութեան ժամանակ զիւրին եղաւ այն անարժան խարերաներուն իրենց անհերք խարդախութիւնը պարտրկել, եւ այն կոնդակներուն վկայութիւնը իբրեւ վաւերական խօսքեր ընդունելի ընել իրենցմէ աւելի տգետներուն : Ուստի եւ իրաւամբ կըսէ Պերժիէ գաղղիացի աստուածաբանը քեռ « Բաւական է այս միայն գիտնալը քեռ « ալ հիմա մէկ մարդ մը չկայ այնչափ տգետ՝ որ « հաւատոյ մասի մը կամ եկեղեցական բարեկարգութեան խնդրոյ մը համար այն սուտ « կոնդակազրքէն վկայութիւն բերէ՝ որ ուրերորդ « դարուն վերջերը շինուած է : »

Արդ ո՞վ որ այն սուտ կոնդակներէն մէկը կարգալին ետեւ՝ մեր մէջ գտնուած Դաշանց բուղբը աչքէ անցընէ, անկարելի է որ մէկէն ի մէկ չհասկընայ քեռ անխկայ ալ նոյն քուրային եղած՝ բուղբովին շինծու եւ ամենեւին անհիմն կոնդակ մըն է. եւ այն՝ ոչ երբ ուրերորդ կամ իններորդ դարերուն մէջ շինուած, հապա իրեք չորս հարիւր տարի ալ ետքը՝ խաջակիր զօրաց արեւմուտքէն արեւելք գնացած ատենը, այսինքն մեր Ռուրիկեանց ժամանակները՝ որ մեծ յայտ ունէին Եւրոպայի տերութիւններէն հօգօր պաշտպանութիւն մը գտնելու ընդդէմ այլազգեաց՝ միջնորդութեամբ պապին Հռովմայ :

Դիտելին մերոնք Ագարանդեղոսի, Չենոբայ, Թուգանդայ, Խորենացւոյն պատմութիւններէն եւ

ազգային ընդհանուր աւանդութենէն քեռ ուրբ Լուսաւորիչն մեր Հոռմ գնացեր է Տրդատայ հետ, եւ այն աորով դաշն սիրոյ եւ բարեկամութեան հաստատուեր է անոնց եւ Կոստանդիանոսի սրբոյն Սեղբեստրոսի մէջ : Այս հաստատուն հիման վրայ, տեսնելով որ արդէն կըզտնուին սուտ կոնդակներ այլ եւ այլ հին պապերու անունով մէկուն մէկային տրուած (գորբերեւս մեծ լոնցմէ ոմանք վաւերականի տեղ ալ կըլնէին), շինել յարմարցուցեր են նոյնպիսի մեծաբան ոճով՝ բայց ռամկական շարահարութեամբ ու այն ատենի տգիտական կարծիքներով լեցուն կոնդակ մը, որ եւ ըսուեր է Թուրթ դաշանց : Արդ Տրդատայ եւ Կոստանդիանոսի մէջ եղած դաշնադրութեանը խօսք չունինք. որպէս եւ ոչ Սեղբեստրոսի եւ Լուսաւորիչն մէջ հաստատուած բարեկամութեանը. բայց քեռ այն դաշնադրութեան եւ բարեկամութեան պայմանները Դաշանց բուղբոյն մէջի եղածներն ըլլան՝ ամենեւին չենք կրնար ընդունել : Ինքն իսկ Հ. Միքայէլ վարդապետն Չամչեան, որ իբրեւ հռովմեական՝ կըջանայ այն բուղբը իբրեւ վաւերական գրուածք երեցընել, մէջի այլանդակ գրուցուածքներէն ստիպուած է ըսելու քեռ « Արժան է գիտել զի այս բուղբ դաշանց լանցանել ժամանակաց ձեռաց ի ձեռս « շրջելով՝ բազում այլալուրիւն է ստեղծ, եւ « բազում խանգարմունք մտեալ են յայն, մասնաւոր յեղանակ խօսից բարդութեան լանց, « զորս երկար լինի քննել : » — Մեր ընդերցողաց փոքրիկ ճաշակ մը ըլլայ այն կոնդակին այլանդակ խօսքերուն եւ ընդհանուր ոճոյն եւ հոգւոյն՝ այս հատուածը որ հռովմեական քվալութիւն կըրերէն պապին իրաւասութեանը, ոչ քեռ վաւերական համարելով, հապա ի Պօլիս տպուած ըլլալուն՝ ազգին մէջէն ոմանց վաւերական երեցած ըլլալը ցուցնել ուզելով. « Ստորագրեցաւ « հրովարտակա հրամանաւ իմով մէջի պապոս « Հռովմայեցւոց Եսեքիոսի, որ եւ Սեղբեստրոս, « արքունակալի գլխաւորաց առաքելոցն Պետրոսի « եւ Պօղոսի, որ Երկրաւոր եւ Երկնաւոր բաժանեօք « ունիմ իշխանութիւն յարեւմտից մինչեւ յարեւել « Ի ՎԵՐՍՅԱՆ ՍՄԵՆԱՅՆ ՍՉԳԱՅՑ ԲԵՐԵՍՈՍՍՏԻՍԵՆՅՅ, « կապող եւ արձակող ի յերկինս եւ ի յերկրի, « եւ ՀՐԱՄԱՆԱՆ ՀՉՈՐ ՅԵՐԵՂԵՍՏՈՐԻ ԵԿԵԼԵՏԻՍ « ԲԵՐԵՍՈՍՏԻ... Եւ ինքնագլուխ պատապալոյս Հռովմայ՝ Սեղբեստրոս, եւ ՍՄԵՆԱՅՆ ՍՉԵՍՏԻՆ... յօ « ժարեցայ ի պատուել զմեծ խոստովանողս « Քրիստոսի զգանակիցս իմ գործիգործիս... »

« կարգեցաք զնա մեզ զլստփոխան, եւ հրամանսն յամենայն միջնաշխարհիդ : » Ո՞չ անպաքեն ասոնք այնպիսի խօսքեր են որ եախ՝ այն ատենի պապերեն եւ ոչ մեկուն մտքեն անգամ չէին կրնար անցնիլ որ ըսեր. երկրորդ՝ Դաշանց բոլրին մէջ ալ ետքեն մտած են ըսելը կարելի չէ, որովհետեւ բովանդակ հիւսուածքը այս ոճով է. երրորդ՝ երեւ այդ խօսքերը անհիմն եւ բոլոր Դաշանց բոլորը շինծու չըլլային, սուրբ Լուսաւորչին որդիքն ու բոռունքը իրմէ ետքը ինչո՞ւ համար Կեսարիա պիտի երթային պատրիարքական ձեռնադրութիւն առնելու համար. եւ չորրորդ, սուրբ Լուսաւորչին մեր երեւ *ամենայն միջնաշխարհին*, այսինքն բովանդակ Հայաստանի, Վրաստանի, Փոքուն Ասիոյ, Միջագետաց եւ Ասորոց *հրամանսն* էր՝ իբրեւ *զլստփոխան* պապին, ինչո՞ւ համար այն երանելին ոչ երբեք մտախեբեց իր իշխանութիւնը բանեցընել այն երկիրներուն եկեղեցեացը վրայ : Թող Դաշանց բոլրոյն մէջի խառնափնդոր ժամանակագրութիւնը, ազիտական եւ անհիմն պատմութիւնները, զաղոյիարենէ ատնուած բարբարոս բառերը, եւ այլն եւ այլն, որ մէյմեկ անձխտելի ապացոյցներ են շինծու բան ըլլալուն :

Մինչեւ հիմա ըսածներէս յուսանք քե ըստ բաւականին հասկըցուեցաւ քե պապերուն ուրիշ ամենայն եկեղեցեաց եւ պատրիարքաց վրայ տիրապետելու ջանքը անիրաւ եւ անտեղի բան է, եւ քե անոնց ջննագանդող կամ ջննատակող մարդկանց *հերձուածող* եւ *հերձակոսկում չարախառ* ըսողը՝ իրացընէ ինքն կրնայ ըսուիլ *հերձուածող* եւ *մոլորեալ* յուղղափառ վարդապետութենէ եկեղեցւոյն Բրիտանիա :

Թերեւ ջերմեւանդ պապականաց եւ միամիտ հոռոմեականաց համար այս ըսածնիս հայեցական բան մը երեւնայ. զարմանք չէ. այնչափ ըսուեր է իրենց ասոր հոկառակ վարդապետութիւնն որ մտքերնուն մէջ անջնջելի կերպով տախտորուեր է քե արքայութեան ըանալիները պապին ձեռքն են. անիկայ ալ անոնց միայն կը բանայ դոները՝ որոնք որ իրենց ազգային սեպհական հովիւներեն ու հովուապետներեն գլուխ կը քաշեն, կը խորշին, կը փախչին, եւ հոռոմեական քարոզչաց ետեւեն կ'երթան : Ողբալի վիճակ, եւ ամենայն ազգասեր եւ ճշմարտասեր սրտից մեծապէս ցաւալի :

Յաւակից է մեզի այս կողմանէ նաեւ նոյն բարեյիշատակ Հ. Միքայել վարդապետն Չամչեան : Միայն քե անիկայ Դաշանց բոլրոյն գեթ ըստ մա-

սին վաւերականութեանը վրայ տարախոյս չցուցընելովը՝ կը պնդէ քե Հայք ոչ միայն Հոռոմայ արքունի անաջնութիւնը կամ նախապատուութիւնը կը նդունին, հապա նաեւ անոր *գերագոյն իշխանութիւնը* ի վերայ ամենայն եկեղեցեաց քրիստոնէից : Երեւ ինքը հոռոմեական եկեղեցւոյ հպատակ մնալու միտք չունենար, յիշալի մեծ նախատինք կը բերէր իրեն հմտութեանը այսպիսի կարծիք ունենալովը : Բանի մը սովորական դարձած վկայութիւններ ալ կը բերէ ի գրոց նախնի վարդապետաց որ, ինչպէս առաջ ըսինք, Հոռոմայ արքունի եւ պապերուն վրայ *մեծարանօք* եւ *պատուով* ըսուած խօսքեր են միայն. ամենեւին իրաւարանական ճշդութիւն չունին, ոչ երբեք կը ցուցընեն քե Հայաստանեայց եկեղեցւոյ առաջնորդները այն կերպով հպատակ են եղեր Հոռոմայ արքունի՝ ինչ կերպով որ կը հպատակին անոր այժմու հոռոմեական Հայոց քահանաներն ու եպիսկոպոսները, եւ ոչ երբեք կը վարդապետեն քե ով որ պապին իշխանութեանը ջննագանդիր՝ դժոխք կ'երթայ : Անկեց անելի ճիշդ էին, երեւ չենք սխալիր, անցեալ տարի առ արքեպիսկոպոս Փարիզու տրուած տետրակին խօսքերը. սակայն պապերուն տիրապետութենէն իրաւամբ սարսափող Լուսաւորչական եղբարք մեր՝ իրաւամբ ալ վախցան քիչ մը որ չըլլայ քե Հայաստանեայց եկեղեցին առնելով՝ Հոռոմայ պապերուն իշխանութեանը տակ եղած երեւնայ ինչ եւ իցէ կերպով՝ այն տետրակը կարդացողներուն : Բայց երբ տեսան որ այն տետրակին վերջի խօսքերուն ամենեւին ջննեցած պապականները, մերոնց սիրտը հանգչեցաւ, եւ ազգին մէջ ծագած այլ եւ այլ խօսակցութիւնները դարեցան :

Չամչեան վարդապետին միտքը գլխաւորապէս Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ուղղափառութիւնը ցուցընել ըլլալով ընդդէմ չարախօսաց ազգիս, այսինքն եւրոպացի քարոզչաց եւ անոնց ճամբան բռնող լատինահայ կրօնաւորաց եւ քահանայից, երկրորդաբար ալ մեր ազգին Լատինացոց եւ կաթոլիկաց դէմ ունեցած անհաշտ ատելութիւնը պակսեցընել ուզելովը, զարմանք չէր որ այն ոճով խօսէր՝ ինչ որ բռնէր է իր *Վահանին* մէջ : Այս տեղեկութիւնը տալեն ետեւ՝ կարծեմ քե կրնանք իրեն այս նիւթիս վրայ ըսած մեկ բանի նշանաւոր խօսքերը մէջ բերել, իր հոգակաւոր ՎԱՀԱՆ ՈՒՂԱՍՓԱՌՈՒԹԵԱՆ ՀՅՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵՎԵՂԵՑԻՈՅ ըսուած գրքին խօսքերէն քաղելով, առանց մոռ-

նայու քե *հոովմէական հայ* վարդապետի խօսքեր են : Մանաւանդ որ անով նոյն վարդապետին ի շատագոյն իրաւանց Լուսաւորչականաբոցն ըսած ուրիշ խօսքերը աւելի ալ զօրաւոր եւ նշանական պետք է երեւնան բան հասկըցողներուն : Չամբնան վարդապետին մէկ հնարքը այս է, որ Հոովմայ պապերուն կամ ընդհանրապէս ամենայն հոովմէականաց բռնած ճամբան պախարակելու ատեն՝ մեղադրութիւնը մասնաւոր կերպով *բաղերայից*՝ այսինքն արեւելք գնացող լատին քահանայից, եւ *միսիոնարաց*՝ այսինքն լատինահայ քահանայից վրայ կը ընկնէ :

« Գտանին ումանք, մանաւանդ բաղերայք եւ
« միսիոնարք հանդերձ արբանեկօք իւրեանց,
« որոց տեսեալ զողջմտութիւն Հայոց եւ *զմաեր-*
« *մութիւն առ զահն Հոովմայ* (որ շատ տարբեր է
« անոր *հպատակէլէն*), սկսանին պատճառանս
« պատճառել՝ ասելով քե « Գիտեմք եւ մեր գի
« Հայք յառաջին ժամանակս ընդունէին *զհախա-*
« *զահութիւն* առաքելական արքուն (*զհախազա-*
« *հոմիւն* կարգի եւ ոչ քե իշխանութեան), բայց
« այժմուս չէ այնպէս : ... Հայք գառ ինխնեաց
« իւրեանց իշեալ համարումն ոչ են փոխեալ եւ ոչ
« թողեալ. այլ որպէս էր ի սկզբանէ անտի՝ այն-
« պէս է եւ այժմ. . . (Միայն քե) որք զայդպիսիսդ
« բարբառին դասք բաղերայից եւ միսիոնարաց՝
« ճշմարտապէս պատճառ եղեն ի քանի մի դա-
« րուց եւ այսր՝ գի սեր Հայոց առ զահն Հոովմայ
« հովասցի կամ պաղեսցի. . . Վասն գի զայնպիսի
« տարադէպ ընթացս վարեն ի բանս եւ ի գործս,
« որով յատելութիւն գրգռեն զոգիս բազմաց՝ բող
« քե ի հովութիւն սիրոյ : Երէ ինչ ինչ յարարուա-
« ծոց դոցա լիցի ինձ առաջի մատուցանել, մի
« ինչ դժուարեցին. գի երբ ինքեանք ի մեր
« ազգի վերայ զամենայն պակասութիւն բարդեն
« հանդերձ ծանր ծանր քշնամանօք, եւ *հերետի-*
« *կոս* եւ *հերձուածող* անունակոչութեամբ, չու-
« նին իրաւունս դժկամակ լինելոյ՝ յորժամ մեր
« առանց այնպիսի ծանր գրուցաց, փոքր ի շատե
« յառաջ բերցուք զայնպիսի գործս եւեթ՝ որովք
« խրտուցեալ են եւ խրտուցանեն զազգն :

« Առաջին տարադէպ ընթացք նոցա այս է գի
« կամին յինքեանս որսալ զժողովուրդն, այնպէս
« գի մի այլ եւս հպատակեսցեն անմիջական
« առաջնորդաց իւրեանց, այլ լատին առաջնոր-
« դաց. . . Արդ յայտ է քե այս գործ քանի խրտե-
« ցուցանէ զազգն. վասն գի ազգն զիւր առաջ-
« նորդս եւ անմիջական հովիւս ունելով, պարտի

« անմիջապէս նոցա հպատակել, եւ հանդերձ
« առաջնորդօքն իւրովք պարտի հաւատալ
« ի գլուխն ամենայնի ի Ռիստոս. . .

« Երկրորդ տարադէպ ընթացք նոցա այս է գի
« զայնպիսի հնազանդութիւն պահանջեն առ զահն
« Հոովմայ՝ որ արտաքոյ ելանէ իրաւանց, եւ չէ
« երբեք լեալ ի մեջ Եկեղեցւոյ յառաջին ժամա-
« նակս. . .

« Երրորդ տարադէպ ընթացք նոցա այս է, գի
« երբ նշմարեն ի վերայ մասնաւոր անձանց
« ոմանց ինչ ինչ անկատարութիւն, եւ կամ յա-
« լետ տեսանեն ինչ ի վերայ ազգին որ ոչ հաճոյ
« բուլիցի յաջս անձանց իւրեանց, եւ անման
« իդեանցի իւրեանց, փոխանակ ազդ տունելոյ
« սիրով անմիջական հովուի նորին ազգի, ին-
« քեանք սկսանին հովուութեան քեկն ածել՝
« ասելով քե « Առեալ է մեր իշխանութիւն ի սրբա-
« զան պապէն (եւ առնուն իսկ) այդպէս առնելոյ,
« եւ իրաւունք կան ի ձեռին մերում միսիոնա-
« րական իշխանութեամբ մինչեւ զհովիւսդ իսկ
« գձեր կառավարելոյ : » Եւ ոչ այսչափ միայն,
« այլ եւ յաւելուն՝ քե « Որ ոք հնազանդեացի
« հովուացդ այդոցիկ արեւելից՝ մեղանչէ, եւ
« այն մահուցափ մեղօք : » Չայս հանապազ աջօք
« տեսանեն եւ ձեռօք շօշափեն յորոցմիջի կայցին
« բաղերայք : Արդ յայտ է քե ի տեսանել հովուաց
« ազգին զայդպիսի բռնակալութիւն, եւ ի լսելն
« զայդպիսի ասացուածս վտարանշութեան,
« ի հարկէ գայթակղին. . . քանզի գիտեն գի ին-
« քեանք են անմիջական հարազատ հովիւ ազգի
« իւրեանց, եւ գի առանց գիտութեան իւրեանց,
« կամ առանց խափանածոյ հովուական պաշ-
« տաման իւրեանց, ոչ է կարող տուանձին ոք
« օտարազգի գալ եւ հովուութիւն առնել ի վերայ
« ոչխարաց իւրեանց. . .

« Բայց զինչ տան պատասխանի բաղերայք.
« « Մեր իրաւամբ զայս այսպէս առնեմք. վասն
« գի հովիւք Հայոց հերետիկոս գոյով՝ կորուսեալ
« են զիրաւունս իւրեանց » : Այս պատասխանի
« տուանել տգիտական է քան յանդգնական. գի
« երէ իրաւագիտութեան խելամուտ էին՝ ոչ կա-
« րէին ասել զայդ : Բանգի ըստ իրաւանց Եկե-
« ղեցւոյ՝ հովիւ ոք որ յակնէ յանուանէ չիցէ
« հրատարակեալ հերետիկոս, չէ կորուսեալ իւր
« զիւր իրաւունս : Թող նախ կարող լիցին ցու-
« ցանել բաղերայք՝ քե ազգն Հայոց կամ հովիւք
« ազգին յականէ յանուանէ մերժեալ են յեկեղե-
« ցւոյ (օրինաւոր ընդհանուր ժողովով), եւ ապա

« իշխեսցեն այդպիսորեն ճոխանայ : երե ար-
« դարեւ այդպիսի տխմարութեամբ վարելին բնա-
« կիչք եւրոպիոյ, վեր ի վայր լինելին ամենայն
« քաղաւորութիւնք արեւմտեայց. . . ուր բողից
« զի հովիւք Հայոց : *Եւ ոչ իսկ արատ ունին* հերետի-
« կոսութեան կամ հերձուածողութեան :

« Չորրորդ տարադէպ ընթացք նոցա այս է,
« զի ոչ փոյթ է նոցա քե իշխանութիւն սրբազան
« պապին ծանուցի այոց, կամ գլխաւորութիւն
« նորին երեւեսցի, այլ ընդ նովին պատրուակաւ
« ինքեանք մեծասցին. քանզի այդ պատճառանք
« իմն է՝ քաջ ծանուցեալ ամենեցուն, եւ այդ-
« պիսի պատճառանք կամին եւ հնարին զի տի-
« րեսցեն ժողովրդեան. զասր նոցին զգեցցին,
« զկարն նոցուն դիեսցեն, եւ գնոցայսն իւրա-
« ցուցեն. ահա այդ է ըղձութիւն եւ դիտումն
« զոցա բանիւք եւ արդեամբք, որպէս յայտ է
« տեսողաց եւ յսողաց, եւ ոչ իսկ անձանց իւ-
« րեանց անյայտ. զի ըստ առածին՝ « Նիզակ
« ջամփոփի ի քսակ : » եւ ի վարել սոցա այս-
« պէս՝ ո՞րք այնուհետեւ անսասցէ նոցա : Իսկ
« նոցա տեսեալ զի ջանսան ինքեանց, սկսանին
« այսր անդր բողոք ունել քե դոքա մերժեն զա-
« ռաքելական արքուն, եւ այլն, որպէս քե յան-
« ձինս նոցա բազմեալ իցէ զանն առաքելա-
« կան : . . .

« Ոմանք յաստուածաբանից, որք ոչն են զի-
« տակ քե յինչպիսի վիճակի իցէ ազգն Հայոց, եւ
« առաւել եւս ոմանք ի բաղերայից՝ որք ոչն
« կամին գիտել գորպիսութիւն ազգին՝ զոր աջօք
« տեսանեն, քառեակ առարկութիւնս կամ ընդ-
« դիմութիւնս յեղյեղեն՝ առ ի տեսանել քե Հայք
« բաժանեալ իցեն յառաքելական արքուն . . . :

« Առաջին դիմադրութիւն այս է՝ քե ընդէր
« ոչ յիշեն Հայք ի պատարագի զանուն պապին :
« Չայս բան յորժամ առաջարկեն աստուածա-
« բանք, ոչ այսպիսի անորոշ եղանակաւ խօսին,
« այլ որոշեալ ոճով բարբառին ըստ կարգի
« իրաւանց՝ քե ընդէր կաթողիկոսն կամ պա-
« տրիարքն Հայոց ըստ հին սովորութեան եկե-
« ղեցոյ՝ ջառնէ զայս յիշատակ : Իսկ բաղե-
« րայք՝ որք ոչ նուրբ հային ի գննութիւն իրա-
« ւանց, զայսօրինակ բարբառին, քե ընդէր
« քահանայք Հայոց առ հասարակ եւ ժողովուրդք
« ոչ յիշատակեն զանուն պապին, այլ զիւրեանց
« կաթողիկոսունս եւ զպատրիարքս : Աստուա-
« ծաբանից ասացուածն ըստ ինքեան ունի ինչ
« տեղի իբրեւ համաձայն իրաւանց (ոչ քե *իրաւանց*

« այլ քերեւս վայելչութեան եւ սիրոյ). իսկ բաղե-
« րայիցն ամենայն իրօք անտեղի է իբրեւ ար-
« տաքոյ իրաւանց : եւ քե զիւրդ, ծանիր : Հին
« սովորութիւն էր ի մէջ եկեղեցոյ, գովելի յոյժ
« եւ փափաքելի, զի իւրաքանչիւր պատրիար-
« քունք յիշէին զայլ պատրիարքունս . . . : Իսկ
« քե արդեօք նաեւ կաթողիկոսն Հայոց՝ որ պա-
« տրիարք ազգին կոչիւր՝ ունէր ընդ այս գայս-
« պիսի տուրեւառ կամ կապակցութիւն՝ քե ոչ,
« բնաւին նշան ինչ ոչ ունիմք, ոչ ի գրոց եւ ոչ
« յաւանդութեանց : Չայս միայն զիտեմք՝ զի
« Հայք ընդհանրապէս բազում մաղբանս եւ
« աղօթս ունին վասն առաջնորդաց իւրաքանչիւր
« եկեղեցեաց, եւ վասն յրօրեան բովանդակ եկե-
« ղեցոյ : Այսպիսի ընդհանրական յիշատակու-
« քիւնք ի պաշտամունս Հայոց ի սկզբանէ հետէ
« եղեալ եւ միշտ ի գործ ածեալ են. բայց ոչ ու-
« րեք գտանի ի հին օրինակս պաշտամանց մե-
« րոց՝ քե զայոյ ազգի հայրապետս եւս յանուանէ
« յիշատակեալ իցեն երբեք : Իսկ հասարակ
« եպիսկոպոսաց եւ քահանայից յամենայն ազգս
« այս էր սովորութիւն, զի իւրաքանչիւր զիւ-
« րեանց սեպիական պատրիարքն կամ կաթու-
« ղիկոսն յիշէին. եւ չէ լեալ երբեք լսելի՝ քե
« քահանայ ոմն յիշեսցէ՝ բաց ի պատրիարքէ
« իւրմէ՝ զայլ ոք պատրիարք եւս, կամ փոխա-
« նակ զիւր պատրիարքն յիշելոյ՝ զայլ ոք յիշե-
« ցէ, մանաւանդ ի մէջ Հայոց բնաւին անյուր է
« այս : եւ զի այս այսպէս է, զիւրդ ապա բա-
« դերայք (իմա *հռովմէականք առ հասարակ*) ստի-
« պել յօժարին զքահանայս Հայոց քե պարտ է
« ձեզ յիշել զպապն այնպէս՝ որպէս քե զլիւսաւոր
« նշան ուղղափառութեան համարեսցի այդ :
« Չայդպիսի նորայուր նշան ոչ երբեք ի գործ
« ածին նախնի սուրբ հարք մեր. . .

« Երկրորդ դիմադրութիւն այս է՝ քե ընդէր
« կաթողիկոսունք Հայոց կամ պատրիարքունք
« նոցա ոչ զրեն բուղք յարոն առաքելական,
« որ քե եւ չիցէ հարկաւոր, գէք նշան ինչ սի-
« րոյ է : Այս դիմադրութիւն ոչ ինչ ընդհատ
« երեւի յառաջնոյն. եւ երբ ի նիւրն հայեսցուք՝
« քան զայն վտանգաւոր է, իբր դրօշակ ապրս-
« տամբութեան կարծեցեալ առաջի այոց. եւ
« իրօք է դժուարին քան զնախկինն : Չի որով-
« հետեւ ազգն ողջոյն ընդ տէրութեամբ այոյ
« կայ, ոչ կարեն համարձակ բուղք գրել, մա-
« նաւանդ քե եւ ոչ իսկ լուեալսն կամ զաղտ. զի
« այս յաւետ ծանր վտանգի է առ իր ի միոյ կող-

« մանե քան զյայտնի գրեայն : Զի քե իմասցին
 « այլազգիք՝ երե այսպիսի կցորդութիւն ունին
 « Հայք ընդ արեւմտեայս, իսկ եւ իսկ անհնարին
 « հայաժանս յարուցանեն ի վերայ նոցա՝ իբրեւ
 « ի վերայ յայտնի ապստամբաց : Եւ սակայն երե
 « վտանգ լինէր, եւ երե ջլինէր, այս միայն կարէր
 « արգիլել զերթեւեկութիւն քղքոց, զի Հայք ընդ
 « իշխանութեամբ այլոց գոյով՝ ոչ կարեն ի սոյն
 « բերիլ. եւ ի կողմանէ Հռովմայ եւս ոչ կարեն
 « իրաւամբ պահանջել զայս ի Հայոց : Եւ այսմ
 « քաջ գիտակ են նաեւ ինքեանք, եւ զփորձն
 « իսկ առաջի աջաց իւրեանց ունին. վասն զի
 « ի Յրենկիստան եպիսկոպոսունք՝ որ կան ի մէջ
 « քաղաւորութեան քրիստոնէից, գաղղիացւոց,
 « զերմանացւոց եւ այլն, ոչ կարեն ինքնագլուխ
 « քուղք գրել առ գահն առանց գիտութեան քա-
 « ղաւորութեան : Սրդ երե յերոպիա ի մէջ քրիս-
 « տոնեայ քաղաւորութեանց այսպիսի զգուշու-
 « րիւնք պահին, զինչ ունիս ասել վասն արեւե-
 « լեայց եղելոց ընդ իշխանութեամբ այլազգեաց :
 « Այս գլուխ դիմադրութեան չկարօտի երկար
 « խնդրոց. բայց քուի քե հակառակորդք սովին
 « բանիւք այլ ինչ կամին ի ներքս մոծանել.
 « այսինքն ե գուցէ յայն սակս քախանձէին զհար-
 « կաւորութիւն քղքակցութեան, որպէս զի կա-
 « քուղիկոսն Հայոց ի գլխաւորագոյն առքի, որ
 « ե ժամանակ նորոգ նստելոյ յարո՞ւ, գրով ծա-
 « նուցէ պապին զընտրութիւն իւր, եւ այսպէս
 « առ սակաւ տակաւ սովորութիւն լիցի ընդունել
 « Հայոց ի Հռովմայ զհաստատութիւն պատրիար-
 « քութեան, եւ կարգաւորութեան նորա սպասել :
 « Բացայայտ ասացից. կամին զի հաստատութիւն
 « արքողոյն Հայոց յամենայն ընտրութեան կա-
 « խումն ունիցի ի Հռովմայ : Այլ չիք այսմ տեղի.
 « զի Հայք ունին անդստին ի Սեդրեստրոսէ (ըստ
 « աւանդութեան յետին դարուց) զի կաքուղիկո-
 « սունք ընտրութեամբ ազգին յիւրեանց եպիս-
 « կոպոսաց առնուցուն զձեռնադրութիւն, որ-
 « պէս յայտնի աւանդի ի Թուղթն դաշանց (որում
 « ամենեւին չէին կարօտ). եւ զայն իրաւունս
 « պահեայ են եւ պահեն անխախտ մինչ ցայժմ,
 « ըստ որում եւ ոչ Յունաց տեղի ետուն յաւուրս
 « Շնորհալոյն՝ երբ կամէին նոքա զի ընտրու-
 « րիւն կաքուղիկոսին կախումն ունիցի զկայսե-
 « րէն եւ զպատրիարքէն : Նաեւ ի ժամանակս
 « Կիւլիկեցւոց, յորում ըստ բաղերայից՝ կարու-
 « ղիկոսունք ուղղափառ էին, ոչ խնդրէին զհաս-
 « տատութիւն պատրիարքութեան իւրեանց ի

« սրբազան պապէն. ուստի եւ չէ արժան երկա-
 « րել զքանս յաղագս այսորիկ :

« Երրորդ դիմադրութիւն այս է, զի երե կոն-
 « դակ ինչ հասցէ առ Հայս ի քահանայապետէն,
 « ջրնդունին զայն, կամ գոնէ կասկածի պապն
 « զընդունելութենէ նոցա, եւ վասն այն յետս
 « կասի ի գրելոյ : Սյդ բան երե ունիցի ինչ ստու-
 « գութիւն, ամենեւին այլազգ է քան զոր կարծեն
 « ջարակասք. զի ոչ երե ջրնդունին, այլ զի ոչ
 « կարեն, որպէս յայտ է ի նախագրելոցս. եւ այս
 « իսկ է պատճառն, զի յայժմու ժամանակի հազիւ
 « երբեք զրե պապն կոնդակ յարեւելս, մանաւանդ
 « քե բնաւ երբեք իսկ չգրէ, ոչ վասն անվստա-
 « հութեան՝ առ որս ունի գրել, այլ վասն զգու-
 « շութեան յերեսաց այնոցիկ՝ ընդ որոց ձեռամբ
 « կան յարեւելս քրիստոնէայք. զի որովհետեւ
 « ընդ իշխանութեամբ այլոց կապեալ կան, ընդ
 « ելանել բանին ի վեր՝ մինչեւ ի մահ վտանգին :
 « Բայց դիցուք քե չկայցէ վտանգ. տակաւին
 « յայլմէ կողմանէ բաւական դժուարութիւն կայ
 « առաջի. վասն զի այդ կոնդակ երե ընդդէմ
 « ելցէ հին սովորութեան նոցա, այնպիսի սովո-
 « րութեան ասեմ՝ որ ոչ է ընդդէմ աստուածային
 « եւ բնական օրինաց, եւ ոչ ընդդէմ բարի վա-
 « րուց, ոչ կարեն փոխել. ապա քե ոչ՝ մեծամեծ
 « խռովութիւնք եւ վնասակար գործք զնեա զան,
 « որպէս յայտ է ի բազմապատիկ փորձոյ բազ-
 « մաց դարուց : Եւ մի ինչ զարմացիս ընդ այս.
 « վասն զի սմին նման բազում անցք անցանեն
 « առ բազումս յերոպիա ի մէջ քրիստոնէայ
 « քաղաւորութեանց, որոց սեպհական պատ-
 « րիարքն իսկ է պապն, եւ անհամեմատ առա-
 « լելութեամբ զօրէ բան նորա անմիջապէս առ
 « արեւմտեայս, բայց այսու ամենայնիւ՝ երբ
 « առ նոսա կոնդակ ինչ հասանիցէ ի գահէն, ոչ
 « առժամայն ընդունին, այլ նախ աշխարհական
 « իշխանք եւ քաղաւորք տեղեացն ընդ քննու-
 « րեամբ արկանեն, եւ տան քննել աստուածա-
 « բանից իւրեանց : Եւ յետ քննութեան իբրեւ
 « տեսանեն՝ երե օգտէ ինքեանց կամ դիւրաւ
 « կատարի, քոյ տան զի հրատարակեցի. ապա
 « քե այլ ազգ իցէ, մանաւանդ քե ներհակ իցէ
 « հին սովորութեան երկրին, չաան քոյ հրատա-
 « րակելոյ, եւ այսպէս ոչ պահի այն հրաման :
 « Եւ այսմ գլխաւոր պատճառ տան աստուածա-
 « բանք նոցա, որպէս յիշեցաք ի նշանակեալ
 « տեղիս, զպահպանութիւն անդորրութեան ժո-
 « ղովորեան, որում պարտական են ասեն պաշտ-

« պան լինել իշխանք աշխարհաց . եւ զայս նաեւ
« զանայսպէս կամի ասեն, եւ այլն :

« Եւ արդ քաջ կշռեաւ աղաչեմ. երէ ի մէջ քա-
« զաւորութեանց քրիստոնէից՝ ուր ամենայն ինչ
« կարգաւորեալ է, եւ ամենեքին յանդորրու
« վայելեն, եւ դիւրաւ կարեն կատարել, այսպիսի
« զգուշութիւն պահի, զինչ ասելի է ապա նկատ-
« մամբ Հայոց, որոց վիճակ եւ պայման ամե-
« նայնիւ այլ ազգ է, եւ զայլ օրինակ մեծագոյն
« զգուշութիւն պահանջէ :

« Կայ աստանօր եւ այլ ինչ նկատելի, ըստ
« որում ծանուցանեն իրաւագետք Լատինա-
« ցոց՝ որք փորձ են իրացն : Բազում ան-
« գամ հանդիպեալ է զի քեպետ յանուն քահա-
« նայապետին է գրեալ կոնդակ ինչ կամ յղեալ
« իբրեւ հրաման ի դիմաց նորա, բայց ոչ այնպէս
« որպէս հրամայեցաւ ի քահանայապետին, այլ
« փոփոխութեամբ իւր, այսինքն կամ յաւե-
« լուածով կամ նուազութեամբ, կամ այլապիւ-
« րեամբ ոճոյ բանից նորա. փոխանակ բառիս
« յորդորեմք՝ զնեղով հրամայեմք, կամ վհուեմք.
« փոխանակ բառիս արժան է՝ զնեղով պարտ է,
« հարկ է, եւ որ մեծն է՝ զմասնաւոր եղերս լընդ-
« հանուրն շրջելով, եւ այլն : Վասն զի ընթե-
« րակայ պաշտօնեայք գրողք կամ օրինակողք՝
« մասնաւոր դիտումն ինչ ունելով, բազում ան-
« գամ հանդիպի զի պաշտօնեայք քախանձեալ
« յայոց կամ յանձանց՝ կարեւոր դատեն զգրելն
« ինչ կոնդակ կամ վճիռ. եւ ոչ գտեալ դիպող
« ժամ, կամ վասն այլոյ նկատման, ոչ հանեն
« յատեան պապին զայն բան, այլ միայն զիմաստ
« նորին եւ զգօրութիւն բանին ծանուցանեն նմին,
« եւ զարտաքին հաւանութիւնն ընկալեալ՝ հրա-
« տարակեն զայն յանուն քահանայապետին : Եւ
« սակայն երբ անյաջող դիպին ելք իրացն, եւ
« բնաւ իսկ անել գտանին, յետս կոչեն փո-
« րով... Թող զայն զի երբեմն նոքա որք խոր-
« հրդական ժողովս առնեն, կոնդակս գրեն, եւ
« քախանձանօք հաճեցուցեալ զպապն ի յանձնա-
« ռութիւն՝ ասեն ի կոնդակին՝ քե այսպէս հաճոյ
« քուեցաւ քահանայապետին, կամ քե այս վճիռ
« եղեւ առանձնական հաճութեամբ պապին :

« Արդ որովհետեւ ի ստիպելոյ սովորական
« հարկին՝ ստեպ հանդիպին այսպիսի իրողո՞ւ-
« րինք, այլք եւս սովորեալ են քննել եւ զննել,
« եւ առանց քննութեան չընդունել : Եւ երէ այլք
« այսպէս վարին, Հայք զինչ ունիցին առնել,
« որք ոչ քննելոյ միջոց ունին, եւ ոչ զհանգա-

« մանս իրացն գիտեն : Վասն որոյ եւ երէ հասցե
« առ նոսա կոնդակ ինչ, ոչ զնի ի գործ . մա-
« նաւանդ զի տեսանեն՝ զի յայնմ կոնդակի չկայ
« ինչ նոր. որ ինչ յայլ ժամանակս պէսպէս պա-
« հանջմունք (անտեղիք) լեալ են յազգէն ի վերայ
« ինչ ինչ ծիսից եւ արարողութեանց, դարձեալ
« նոյն բանք ի նոսին բովանդակին. եւ զի այն իրք
« բազում անգամ քննեալ եւ փորձեալ են յառա-
« ջին կարողիկոսաց եւ ի քաղաւորաց Հայոց,
« եւ չեն յաջողեալ, եւս առաւել յայժմոյս չյաջողի
« ասելով, լուրեւամբ միայն յարգեն. եւ այս-
« պիսի լուրեւամբ, որպէս եւ երբեմն պատաս-
« խանատութեամբ ի ձեռն միջնորդաց (որ
« երանի քե անխարդախ հասաներ յարեւելից
« մինչեւ յարեւմուտս) ծանուցանեն, եւ ծանու-
« ցեալ իսկ են բազում անգամ՝ քե ջունիմք կա-
« րողութիւն յայսպիսի իրս ձեռնամուխ լինելոյ :
« Զորորդ ընդդիմութիւնն այս է, զի ասեն՝ քե
« Հայք ոչ բոլր տան ումեք բողոքել կամ աղերս
« ընծայել գրով եւ բանիւ առ սրբազան պապն :
« Այդ քեպետ ըստ ինքեան սուտ է, բայց քե եւ
« ճշմարիտ լինել ըստ իմիք, ի ձեռն վերոյ գրե-
« լոցս՝ բաւական պատճառ դորին քաջայայտ
« լինի. այնու ամենայնիւ կայ եւ այլ հարկե-
« ցուցիչ պատճառ՝ որ ոչն բողացուցանէ առնել
« զայդ յայժմու ժամանակի, յորում փոփոխեալ
« է վիճակ իրաց եւ կառավարութեան : Այս ճշմա-
« րիտ է, զի երէ պապն անձամբ անձին տեսաներ
« զդատն, եւ ինքնին որոշեր, Հայք կամակար
« մօք համարձակ բողացուցանէին բողոքել ինչ,
« մանաւանդ քե ազգն ողջոյն դիմէր առ նա՝
« զանգատ ունելով զբաղեցալից եւ այլն : Բայց
« զարդիս, որպէս եւ յայտ է, ձեռք եւ մատունք
« այլոց խառնին ի նոյն : Երբ բողոքէ որք, կամ
« զիր աղերսանաց մատուցանէ առ սրբազան
« պապն, նա հրաման տայ՝ զի քանի մի կար-
« դինալք հանդերձ աստուածաբանօք իւրեանց
« քննութիւն արասցեն ի վերայ իրացն, եւ ապա
« յատեան իւր հանցեն : Այս յիշուի բարեղեպ
« իմն է. բայց այն աստուածաբանք տես զինչ
« առնեն. հային քե այնց վերակացու կարդինա-
« յաց միտք կամ հաճոյք յոր կողմն միտեն, եւ
« ըստ նմին ջանան ուղղել զընթացս քննութեան,
« ըստ այնմ պատճառս խուզեն, եւ ըստ այնմ
« զկարծիս իւրեանց առաջի դնեն կարդինալաց.
« Եւ նոքա իբրեւ ըստ վճռոյ աստուածաբանից
« կարգեն եւ որոշեն զբանն, եւ ըստ այնմ որոշման
« հաւանութիւն քախանձեն ի սրբազան պապն :

« Եւ սովորութիւն եւս չիք, եւ անմարք իսկ է
 « չինել, զի բողոքիչն կամ աղերսարկուն տացէ
 « կարգել զայլ աստուածաբանս ընդդէմ այնոցիկ
 « աստուածաբանից՝ զորոց կասկածի. եւ յոչ
 « չինել այսր՝ այլ ազգ հանդիպին ելք իրացն,
 « քե ոչ յամենայնի՝ գէթ յոյովակի : Զայս քաջ
 « զիտեն Հայք, եւ զփորձն իսկ առեալ են բազմօք
 « ի ժամանակս Ռուբինեանց, զորս լաւ է յուրն .
 « տեսեալ եւս են՝ զի այսպիսի անձինք պաշտօ-
 « նեայք ճշմարտութեան, եւ քեւակից գործու-
 « նեայք նոցա, առաւել ունկն դնեն ջարախօսաց՝
 « քան բարեխօսաց, զրպարտջաց քան իրաւա-
 « խօսաց. սմին իրի եւ ջառնեն իսկ բողոքումն
 « ինչ. եւ չպարտաւորին եւս առնել, զի ոչ ժա-
 « մանեն ի նպատակն : »

« Յասացեցոցս աստի դիւրաւ իմանան ընթեր-
 « ցողք, զի ազգ մեր ջուրն ինչ ընդդիմութիւն առ
 « սուրբ զանն առաքելական, այլ ընդունի գնա-
 « խազանութիւն նորին (գառաջնութիւն զանին
 « եւ ոչ զիշխանութիւնն ի վերայ իւր) . բայց ար-
 « տաքին ոսոխք մեր ջոտեսեալ ըստ հաճոյս իւ-
 « րեանց գնշանս արտաքինս ի վերայ նոցա, պէս
 « պէս ջարախօսութիւնս յօդեն՝ քե նոքա մերժեն
 « զգահն : Որք զայսպիսիս խօսին՝ ոչ Հայոց ինչ
 « ստնանեն, այլ անձանց իւրեանց վնասեն, եւ
 « անձամբ զանձինս պարտաւոր կացուցանեն
 « յատենին Սատուծոյ եւ Եկեղեցոյ : »

Զամբեան վարդապետին այս խօսքերը մեջ
 բերինք՝ ոչ քե իբրեւ յուսաւորջական աստուա-
 ծաբանի կարծիք, — վասն զի երբե այնպէս ըլլար՝
 բացի ի բաց կրօնքեր պապերուն իրաւասութիւնը
 ի վերայ ամենայն ազգաց քրիստոսադասանից, —
 հապա իբրեւ հոռովմեական հայ աստուածաբանի,
 որուն միաքն ու դիտումն է՝ միջնորդ միաբա-
 նութեան ըլլալ երկուց Եկեղեցեաց, բայց ջանալով
 որ ազգային Եկեղեցոյն եւ առաջնորդաց իրա-
 յունքներն ու ազատութիւնները պահուին, եւ ոչ
 քե այժմու հոռովմեական հայ առաջնորդաց պէս
 բոլորովին յատինանան : Փորձը եւ ժամանակը
 բաւականեն այլ աւելի ցուցուց քե Զամբեան Հօրն
 եւ իր համախոհից ակնկալութիւնը կատարուելիք
 ջուրնի, այսինքն քե Հոռովմայ արքուն ու կարդի-
 նայները քանի որ իրենց անիրաւ պահանջմանցը
 վրայ ոչ միայն հաստատուն կեցած են, այլ եւ օր
 ըստ օրէ պահանջմունքին կաւելցընեն, այլ եւ
 այլ Եկեղեցեաց իրարու հետ միաբանիլը կարելի
 չէ. մանաւանդ քե կը վախցուի որ նոյն իսկ կա-
 րօնիկ ազգաց Եկեղեցիները՝ ինչպէս որ նոյն պատ-

ճառաւ հետ զհետեւ բաժնուեր են հոռովմեականէն,
 այսունեալեւ այլ բաժնուին ու բաժնուին :

Ահա Դաղդիան օրինակ է առջեւնին : Թեպէտ
 եւ ընդհանրապէս բոլոր ազգը *կաթոլիկ* կըսուի,
 բայց իրօք երկու մաս բաժնուած է՝ ըստ եկեղե-
 ցական կարծեաց եւ իրաւանց : Մեկ մասը կը-
 սուի *գաղղիական* (gallicane) կամ *աղղային*, մեկաւր
հոռովմեական կամ *անդրլեռնական* (ultramontaine) :
 Որչափ գիտուն եւ քաջ աստուածաբաններ որ
 կան՝ առաջին մասին մեջ են, եւ որչափ որ տգետ,
 միամիտ կամ շողոքորթ եկեղեցականներ ու աշ-
 խարհականներ կան՝ երկրորդ մասին մեջ են :
 Մօտ տարիներս այլ եւ այլ պատճառներով (որ
 հոս ղենելը աւելորդ է) անդրլեռնականաց սկըզ-
 բունքները շատ տարածուեցան գաղղիացի եկե-
 ղեցականաց մեջ. եւ գլխաւոր տարածողներն
 մեկն եղաւ Յովսէփ տը Մէրը անունով մոլեռնա-
 խանձ մատենագիրը, որ Պապ անունով զիրք մը
 ունի՝ այս նիւթիս վրայ ամեն տեսակ մոլորական
 վարդապետութեամբ լեցուն. այնպէս որ գաղ-
 ղիացի աստուածաբաններէն մեկը հառաչելով մը
 կըգրէ քե « Սյսօրուան օրս սուտ նախանձայու-
 « զութեամբ մը մոլորեալ մարդիկ կան որ մեր
 « եկեղեցոյն ազատութեան փառաւոր շղթան
 « կտրել կուզեն : Թե որ անոնց խօսքին նայինք,
 « Դաղդիան *հաղիւ թէ* ուղղափառ է. Դաղդիոյ
 « եկեղեցոյն գերահոջակ վարդապետաց խօս-
 « քերը կասկածելի եղեր են. Հոռովմայ չափա-
 « զանց պահանջմունքներուն դէմ կենալը՝ առա-
 « քելական արքունն ապստամբելու պէս բան մը
 « դարձեր է : »

Արդ երբ Դաղդիացիք այսպէս գանգատելու
 իրաւունք ունին, հապա մերազնեայք ինչ պիտի
 ըսեն՝ երբ կըտեսնեն որ իրենց մեջ կան այնպիսի
 մարդիկ որ Իտալիոյ աստուածաբաններէն աւելի
 ջերմեռանդ են, եւ գրեթէ պապեն աւելի կարօնի-
 կութիւն կըծախեն : Ո՞ր կըմնան Բեյարմիոսի
 պէս հոռովմեականներն որ պապը *անոխայ* է կը-
 սին, անկեց անդին չէին անցներ. մերոնք, հայ
 ծնած ու մկրտուած անձինք, իրարու հետ վիճելու
 առեն՝ մեկն որ հարցընէ տաք տաք քե « Միքե
 պապը Սատուած է, » պատասխան կուտայ դի-
 մացինը՝ ձայնը աւելի բարձրացընելով ու աջուր-
 ները պատռուելով. « Սատուած չէ եւ հապա ինչ
 է... : » Զըսեն բարեմիտները, կամ զբարեմիտս
 խաբել ուզողները, քե ատոնք ռամկաց եւ տգի-
 տաց խօսքեր են : Թող բանան լատին եւ
 իտալացի աստուածաբանից գրքեր, կըտեսնեն

որ իրացընէ Աստուծոյ հաւասար իշխանութիւն եւ պատիւ տուողներ խիստ շատ կան պապերուն : Միայն Գաղղիոյ մէջ է որ դեռ կը գտնուին այնպիսի քաջ աստուածաբաններ որ աներկիւղ համարձակութեամբ իրենց ազգային եկեղեցւոյն, եւ անով ընդհանրական սուրբ եկեղեցւոյ իրաւունքները կը պաշտպանեն ընդդէմ պապականաց :

Եւ երբ ասոնք — որ որչափ ալ ինքնիշխան ըսեն իրենց եկեղեցին՝ չեն կրնար ժխտել քէ իբրեւ մասն արեւմտեան եկեղեցւոյ՝ Հռովմայ պատրիարքական արքունոյն հպատակ պիտի ըլլան՝ զոնէ գլխաւոր խնդիրներու մէջ, — այսպէս կը խօսին, — հապա ինչ ըսելու է մեր Հայաստանեայց եկեղեցւոյ որդւոցը որ ոչ երբեք պապերուն իշ-

խանութեան տակը մտած են ազգովիմբ, ոչ Արշակունեաց, ոչ Բագրատունեաց, ոչ Ռուբինեանց ատենը, եւ ոչ իսկ Թաղաւորութեան բոլորովին վերցունելէն եւ ազգին դէպ ի աշխարհիս ամեն կողմը ցրուելէն ետքը :

Այս համառօտ բացատրութիւնը յուսանք քէ բաւական սեպուի առ այժմ այն մեր Վերադարձի պատմութեանը մէջ ըսած խօսքին : Երբ նիւթոյն ծանրութեանը նայելով՝ այնպէս երեւնայ ոմանց որ իբր քէ ուրիշ ոճով պետք էր խօսիլ վրան, կը յիշեցնենք անոնց որ օրագիր է կարդացածնին, յորում աստուածաբանական ոճի ճշդութիւն չկրնար պահանջուիլ :

ԲԱՆԱԼԻ ԲՆԱԿԱՆ ԳԻՏԵԼԵԱՅ

(Շարայարութիւն 1 :)

ԾՈՒԽ ԵՒ ՄՈՒՐ

Լոյս տալու համար վառած կազը ինչ բան է :

— Լուսաւորութեան համար վառուած կազը կրկնածուի ջրածին կըստի :

Կրկնածուի ջրածին կազն ինչ է :

— Այն կազն է որ իւղային նիւթերէն կելլէ, երբ զանոնք սաստիկ կրակով լուծեն, եւ լուսաւորութեան կազին փայլուն եւ պայծառ մասն է :

* Ձուտ ջրածինը օդուն հետ խառնուելով՝ այնպիսի բոց մը կը հանէ որ լոյսը քիչ՝ բայց տաքութիւնը շատ կը լլայ :

Ածխուտ ջրածինը կը ձեւանայ գործարանաւոր նիւթոց բնական կերպով անդադար լուծուելէն, եւ կրակով բորոնելէն : Ասոր լոյսը դեղնագոյն ու տկար է :

Կրկնածուի ջրածինը իւղային նիւթերուն բորոնելովը կը շինուի. ասոր լոյսը շատ ձերմակ ու պայծառ է :

Կրկնածուի ջրածին կազին այնչափ լուսաւոր ու պայծառ ըլլալն ինչքն է :

— Վասն զի անոր բոցին մէջտեղը ամենամանր ածուի կընտի որ շուտ մը կը բորբոքի :

Ինչքն է որ վառած կազին վարի կտորը մընագոյն կապուտ է :

— Վասն զի ետեւէ ետեւ եկող բարձր կազին ընթացքովը բոցին այն կտորը կը պաղի, եւ տաքութիւնը բաւական չըլլար կազը լուծելու եւ անոր մէջի ածխիկը ալրելու համար :

Ինչքն է որ անելի դիւրաւ կը մարի կազը անցքին կէս մը գոց եղած ատենը քան քէ խողովակին բոլորովին բաց եղած ատենը :

— Վասն զի պղտիկ բոցի մը մէջ այնչափ շատ կազ չգրտնուի որչափ որ կը գտնուի բոլոր խողովակին բերնին լայնքովը եղած բոցոյն մէջ :

Ամեն անգամ վառելիքը որչափ որ շատ է՝ կազին լոյսն ալ այնչափ սաստիկ կը լլայ :

— Ոչ. կազին լուսոյն սաստիկ կամ նուազ ըլլալուն մեծ պատճառ են կազաբերանին ձեւը, օդի ընթացքին արագութիւնը, բոցոյն երկայնութիւնն ու ձեւը :

* Կազաբերանը՝ այսինքն կազին դուրս ելլելու ծակը խիստ պղտիկ պիտի ըլլայ, 55 հազարամբր արամագծով, բոցն ալ երկայն :

Շիջուցիկով ինչո՞ւ կը մարի ճրագը :

— Վասն զի բոցը շիջուցիկին մէջ գտնուած օդը շուտ մը կը հատցընէ, անով բթուածին ջրածնեար ու կը մարի :

Ինչքն է որ երբ բոցի կտոր մը առնուս ու շիջուցիկ ձեւով պլլես եւ անով ճրագը մարես, բոլորը բոցին չըրնկի :

— Վասն զի նախ՝ բոցի շիջուցիկին մէջ եղած բթուածինը շուտ մը բոցին կայրի կը հատնի :

Երկրորդ, բոցը բոցին ներսի կողմը ածխային բթուով կը պատէ, անով չբողոյր որ բոցն կի :

Ինչ է պատճառն որ ճրագին երկընցած քիթը վար կը ծուի :

— Իր բնական ծանրութիւնը :

Ճրագին երկընցած քիթն ծայրը մոխիր կը կապէ, պատճառն ինչ է :

— Այն է որ բնականին ածխացեալ մասունքը պատրուակն բոլորովին չգատնուելով՝ իրարու վրայ կը զիջուին, եւ պատրուակն ծայրէն բերեւ կերպով մը կը կախուին :

Ինչքն է որ բնական պատրուակն ծայրը բոցին չայրի չը հատնի :

— Վասն զի պատրուզին երկայնութենէն ու բանձրութենէն բոցոյն տաքութիւնը այնչափ կը պակսի որ ածխացեալ մասունքն ալ հատցնելու համար բաւական տաքութիւն չմնար :

Ինչէն է որ հարկ կը լլայ ստեալ ստեալ հասարակ ճրագներուն քիբը առնել :

— Վասն զի քրին չորս դին բոց պատած է, եւ չբողոր որ օդուն բթումներ անոր հասնի ու բամպակը այրէ :

Ինչէն է որ մոմին ու ճարպամոմին քրերը առնելու հարկ չըլլար :

— Վասն զի պատրուզը ոլորուն ըլլալով, քանի որ մոմը այրի՝ ոլորքը կը քակուի, ու բերեալ կերպով մը դեպ ի վար կը ծռուի, այնպէս որ ծայրը կը բրայ բոցին դրսի կոնաձեւին մէջ կայրի :

* Պատրուզին ոլորուն ըլլալը բաւական չէ . վասն զի իւրային բթութիւն մէջ եղած կիբը կը նայ պատրուզին մէջ լեցուիլ ու անոր ծծողական գորութիւնը պակսեցնել . ուստի պէտք է պատրուզը բարակային բթութիւն քրին մէջ խորել . այն բթութիւն կրին հետ միանալով՝ բորկակ մը կը լլայ որ պատրուզին մէջ կը մնայ ու դիւրահալ փայտուն նիւթ մը կը դառնայ, եւ պատրուզին բոլորովին այրելէն ետեւ՝ անոր ծայրը կը երեսնայ :

Ի՞նչ է պատճառն որ երբ մոմին մարմնուկ լոյսը սաստկացնելու ուզեն՝ պատրուզին ծայրը քիչ մը կը ծռուի :

— Վասն զի պատրուզն որ առաջ ուղղահայեաց եր՝ այնպէսով բոցոյն դրսի կոնաձեւին մէջ կը մտնէ, ուր որ ածխիկը կը բաժնուի ու կը բորբոքի :

Հասարակ ճրագին պատրուզը ինչո՞ւ համար ոլորուն չէ :

— Վասն զի ոլորուն ըլլար նե՝ ծռած քրին տաքութենէն շուտ մը կը հալէր այն կողմի ճարպը, եւ ճրագը կը վազեր :

Ինչէն է որ կարմիր պատրուզին տաքութենէն մոմը չվազեր :

— Վասն զի մոմը եւ ճարպամոմը հասարակ ճարպին պէս ցած աստիճանի ջերմութեամբ չեն հալիր :

* ճարպը կը հալի հարիւրամասն ջերմաչափին 38 աստիճանի տաքութեամբ .

ճարպամոմը 62 ին ,

Մոմերն ընդհանրապէս 64 ին կը հալին :

Հասարակ ճրագն որ լիջելով մարեալ՝ պատրուզը զարշէլի հոտ մը կը հրահէ . ասոր պատճառն ինչ է :

— Պատրուզին տաք ճարպէն ելած բոջական զարշահոտ եղն է, որ յունական բառով *լույսահիթ* (acryle = *ἀκρυά - ὁλν*) ըստած է :

Փռան մը մէջ քափուած ու այրած ճարպին զարշէլի հոտ հանելուն պատճառն ինչ է :

— Թոջական եղն է որ իր հանած շոգիովը մարդոս աչքը կը նեղէ ու շնչառութեան գործարանին մէջ բորբոքումն կը պատճառէ :

Տապկոցին գէշ հոտ հանելուն պատճառն ինչ է :

— Այն բոջական եղն է որ *լուլայ* (acroléine) ըստած է :

Խոհակերոցին մէջ խորովածին ու տապկոցին եփելէն ետեւ մնացած գէշ հոտը ինչէն է :

— Երբոր մսին եղերը դեռ եփ ելլելու վրայ են, օդ առնելու ատեն կը քակուի ու իւրայնոյ ըստած բոջական եղը կը հանեն :

Ընդհանրապէս տաքութիւնը ինչ տեսակ նիւթական փոփոխութիւններու պատճառ կը լլայ :

— Տաքցուցած նիւթոյն ընդարձակութիւն կուտայ :

Ի՞նչպէս կը ցուցնեն քի՝ ջերմութեամբ օդոյն զանգուածը կը ընդարձակի :

— Թէ որ փամբշտին մէկ մասը օդով լեցնես, բերանը կապես ու կրակի առջեւ դնես, մէջի օդը այնչափ կը ընդարձակի որ գլխամբշտը կը ճարեցնէ :

Ինչէն է որ փամբշտը կրակի մօտ որ դրուի՝ մէջի օդը կը ընդարձակի :

— Վասն զի կրակին տաքութենէն օդոյն մասնիկներն իրարմէ կը զատուին, անով առաջ որչափ տեղ որ բռնած էին՝ անկէց աւելի տեղ կը բռնեն :

Ինչէն է որ չճեղքուած շագանակը երբոր տաք մօխի մէջ եփես՝ սաստիկ ձայն հանելով կը ճարի :

— Վասն զի մէջը շատ օդ կայ . այն օդը տաքութեամբ կը ընդարձակի, եւ դուրս ելլելու տեղ չգտնելով՝ վրայի պինդ փոճուկը կը ճարեցնէ :

Շագանակին սաստիկ ձայնով ճարելուն պատճառն ինչ է :

— Նախ փոճուկին յանկարծակի ճեղքուիլը ինչպէս որ փայտ մը կամ ապակի մը կոտրած ատենդ ալ ձայն կը հանեն .

Երկրորդ, օդը շագանակէն ելած ատենը ձայն կը հանէ, ինչպէս որ վառօդն ալ հրացանէն ելած ատենը :

Փոճուկին ճարելովը կամ փայտին կոտրելովը ինչո՞ւ համար ձայն կը լլայ :

— Վասն զի երբոր յարակցութեան ձգողութիւնը յանկարծակի կը քակուի, օդը սաստիկ ուժով մը կը ցնցուի . այն ցնցումներն օդուն մէջ շուտ շուտ ծածանումներ կը լլան որ մարդոս ականջին զարնելով՝ ձայն կը ինչեցնեն :

Օդը շագանակէն ելած ատենն ինչո՞ւ ճարելու ձայն կը հանէ :

— Վասն զի շագանակին մէջ գոցուած օդոյն յանկարծակի ընդարձակուիլը՝ մընտրտին մէջ քիչ մը տեղ դատարկութիւն կը պատճառէ : Շագանակին ճարելուն պատճառ՝ օդոյն առայլայիլն ու նորէն յանկարծ իր առջի գոգակշիւ վիճակին դառնալն է :

Ինչէն է որ պայթուցիկը (*փաթլանդը*) սաստիկ ձայն կը հանէ երբ մէջէն խծուծէ գնտակը դուրս նետուի :

— Վասն զի խծուծին ու կորին մեջտեղը ճնշուած օդը յանկարծակի դուրս կը լլայ խողովակէն, եւ չորս դին պատած օդուն զարնուելով՝ ձայն կը հանէ, — ինչպէս որ ձեռքը սեղանին ալ զարնես՝ կը ինչի :

Ինչէն է որ շագանակը առաջոց ճեղքուած ըլլալ նե՝ չճարի :

— Վասն զի տաքցած օդը փոճուկին ճեղքէն դուրս կը լլայ :

Ինչէն է որ խնձորը կրակի մօտ որ դնես՝ կը պայրի ու կը պոռկայ :

— Նախ՝ կես մը մէջի օդոյն տաքութեամբ ընդարձակուելէն . երկրորդ, մանաւանդ անոր համար որ խնձորին հիւրը շոգի կը լլայ :

Խնձորին հիւրը կամ շուրը ինչ կը քալու կեցած է, անոր կեղեւին մէջ :

— Այն հիւրը շատ մը մանրիկ ծակերու մէջ է՝ բջիջի ծակերուն նման : Երբոր հիւրը շոգի դառնայ՝ այն ծակերէն դուրս կը նետուի, եւ իրեն դէմ կեցող մասերը կը զրկէ կեղեւէն դուրս կը հանէ :

Խնձորը կրակին մօտ որ դնես, ինչէն է որ անոր մէկ կողմը կը կակղոյնայ, ու բոլոր մէկալ կողմերը առջինին պէս պինդ կը մնան :

— Վասն զի տաքցած հիւրին շոգիովը՝ կրակին կողմը դարձած կողմին բոսական նիւթը կեփի . անով մանրիկ ծակերը կը ճարին, օդն ու շոգին դուրս կը լլան, շատ մը հիւր դուրս կը քալուի, — ուստի հարկաւ խնձորն ալ կը կակղոյնայ ու կը բոլոյնայ :

Ինչքան է որ կրակին մեջ ձգուած փայտերէն երբեմն շատ մը կայծեր կելլեն ճարճատելով :

— Վասն զի նախ՝ տաքութեամբ ընդարձակուած օդը փայտին ծակտիքէն դուրս կըցատքէ, եւ միանգամայն ծակերուն բերանը ինչ արգելքներ որ կային՝ զանոնք կընետէ : Երկրորդ, այս երեսութիւն մէկ պատճառն ալ ան է որ փայտին մեջի փայտային մանրաջղերը դիւրավառ կազ կը դառնան :

Փայտի ծակտիքը ըսելով ինչ կիմացուի :

— Փայտին ծակտիքը՝ այն աչքի չտեսնուած ճեղքերն են որ հիւրը անոնց մեջէն կըտարածուի բոլոր ծառին մեջ :

Կրակի մեջ դրուած փայտէն ելլող կարմիր կայծերն ինչ են :

— Փայտին կրակ դարձած մանրիկ մաստնքն են որ օդոյն տաքնալովը փայտին ծակտիքէն դուրս կըցատքեն :

Ինչքան է որ մայր (շամ) փայտի կտորը ուրիշ փայտերէն աւելի կըճարճատի ու կայծեր կընանէ :

— Վասն զի մայր փայտին ծակտիքը աւելի խոշոր են, եւ ուրիշ պինդ փայտերուն ծակտիքէն աւելի օդ ունին մեջերսին :

Ինչքան է որ դաշար փայտը չոր փայտին չափ ոչ կըճարճատի եւ ոչ կայծեր կընանէ :

— Վասն զի դաշար փայտին ծակտիքը հիւրով լեցուն են, ուստի չոր փայտին ծակտիքներուն չափ օդ չեն ունենար :

Ինչքան է որ չոր փայտը աւելի կըճարճատի եւ աւելի շատ կայծեր կընանէ քան քի դաշար փայտը :

— Վասն զի անոր հիւրը ցամքած, եւ տեղը օդով լեցուած է :

Ինչքան է որ չոր փայտը աւելի դիւրաւ կը վառուի քան քի դաշար կամ բաց փայտը :

— Վասն զի չոր փայտին ծակտիքը օդով լեցուն են, եւ օդը անոր վառելուն պատճառ կըլլայ. անոր ներակ, դաշար կամ բաց փայտին ծակտիքը խոնաւութեամբ լեցուն են, ուստի կրակն ալ կըմարի :

Ինչքան համար կրակը խոնաւութեամբ կըմարի :

— Վասն զի նախ՝ խոնաւութիւնը չբոլոր որ վառելիքներուն ածխիկն ու ջրածինը օդոյն քրտածնին հետ միանան ու ածխային բոլուն եւ ջուրը կազմեն :

Երկրորդ, ջուրը շոգի դառնալով՝ վառած նիւթերուն տաքութիւնը անդադար կառնուի կըտանի :

Ինչքան է որ կրակէն տաքցած քարերը կըճարճուտին ու կը կոտորտին տան մեջ :

— Վասն զի նախ՝ քարերուն կազմութեամբ խիստ ըլլալով՝ բոլ չիտար որ տաքցած օդը դուրս ելլէ. անիկայ ալ ուժով կը մղէ, կը կոտորտէ զանոնք, եւ կոտորները սենեկին մեջ կըցրուին :

Երկրորդ, կրակին տաքութեամբը բիւրեղացման ջուրը դուրս կելլէ :

Տները տաք օդով տաքցընելուն կերպը որն է :

— Տանը տակի մերանոցին մեջ կրակ կը վառուի, այն տեղի օդն ալ օդալից սենեկին հետ հաղորդակցութիւն ունենալով՝ վեր կըբարձրանայ եւ վերի օդը կը տաքցընէ :

Օդալից սենեակն ինչ է :

— Աղիսէ պատերով փռան չորս դին պատած տեղ մըն է. հոն դրսի պաղ օդը կըբրայ կըտաքնայ ու վերամբարձ (այսինքն վեր ելլող) տաք օդուն տեղը կըբռնէ : — Պաղ օդը կը մտնէ այն խողովակներէն կամ շնչահաններէն որ աղիսաւ կերտ պատին վարի կողմը շինուած կըլլան :

Երբոր տղան քրի գոռնա մը կըշինէ ու տակը դրուած

զինիի ոգիքով քրջուած սպունգին կրակ կուտայ, ինչքան համար գոռնաը կուռի :

— Վասն զի գոռնին օդը բոցէն կընդարձակի, մինչեւ որ ամեն կողմն ալ ուռի ու բուռըը լաւ մը ձիգնայ :

Օդապարիկը ինչքան վեր կելլէ :

— Վասն զի օդոյն զանգուածը տաքութեամբ եռապատիկ ու քառապատիկ կաշխնայ. ուստի այնչափ կըբերենայ որ բուռըը՝ բամպակը՝ սպունգը եւ անոնց նման բաները որչափ ալ ծանրութիւն ունենան, բոլորը մէկէն դարձեալ աւելի բերել կըլլան քան քի մթնոլորտին օդը :

* Օդապարիկը նոյն կերպով օդուն մեջ կըկենայ՝ վարէն եկող պաղ օդին ճնշմամբը՝ ինչ կերպով որ ծուխը կըմղէ դէպ ի վառարանին ծխանը :

Ինչքան է որ երբ ապակիէ ամանի մը բերանը ապակիէ խից մը խորեւ բաց բաց, սովորաբար դժուար կըլլայ այն խիցը հանելը :

— Վասն զի այն ամեն շիշին բերնէն ներս օդ չկրնար անցնիլ. ուստի երբոր շիշը տաք սենեկի մը մեջ եղած ամենը գոցուած է, շիշին մեջի օդը աւելի խտանալուն պէս՝ դրսի օդոյն ծանրութիւնը խիցին վրայ կըճնշէ ու անշարժ կըլլուն զանիկայ :

Ինչքան է որ հոտաւետ եղերու շիշին ապակիէ խիցը շատ անգամ շիշին բերնին ուժով փակած կըլլայ :

— Վասն զի նախ՝ սովորաբար հոտաւետ նիւթերու շիշերը քատորններու եւ տաք դանիկներու մեջ կըգործածուին. անոնց մեջի օդն ու բուռական գոյացութիւնը նոյն խտանալուն պէս՝ դրսի օդոյն ծանրութիւնը խիցին վրայ կըճնշէ ու չբոլոր որ դիւրաւ բացուի :

Երկրորդ, շիշին մեջի գոյացութիւնը սաստիկ բուռական ըլլալով, քի խիցը եւ քի շիշին բերանը խոնաւ կըպահէ :

Հաստատուն, հոսանաւետ եւ կազային մարմիններուն մեջ որոնք աւելի կընդարձակին տաքութեամբ :

— Կազերը, որ նոյն ճնշման տակ որ դրսին՝ հաւասարապէս ու միակերպ կընդարձակին :

* Մթնոլորտին օդը եւ ամենայն կազ՝ ջերմաչափին ամեն մէկ աստիճանին՝ 267 Ին 1 կընդարձակի :

Օդոյն եւ բոլոր կազերուն խտութիւնը իրենց ջերմութեան աստիճանին հետ ինչ յարաբերութիւն ունի :

— Կազերը որչափ քիչ խիտ ըլլան, իրենց տաքութիւնը այնչափ աւելի կըլլայ. — օրինակի համար, օդոյն խտութիւնը կիսով չափ կըպակսի՝ երբոր տաքութեամբ իր զանգուածը կըկին ըլլայ :

Ի՞նչ է վառ-օդը :

— Խառնուրդ մըն է զուտ աղբորակի, ծծմբի եւ քիւս ու քիչ այլած ածուխի :

* Այս երեք նիւթոց համեմատական չափերը ամեն երկիր ու ամեն բանի համար նոյնպէս չեն. զոր օրինակ,

Բորակ.	Ածուխ.	Մծումբ.	
Որսի վառ-օդ (Քաղղիացոց) . . .	78	12	40
Պատերազմի . . .	75	12 1/2	12 1/2
Ականի	65	15	20
Անգղիացի վառ-օդ.	76	15	9

Ածուխն ու բորակը պէտք եղած կազը կուտան, ծծումբն ալ գկրակը կըսաստկացընէ :

Ինչե՞ն է որ վառօղը կրնայ մեծամեծ քարեր ճաքեցնել ու հետոս նետել :

— Վասն զի այն հատիկները երբոր բռնակին՝ անոնց բոցը զանգունածին ծակերուն մեջ մտնելով՝ խիստ քիչ ժամանակի մեջ գեներին պարպուկուն պատճառ կրչայ : Ի՞նչ որ վառօղը միակըտուր եւ կամ փոշիի պես ըլլար՝ այս բանս չէր կրնար ընել :

Վառօղին բնդմունք հանելուն պատճառն ինչ է :

— Նախ՝ վառօղին մեջի նիւթերուն հաստատուն վիճակէ կազային վիճակ անցնիլը :

Երկրորդ՝ վառօղին հանած զանազան կազերուն յանկարծակի ընդարձակիլը :

Վառօղին հանած հոտոյն պատճառն ինչ է :

— Ածխիկի ծծմբունէն է :

Հրագեներին պարպուկեան ետեւ՝ մեջը մնացած հաստատուն մրուրը ինչ բան է :

— Այն մնացորդը փորասիոնի ծծմբունէն է :

Ինչե՞ն է որ վառօղը կրնայ երկաթէ գունտեր եւ ուրիշ ծանր նիւթեր հետոս նետել :

— Վասն զի կազային նեւերը յանկարծակի ընդարձակուելով՝ գետակներուն եւ վիրգերուն վրայ այնպիսի ճնշում մը կընեն որ անգին ուժով դուրս կընետեն զանոնք :

Որո՞նք են այն կազերն որ վառօղին այրելովը կը ձեւանան եւ հրագեներին նետուելուն կօղեն :

— Ածխային բրոն ու բորակածին կազը, անոնցմէ զատ ալ՝ հաստատուն գոյացութիւն մը որ փորասիոնի ծծմբունէ կըսուի :

Ինչե՞ն է որ վառօղը կրնայ մեծամեծ քարեր ճաքեցնել ու հետոս նետել :

— Վասն զի վառօղին բռնակիլը նեղ ու պզտիկ տեղի մը մեջ պատահելով, կազերն որ ընդարձակին՝ սաստիկ ճնշում կընեն դեպ ի ջորս դին, ու սոսկալի ուժով ամեն բան կը ճաքեցնեն :

Ինչե՞ն համար գեները շատ անգամ վառօղին ուժէն կը կտրտի :

— Վասն զի վառօղին գեներն մեջ տուած ոյժը այնչափ սաստիկ ու յանկարծական է որ երկրին կամ պղնձին կարծրութիւնը անոր դեմ չեն կրնար դիմանալ :

Զինոս ճայրիկ բառած խաղալիքը ինչով կը շինուի :

— Արծրի շանրակով : — Այս փոշիէն քիչ մը կառնեն, քանի մը հատիկ ծեծած ալոսկիի կամ առագի հետ կըխառնեն, ու մազադարի երկու հատ նեղ երիզ անով իրարու հետ կը փակցնեն :

Ինչե՞ն է որ Զինոս ճայրիկը երբոր դեպ ի ներհակ կողմը քաշեա՝ ճաքելու ձայն կը հանէ :

— Վասն զի ալակիին կամ առագին հատիկները շանրակի փոշիին հետ շփուելուն պէս՝ հարկ է որ բռնակի ու ճաքելու ձայն հանէ :

Թղթէ եւ ուրիշ նիւթերէ շինուած շանրիկները ինչպէս են :

— Անոնք ալ Զինոս ճայրիկներուն պէս կը շինուին : Այս խաղալիքները երբոր ուժով գետինը զարնես, կամ ոտքով կոխես վրանին, ճաքելու ձայն կը հանեն :

Երբոր կէս ֆրանքոնց արծարը 45 կրամ բորակային բրոնի մեջ լուծես, ու այն ջուրը 60 կրամ օղիով տաքցնես, արծրի շանրակ կը շինուի :

ԱՌԱՎ

ՄԱՂԱՒՆՍ ԵՒ ԱԳՈՒՄ :

Պանրի կըտոր մը բրդնած՝ ագոստին մէկն իւկըտուցին ծառի մը վրայ իջաւ քառեցաւ :

Պանրին հոտէն աղուխտուն բերնին ջրերը վազեցին :

Կամաց կամաց գընաց ծառին մօտեցաւ : [բիկ]

Բարի տեսանք, բարի տեսանք, բաւա, ագոստ աղբա-

Ատ ինչ տեսք, ինչ փետուրներ, ինչպիսի գոյն գեղե-

Իրաւ կըսեմ, թէ որ մայնիկդ ալ նրման [ցիկ]

Ըլլայ տեսքիդ փետուրներուդ աննըման,

Դուն այս անտառին անգիւտ փիւնիկն ես,

Թրուցնոց երամին դու մեկնատիկն ես :

Խընտուսն ագոստիկին կարծես թէ խեղք բրդաւ :

Չայնիս աղուտուրիւնը ցուցնեմ սրտը բաւ :

Կըտուցը լաւ մը բացաւ չըբացաւ,

Պանրին կըտորը ցատկէ վար ընկաւ :

Աղուսն անաւ լալիէ պանիրն անուշիկ :

Դընա սովի բաւա, ալ խեղճ ագոստիկ :

Շողոքորը մարդուն հացը նա կուտայ,

Որ անոր խօսքին քեզի պէս կուտայ :

Այս խըրատը քիչ մը պանիր չէր արծեր :

Ագոստը խաղը ու խայտառակ, մընացեր :

Երդուրնցաւ որ ալ չըխաբուի, բայց ուշ էր :

ԼՍՖՈՒՆԹԷՆ :

ՏԵՍԱՐԱՆՔ ԱՇԽԱՐՀԻ

ՀՈՌՈՍ ԿՂԶԻ ԵՒ ՔԱՂԱՔ.

Սևասրուփոյի պաշարումն ու առնուիլը՝ ասկեց գրեթէ տարի մը առաջ՝ հին պատմութեանց սեր ունեցողներուն միաքը կը ձգէր ըստ իմիք Հոռոսին 300 տարի առաջ պաշարուիլն ու առումը սոսկալի դժուարութիւններով ու անբիւ մարդկանց կոտորածով : Այն ցաւալի յիշատակը նորոգուեցաւ այս տարի՝ նոյեմբեր ամսոյս սկիզբները պատահած զարհուրելի փորձանքէն, որով

Հոռոսի մէջ գրեթէ 200 տուն կործանեցաւ, ու հազար հոգւոյ ջափ յանկարծակի քաղուեցան անոնց աւերակներուն տակը : Արդէն լրագիրները մանրամասն տեղեկութիւն տուին այն փորձանքին վրայ, եւ հասկըցուցին քէ ինչպէս փորորկի ատեն կայծակ իջեր է Հոռոսի Սուրբ Յովնանէս եկեղեցւոյն վրայ, ու անոր տակը հարկւրաւոր տարիներէ ի վեր պահուած վառօդը բորնկցուցեր

Հոռոս Քաղաք :

է. որով քաղաքին մէկ մասն ալ տակնուվրայ եղեր է աղետալի կերպով :

Հոռոս կղզին հին ատենը շատ անուանի է եղեր բնակիչներուն հարստութեանն ու քաղաքակրթութեանը համար. երկար ժամանակ ալ

Յունաստանի կղզիներուն մէջ իրենց ինքնիշխանութիւնը պահեր էին Հոռոսցիք՝ միաբանասիրութեամբ, ու իրենց իմաստուն օրինացը զգուշաւոր պահպանութեամբ : Մէջի գլխաւոր քաղաքը, որ նոյնպէս Հոռոս կըսուի, շինուած է

հին մայրաքաղաքին աւերակներուն մօտ որ Քրիստոսէ 222 տարի առաջ գետնաշարժէ կործաներ է. այն ատեն վար ընկեր է նաեւ այն հոջակաւոր Կողոնը կամ Ապողոնին պղնձէ սոսկավիթխար արձանը որ Քրիստոսէ գրեթէ հազար տարի առաջ կանգնուած էր, եւ աշխարհիս եօթը հրաշալեաց մէկը կըսեպուէր :

Ոնորիոս կայսեր ատենը Պարսիկք տիրեցին Հռոդոսի, յետոյ Արաբացիք, այնուհետեւ Յոյնք. 1203ին Վենետիկեցիք առին, անոնցմէ անցաւ դարձեալ Յունաց ձեռքը, եւ յետոյ Տաճկաց :

Միջին դարու ժամանակները, այսինքն 1304ին, 1308ին ու 1319ին, խաջակիր ասպետներուն մէ կմասը Հռոդոս քաղուեցան արեւելքէն, ու երկու հարիւր տարիէն աւելի հոն բնակեցան՝ Օսմանեանց դէմ իրենց երկիրը պաշտպանելով : Բայց Գանունի սուլթան Սիւլէյմանը բազաւորելուն պէս՝ մեծ պատրաստութեամբ, այսինքն երկու հարիւր հազար զօրքով ու չորս հարիւր կտոր նաւով գնաց քաղաքը պաշարեց : Մէջի ասպետները վեց հարիւր հոգիէն աւելի չէին, եւ դրսէն օգնութեան ամենեւին յոյս չունէին. միայն Կրետացիներէն հինգ հարիւր հոգի եկան իրենց օգնական. բայց ասպետաց մեծ մագիստրոսը՝ քաջն Վիլլիէ տը Լիւ-Ատան՝ վեց ամիս դիմացաւ այն սաստիկ պաշարման : Հարիւր քսան հազար քնդանօրէն աւելի նետեցին Օսմանեանք քաղաքին վրայ, եւ քառասուն հազար մարդ կորարնցուցին իրենցմէ. ոմանք կըսեն 180 հազար. եւ սակայն քերէս կըլուսահատէին ու պաշարումը կըվերցընէին՝ քե որ ներսի ասպետներուն մէջ անմիաբանութիւն չիլնար, ու Անդրեաս Ամարայ անունով գլխաւոր ասպետներէն մէկը դաւաճանութիւն չընէր. որով սուլթան Սիւլէյման ալ աւելի սիրտ առաւ, եւ պաշարումն ու պատերազմը առաջ տարաւ : Բաղաւաքը աւերակ դարձաւ, ասպետները ջարդուեցան

մեռան, ողջ մնացողներն ալ սչ վառօդ ունէին եւ ոչ ապրուստ. պետքեղաւ որ անձնատուր ըլլան :

Սուլթան Սիւլէյման մտաւ քաղաքը 1522ին դեկտեմբերի 25ին, որ ատն էր ծննդեանն Քրիստոսի ըստ Լատինացւոց, եւ ողջ մնացած ասպետները՝ իրենց քաջութեանը համար աւելի յաղթական սեպուելով քան քե յաղթուած՝ նախ Կրետէ քաղուեցան, եւ յետոյ Մալթա կղզին, ուր նորէն հաստատեցին իրենց ասպետական կարգը :

Հիմակուան Հռոդոսը հին ատենի բարեբերութեանն ու երջանկութեանը նայելով. անապատ ամայի երկիր մը դարձեր է կըսեն. եւ սակայն Պ. Լամարքին իր *Ուղեւորութիւն յԱրեւելս* անունով գրքին մէջ այսպէս կընկարագրէ անոր տեսքն ու գեղեցկութիւնը .

« Հռոդոս կղզին ծովուն երեսը փունջ մը սի-
« րուն կանանչեղենի կընմանի. արմաւենեաց,
« եղջերենեաց, մուրաբգենեաց, մայրեաց եւ քզե-
« նեաց անտառներուն վրայ բարձրացած կերեւ-
« նան ձերմակ ձերմակ մզկիթներուն քերել ու
« վայելուչ աշտարակները... Այս կղզին կարծես
« քե Ասիոյ դիմացը յառաջապահ գունդի մը բա-
« նակեաղ է : Աշխարհիս երեսը ասոր պէս լաւ
« ծովային գինուորական դիրք, ասոր պէս գե-
« ղեցիկ երկինք, ասոր պէս զուարճայի ու բա-
« րերեր երկիր ունեցող տեղ չկայ : »

Բաղաւաքին մէջ ասպետաց ժամանակէն մնացած հին շէնքեր մինչեւ այս տարիս կըգտնուէին, քե պէտ եւ շատը կիսաւեր ու երեսի վրայ ձգուած. անոնց մէկն էր անա նաեւ Սուրբ Յովնանէս եկեղեցին որ հիմն ի վեր տապալեցաւ այս օրերս : Բնակիչներն են տաճիկ, յոյն եւ հրեայ, գրեթէ ամենքն ալ աղքատ, բայց զոհ եւ ուրախ մարդիկ. իրենց առուտուրի գլխաւոր նիւթերն են գինի, ձէք, սպունգ, չոր պտուղ եւ շէնքի փայտ :

ԹԻԻ ԲՆԱԿԶԱՅ ԳԱՂՂԻՈՅ

Գաղղիոյ բնակիչներուն քիւր 1856 տարւոյս վերջերը ելեր է՝ ըստ պաշտօնական ազգահաճարին՝ երեսուն եւ վեց միլիոն երեսուն եւ ինը հազար երեք հարիւր վաթսուն եւ չորս հոգի :

ՀԱՅԿԱՉԵԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ

Ս Պ Ե Ր Ե Ւ Բ Ա Գ Ր Ա Տ Ո Ւ Ն Ի Ք,

(Շարայարութիւն եւ վերջ 1:)

Ի բարգմանչաց անտի մերոց ենովք եւ Ղեւոնդ
ի Սպեր եղան ուսուցիչ, յայտ է քե բարերարու-
րեամբ Բագրատունեաց :

Ի կառավարութիւն եւ ի պահպանութիւն երկրին
ինքեանք Բագրատունիք կարգեալ էին, եւ յաւետ
այնմ ուշադիրք էին. ուստի եւ ի պատերազմունս
Վարդանանց ոչ գորու ծանու մխեցան. քանզի
Տիրոց անուն ոմն յիշատակի անդ, այլ գործք նորա
ոչ ըստ արժանեաց երեւելի տոհմիդ պատմաբա-
նին : Բայց գուցէ ոչ դովին այդու շատացան,
այլ առաքինացան յայլ վեհագոյն առաքինու-
րիւնս : Իբրեւ զի գունդագունդ ամենայն Կամբք
եւ ընտանեօք եւ որդւովք բողեալ գվերին Հայաս-
տան, եկեալ խոնեցան գկողմամբք Խաղտեաց,
ուր ի մեջ ամրական վայրաց գորդիս եւ զընտա-
նիս պատասպարեցին, եւ արի քաջագունքն գէն
ի ձեռին զառաջս առնուին գՊարսից, երբ յայս
կոյս գային արշաւել ի վերայ փախստելիցն :

« Բանգի բագումք — որպէս գրէ սուրբն Նղի-
« շէ — յագգէ եւ ի մեծ նախարարացն էին, եւ եղ-
« բարք եւ որդիք եւ դստերք՝ հանդերձ ամե-
« նայն սիրելեօք իւրեանց ի մեջ ամրական վայ-
« րացն, ոմանք յանկոյս երկիրն Խաղտեաց ... :
« Դարձեալ եւ որք էին ի լերինս Խաղտեաց,
« իբրեւ տեսին քե յանդգնաբար գորքն Պարսից
« յաներկիւղս իջանէին յամուրս աշխարհին,
« յարձակեցան եւ նոքա մեծաւ գորութեամբ ի
« ձորագաւառն Տայոց : Եւ գտին անդ գունդ
« բագում (ի Պարսից) ի գորացն արքունի, որ
« գերի առնուլ կամէին զամրականս աշխարհին.
« յարձակեցան, հարան ի դիմի միմեանց, եւ
« կամակարութեամբ յաղթեալ, եկեալ արկին
« գգորութիւն գեղին Պարսից ... Աստ կատարե-
« ցաւ եւ երանելին Հմայեակ՝ եղբայր սպարա-
« պետին Հայոց Վարդանայ : »

Ապաքեն փախուցելոցն ի Պարսից բաժնէ՝ յեր-
կիրս յայտոսիկ որ էին ի բաժնի Յունաց՝ ոչ այլ
ինչ երեւի լեալ դիտումն, այլ զընտանիս եւ գոր-
դիս ամրացուցանել յանքոյք տեղիս Խաղտեաց
եւ Տայոց եւ Նգերաց, եւ ինքեանց գէն ի ձեռին
երթալ ի պաշտպանութիւն հաւատակից եղբարց
իւրեանց : Իսկ Բագրատունիք ի սպառ վերջա-
ցեան գտան յասպնջականութենէ փախուցելոցն,
կամ ի նիգակակցութենէ պատերազմին գոր փա-
խուցեալքն մղեցին ընդդէմ Պարսից յարձակո-
ղաց : Ինձ բուի քե քաջ քաջ զամենայն զպարտս
իւրեանց արարին, քե ի հիւրընկալել զեկեալ
հասեալսն ի վերին Հայաստանէ, եւ քե ի հանգու-
ցանել զնոսա յերկիր դրացեաց իւրեանց. եւ քե
ի Պարսից կուսէ ի վերայ յարձակումն ինչ պա-
տահեաց, պաշտպանեցին զնոսա բագմօք Բա-
գրատունի ազգդ, եւ ոչ վերջացան ի պարտեաց
հաւատակցութեան եւ ազգակցութեան իւրեանց
ընդ նախարարագունս ամենայն՝ ընդ որս խնա-
մութեամբ էին հաղորդեալք, որպէս եւ վայել էր
երեւելի տոհմիդ :

Բայց բուի եւ եւս՝ քե ի պարտեացն իւրեանց
վերջացեալ գտան յոչ կամաց : Եւ քե զիմորդ,
յնւր :

Վասակ Սիւնի նենգուպատիր հեարիւք երկ-
փե լկեացգգունդն Հայոց, եւ ցրուեաց զնոսա, մին-
ջեւ ի բաժնի Յունաց անցին գնացին ոչ սակաւք,
որպէս տեսաք ի վերոյ. բայց ուրացողն եւ չարն
այն ոչ եւ այնու շատացաւ : Զի իբրեւ տեսանէր
քե Հայք օր ըստ օրէ անցեալ գնան ի կողմն Յու-
նաց, որով գուցէ ի սպառ անմարդանայ պարսկա-
կողմանն Հայաստան, եւ ինքն տկարանայ, եւ
յունակողմն գորանայ, յայլ իմն խոհերս ձեռն
արկ :

Բանգի ի նմին ժամանակի զինուորեալ էր յար-
քունիս Յունաց այլ ոմն Վասակ երկրորդ՝ առաջ-
նոյն խոհերակից վատախորհուրդ, որոյ գրգռեալ
ի գրուածոց՝ առաջնոյն Վասակայ, գհանդէս նա-

հատակութեան երանեայ Որերոյն իբրեւ զյան-
ցանս ապստամբութեան ցուցանէր առաջի ար-
քունեացն Յունաց. որով ոչ միայն Յոյնք ձեռն-
բափ եղեն ի դատեն Հայոց, այլ եւ արգելս եղին
զՀայս փախուցեալս յիւրեանց կողմն ասանջա-
կանութեան ջառնել արժանի. եւ ոչ իսկ զի գոր-
դիս եւ զընտանիս ամրացուցեալ յիւրեանց միջի՝
ինքեանք զնսցեն ի պաշտպանութիւն հայրե-
նեաց. որպէս եւ ոչ Հայք բնակեալք ի յունա-
կողմն՝ զեն ի ձեռին անցցեն ի վերինն Հայաստան
յոգն զինուորեալ ուխտին :

Այսպէս յակամայ կամս ճնշեցան Հայք որ
գտան ի կողմն Յունաց. եւ զի եւ նախանձարեկ
ջարութիւն բուսոյ բարուց նոցին ոչ կարէր տե-
սանել զՀայս պերճացեալս յիւրեանց բաժնին :

Եւ այս ոչ միայն ի մահուանն Արշակայ, յոր-
ժամ չեղաւ զոր ի քաղաւոր Հայոց, այլ զյոյն կամս
մի, եւ միայն զսպարապետութեան զպատիւն
հոռուն Գազաւոնի (որ գուցէ ի Բագրատունեացեր) :

Յամին իբր 478, ըստ գրեյոյ Պրոկոպիոսի յոյն
պատմչի, զոր եւ ի մեջ բերէ Հ. Միքայել Զամ-
չեան (ի Հա. Բ., յեր. 155), յորժամ շփոք յուզին
ի կայսերական տանն ընդ Ձենոն եւ ընդ Բասի-
լիսկոս, նախարարք Հայոց որք էին ի բաժնի
Յունաց՝ ապստամբեցան յիշխանութենէ կայսեր :

Բայց միւս անգամ քաղաւորեալ Ձենոնի,
նուաճեաց զնոսա եւ մերկեաց ի նախարարական
պատուոյն՝ որով պերճանային : Միումն միայն
եւ զայն պատիւ իբրեւ գերագոյն եւ իշխող նո-
ցին, եղեալ օրենս՝ զի այնուհետեւ մի որ այլ
ի նոցանէ տանուտիրական իշխանութեամբ վա-
րեցի՝ բաց ի միոջէն զոր կայսրն կարգեսցէ
ի վերայ նոցա ըստ ժամանակին : Այլ որպէս եւ
ինքն յաւելու գրել, նոքա ինքնին եւ ազատօրէն
իշխէին զաւառաց իւրեանց, եւ առաջնորդէին
ցեղից իւրեանց, եւ ի պատերազմունս իսկ ոչ
խառնէին ի զօրս Յունաց : Զի ոգին ազատու-
թեան դեռ արժարժ էր ի սիրտս նոցա, եւ ոչ
ի սպառ շիջեալ իշխանասիրութեանն իղձ :

Երէ յայլ նախարարագուն տոհմս այսպէս,
որոց ոչ սակաւք յետոյ եկեալ հասեալ էին ի յու-
նակողմն, եւ նորոգ երկրի եւ նորանոր ժողովրդ-
ոց տէր կացեալ, քանի եւս առաւել Բագրա-
տունիք, որոց իբրեւ յուր հարիւր ամաց հետէ
սեպհականեալ զգաւառն Սպեր, եւ բազմացեալ
էր ի նմին տոհմականօք եւ սերնդովք, վարել
վարեցին զպայազատութիւն նորին ամենայն
ազատութեամբ :

Մինչեւ յամին իսկ 643, առ Ներսիսի Գ,
յիշատակէ Սեբեոս պատմիչ. « Եւ նստաւ արքայ
« Կոստանդին ի Կարնոյ քաղաքի... ընդ առաջ
« Ելին նմա Սպերացիքն՝ իշխանք Բագրատու-
« նեաց : »

Զի զայնու ժամանակաւ, եւ յետոյ եւս այլոց
ամենայն տոհմից նախարարութիւնք երթալովեր-
բային եւ նուաստանային. իսկ Բագրատունիք
հայրենատուր սեպհականութեամբ տեսար էին
երկրի եւ կայուածոց. ինքեանք բազմասերունդ
լեալ, յաճախեցուցեալ զհպատակս, եւ հարստա-
գոյն ստացուածովք. ուստի եւ բաւեցին յետ ժա-
մանակաց որպէս փիւնիկ անմեռ ի մոխրոց ծնա-
նել նոր ի նորոյ եւ կենդանանալ, եւ յաւերժա-
ցուցանել զտոհմին իւրեանց շքեղութիւն :

Որպէս յամին 780 ի Սպեր փայլեցան որպիք
Սմբատայ Բագրատունւոյ՝ Աշոտ Մսակեր կոչե-
ցեալն, եւ եղբայր նորա Շապուհ. զբնիկ երկիր
իւրեանց բաժանեցին, որպէս գրեն Ասողիկ եւ
Վարդան, եւ զգուշանային զաւառի իւրեանց,
ոչ տալով բոյլ բշխամեաց միջամուխ անդր
լինել :

Բայց եւ տեսեալ քէ ի վերին Հայս ի տագնա-
պի կայ ազգն, զերկիրն ընդ պահպանութեամբ
իւրեանցայնոց բողեալ՝ ինքեանք եղբարքն եր-
կրքեան զնացին յԱշոցք եւ ի Տաշիրս յամին 782,
եւ շահատակեալ անդ՝ ազատեցին զերկիրսն ի
Հագարացոց անտի : Անցին ապա ի Շիրակ եւ
յԱրշարունիս, վարեցին անտի եւս զՋահապ իշ-
խանն որ բռնակալեալ ուներ զերկիրսն զայնու-
սիկ՝ սեպհականս Կամսարական ցեղին :

Աշոտ Մսակեր բազում գանձուք գնոց գնեաց
զերկիրն Շիրակայ, ուր եւ Անին է՝ յայնժամ
փոքր ինչ աւան, եւ յետոյ շինեալ մեծացոյց :

Թեպէտ ի Ջահապայ կորցեաց Աշոտ զերկիրքս,
բայց քանզի սեպհական էր այն ցեղին մնացելոյ
ի Կամսարականաց անտի, ոչ շատ համարեցաւ
իրաւամբք ի բշխամեացն հանելոյ եւս սեպհակա-
նել ինքեան, այլ եւ իրաւամբք ստացմանն :

Յայնմ հետէ տուն Մսակերին Աշոտոյ եղեւ
Շիրակ, իսկ եղբոր նորին Շապուհոյ՝ որպէս եւ
բաժանեալ առեալ էր յեղբօրէ իւրմէ՝ Սպեր :
Միայն քէ այս Շապուհ ի մրցմունս անդ պատե-
րազմաց զորս ի վեր անդր մրցեցան՝ սպանաւ,
եւ փոխանորդեաց ընդ նմա ի Սպեր Աշոտ որդի
նորին :

Յամին 819, Թեոփիլոս կայսր եկեալ՝ զբազում
երկիրս Հայաստանեայց աւերեաց, եւ բաց յայլ-

ազգեաց՝ գՀայս եւս կոտորեաց. եւ իբրեւ դարձաւ ի Խաղտիս, խաղացոյց գՀայս անգամ ի Յունաստան : Իսկ իբրեւ գնաց ի Սպեր՝ ընդ առաջ եկն նմա այս Աշոտ շապուհեան, եւ սիրելի եւ հաճոյ գտեալ նմին՝ կարգեցաւ Հիւպատոս եւ Պատրիկ մեծ, ընկալեալ զիշխանութիւն եւ ի վերայ մերձաւոր գաւառացն :

Այս Շապուհեան Աշոտոյ է որդի Շապուհ Բագրատունի Պատմագիր, որոյ զործն այժմ չիք ի միջի. միայն Յովհաննէս կարուղիկոս գիանգամանս այնր Պատմութեան այսպէս ստորագրէ. « Հաճեցաւ բանս ոչ երկրորդէ միւսանգամ գիտեալսն զորոցաց Շապուհ Բագրատունւոյ, եւ « մերումս ժամանակի Պատմագրի, որ յայտապատում իսկ արարեալ է զորոցս պայագատութեան որդւոյ Աշոտոյ սպարապետին Սմբատայ զիշխանական պատմութիւնն, եւ զքաջաւորացն գիանգամանացն զկարգս, եւ կամ զդարձ գերելոցն ի Բուխայէ՝ գՀայաստանեայցս իշխանաց եւ նախարարաց յիւրաքանչիւրն սեպհական իշխանութիւնս ածեալ կացեալ հաստատեալ : Եւ քե հոյք ի նոցանէ հոյակապք եւ հարուստք, եւ ուժեղանք ընդդէմ հակառակորդաց հինից գտան, եւ կամ հոյք յումեքէ եղեն հարստահարեալք, եւ կամ զվախճան նոցա իւրաքանչիւրումն տեղ. զի... ըստ իւրումն ժամանակի ընտանի գոյով նորա զրուցացն ամենայնի, գեղջուկ բանիւ բաւական քեզ տայ պատճառս տեղեկութեան : »

Այս Շապուհ պատմագիր քր յերեւելի տանէ Բագրատունեաց, զի Աշոտ Մասկեր եր եղբայր հաւու նորա, եւ Շապուհ հաւ իւր եր որ սպանաւ ի մրցմունս պատերազմաց, եւ հայր իւր Աշոտ պայագատ Սպերոյ. երէ գայոց տոհմից գանցս անցս գրեաց, ապա յաւեա գիւրոյ տոհմի, որոց քաջ եւս ծանօթագոյն գտաներ :

Որպէս եւ Յովհաննէս կարուղիկոս յաւելու գրել. « Ի մանկութենէ մինչեւ ցերեկոյս երիտասար-

« դութեան գԱշոտոյ որդւոյ Սմբատայ սպարապետի զգորութիւնս եւ զքաջութիւնս եւ զպատերազմունս, եւ զհրոսմունս յայլս, եւ զայլոց « եւս ի նա, բաւական բերցի քեզ ան ի Շապուհ « պատմեալքն : »

Արդ երէ ականաւոր պատմիչն Յովհաննէս կարուղիկոս այդպէս չէր ըմպանկեալ զգործ Շապուհ Բագրատունւոյ իբրեւ գեղջկարանի, գուցէ գրիչք ակնորժէին գիւնասարն նորա առնուլ հետգիտէ, եւ գայր ժամանէր առ մեզ պատմութիւնն այն, եւ այսպէս գոնէ յաւետագունից ծանօթբանութեանց մեծի տոհմին տեղեկագոյն գտանեալք. ուր առ ի չգոյն այնր Պատմութեան՝ տարակուսիմք գանցս անցս Բագրատունեաց դասակարգել, եւ չգիտեմք քե յետ գորանալոյ նոցա ի Շիրակ՝ դեռ ոմանք ի Սպեր կացին մնացին պայագատել գերկիրն, երէ ամենեքին միանամուռ զիմեցին ի Շիրակ ի հօգորել գնորն զայն բագաւորութիւն տոհմի իւրեանց :

Եւ յետ ընդ երկար քաջաւորելոյ Բագրատունեաց, եւ գկնի աղետից եւ վշտաց գի եղեւ Բագրատունի տանն, չբաւեմք որիշ ինչ ասել : Գիտեմք քե բազումք ի Վիրս անցին, այլ ի Շիրակայ եւ ի քաջաւորական տանէն քե ի Սպերոյ՝ որոշել ինչ չկարեմք : Եւ քե մնացին ոմանք այլ եւս անդ, ի յարձակման Սկիւրացոց գի եղեւ Սպեր. յայժմեան գեղջուկ բնակիչս Սպերոյ՝ գտանին ոմանք ի նախնի սերնդոց Բագրատունեաց, եւ կամ դեռ Հայք կացին մնացին երէ տաճկադէնք ապստամբք եւ աւագակք են, երէ գեղջուկք ոմանք աննշանք. գայսմ ամենայնէ չունիմք ինչ մի հաւաստեալ ասել : Միայն յայս կնքեմք գիտես մեր, քե Բագրատունիք զամս հազար, գուցէ աւելի եւս, տանուտիրական իշխանութեամբ եւ կողմնակալութեամբ պայագատեցին գերկիրն Սպերոյ :

Ի Գում-գափու. Կոստանդնուպոլսոյ,

ի Պատրիարքարանին Հայոց, ի յուլիսի 1836:

ՊՕՂՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ :

ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՊՆՏ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՏԷՐ ՆԵՐՍԷՍ ՍՐԲԱԶԱՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ :

Պ. Ուպիչինի գիտուն գաղղիացին Փարիզու ամսագրաց մեկուն մեջ¹ համառօտ տեղեկութիւն մը հրատարակեց այս օրերս մեր սրբազան Կաթողիկոսին վրայ հանդերձ կենդանագրովը՝ որ հոս կրդենք : Թեպէտ եւ այն յօդուածին խօսքերն ընդհանրապէս ի գովեստ են ըստ արժանւոյն ազգասէր Հայրապետին, սակայն մեզի պատշաճ չերեցաւ ամբողջ բարգմանել զայն, ստոյգ գիտնալով քե խիստ շատ կարեւոր գիտելիքներ կան որ Պ. Ուպիչինին չէր կրնար ունենալ կամ ստուգել : Մենք արդէն խնդրած ենք Թիֆլիզու մեր ազգասէր եւ հմուտ բարեկամաց մեկէն որ սրբազան Կաթողիկոսին աշխարհաքարոզ արդիւնքներուն ու վարուց վրայ ստոյգ տեղեկութիւնները մանրամասն գրուածքով մը մեզի հաղորդէ. յուսանք քե քիչ ատենէն կրնդունինք ու կրնրատարակենք քե ամսագրոյս մէջ եւ քե առանձին :

Հոս այսչափ միայն յիշատակենք որ Պ. Ուպիչինին ընդունած տեղեկութեանցն այ նաչելով, սրբազան Հայրապետին ծննդեան բուականն է 1770, որով հիմա 87 տարեկան կըլլայ. իսկ եւրոպական լրագրաց մէջ ըսուածը քե 104 տարեկան է՝ անհիմն կերեւեալ նաեւ մեզի :

Թիֆլիզէն դեռ նոր եկող պատուաւոր ճանապարհորդները կրվկայեն քե այեցարդ Հայրապետը քաջառողջ ու զօրեղ է, ամենայն զգայարանքը իրենց յուծին մէջ, մտաւոր արթնութեանը հետ նաեւ ազգասէր գործունէութիւնը անպակաս. եւ քե այս տարի Ռուսաց Կայսեր օծման հանդիսին ներկայ չգտնուելուն պատճառ՝ ոչ քե ծերութիւնն էր, այլ առժամանակեայ տկարութիւնը՝ որով չկրցաւ ճանապարհորդութիւնն առաջ տանիլ :

Պ. Ուպիչինին գրած տեղեկութեանը մէջ գրերէ գլխաւոր բան մը չկայ որ արդէն ծանօթ չըլլայ մերազնեայց այս իրենց ճշմարտապէս ազգասէր եւ մեծապէս պատկառելի ու սիրելի Հայրապետին վրայ. այսինքն Թիֆլիզու մէջ Ներսիսեան Վարժարանին հիմնադրութիւնը, նոյն քաղաքին մէջ շատ մը շինուածոց եւ արուեստից ու ձեռագործաց իր ջանիւքը ծաղկիլը, Ռուսաց եւ Պարսից պատե-

րագմին ատեն արիասիրտ հովուապետին ցուցուցած արդիւնքը, յետոյ Նախիջեւանի ու Պեսարապիոյ առաջնորդութիւն ընելը տասնըինգ տարի, անկեց ետքն ալ 1843ին կաթողիկոսական արողը նստիլը միաձայն ընտրութեամբ եւ հաւանութեամբ ազգայնոց : Մենք մերուզած եւ սպասած տեղեկութեամբ յոյս ունինք շատ հետաքրքրական գիտելիքներ հաղորդելու ազգայնոց այս մեր սրբազան Հօր վրայ. իսկ առ այժմ գոն ըլլանք մեր ազգասէր եւ բարձրամուտ բարեկամ Ստեփանոս Նազարեանց վարժապետին խօսքերը հոս բարգմանել, որ Հայկական Մատենագրութեան վրայ հանած ուսերէն գրքին 114-118 էջերուն մէջ այսպէս կըսէ.

« Երէ մարդկային ազգիս տարեգրութեանցը
« մէջ եղած են այնպիսի մարդիկ որ իրենց ազգը
« լուսաւորելու գեղեցիկ նպատակով վառուած՝
« բովանդակ իրենց երկրաւոր գանձերը իրենց
« հայրենեաց օգտին զոհեր են, — երէ Պատմու-
« քիւնը իր յիշատակարանացը մէջ այնպիսի
« մարդկանց օրինակներ կընծայէ որ չափաւոր
« միջոցներով մեծամեծ բարիք քրած են իրենց
« ազգին, — այնպիսի անձանց մեկն է Ներսէս, որ
« առաջ Նախիջեւանի եւ Պեսարապիոյ վիճա-
« կաւոր արքեպիսկոպոս էր, եւ հիմա կաթողի-
« կոս է եւ Պատրիարք ամենայն Հայոց : Ծնած
« է Ներսէս 1770ին Աշտարակ ըսուած աւանը որ
« ատենով Հայաստանի փառաւոր տեղերէն մեկն
« էր Արարատեան նահանգին Բագրեւանդ գաւա-
« ռին մէջ՝ Եփրատայ ականցը մօտ, եւ իջած է
« Շահագիգեանց մաղեմի տոհմէն որ Հայաստանի
« շատ պատուաւոր ցեղերէն մեկն է : Մինչեւ
« տասնութը տարուան հասակը՝ հօրը տունը
« կենայէն ետեւ՝ իւր կնքահայրը, որ էր Գալուստ
« գերապատիւ արքեպիսկոպոս Էջմիածնի, քովն
« առաւ գինքը դաստիարակելու : Վրան կարգէ
« դուրս յաշոյակութիւններ տեսնելով, ժամա-
« նակաւ ունենալու աստիճանին ալ նախատես
« ըլլալով, յանձնեց գինքը Գրիգոր արքեպիսկո-
« պոսին խնամոցը, որ Կոստանդնուպօլսոյ պա-
« տրիարք եղած էր եւ մեծ համբաւ ունէր գիտու-
« րեան եւ առաքինութեանը կողմանէ : Այս կեր-
« պով կրթուեցաւ պատանին, եւ քսան տարե-

¹ Magasin Pittoresque, tome XXIV, décembre 1856.

« կան հասակին մէջ եկեղեցական վիճակն ըն-
« տրելով՝ աստիճան առաւ ու միանգամայն
« աւագ սարկաւագ ընտրուեցաւ կաթողիկէին
« Էջմիածնի : Գայուստ վարդապետին մեռնելէն
« ետեւ, — զոր իրեն երկրորդ հայր կանուանե-
« ներսես, — նոր պաշտպան եղաւ անոր նոր-
« ընտիր Ղուկաս կաթողիկոսը, եւ յետոյ Դանիէլ
« կաթողիկոսը, որ երիտասարդին պայծառա-

« փայլ ձիրքերը տեսնելով՝ վարդապետական
« աստիճան տուաւ անոր, ետքն այլ եպիսկոպոս
« ձեռնադրեց : Մինչեւ այն ժամանակը Ներսէսի
« գործունեութիւնը Էջմիածնի խաղաղաւետ պա-
« տերուն մէջ ամփոփուած էր. քիչ ատենէն
« ընդարձակ ասպարեզ բացուեցաւ առջեւը :
« Կաթողիկոսը 1802ին յուղարկեց գինքը ԻՎրաս-
« տան. հոն Պարսից ու Ռուսաց մէջ բորբոքած

Տէր Ներսէս սրբազան Կաթողիկոս ամենայն Հայոց

« պատերազմին բոլոր ժամանակը, ճշմարտապէս
« դիւցազնական քաջութեամբ ու նահատակու-
« քեամբ իր ազգին բարւոյն համար աշխատե-
« ցաւ : Պատերազմէն ետքը Էջմիածին դարձաւ,
« ու եռանդուն գործակից մը եղաւ Կաթողիկո-
« սին՝ արքունի գործողութիւնները առաջ տանե-
« լու : Կաթողիկոսը անոր արքեպիսկոպոսական

« աստիճան տուաւ, եւ յուղարկեց գինքը յանձ-
« նարարութեամբ Տաճկաստանի այլ եւ այլ քա-
« ղաքները, եւս եւ Կոստանդնուպոլիս առ մեծ
« վեզիրն ու ինքնակալը. անկեց դարձաւ Ներսէս
« Էջմիածին ամենայն յաջողութեամբ, արքային
« կողմանէ փառաւոր հրովարտակ (ֆերման) տա-
« նելով Կաթողիկոսին : Երբոր Ռուսաց ու Տաճ-

« կաց մէջ պատերազմ բացուեցաւ 1809ին, եւ
 « Ռուսաց զօրքերը Էջմիածնէն կանցնէին, Ներ-
 « սես որ կաթողիկոսին հոն չգտնուէրուն՝ կա-
 « թողիկոսարանին գործերը վրան առած էր, —
 « ինչպէս նաեւ պատերազմին բոլոր ժամանակը
 « — իր վառվըռուն ազգասիրութիւնը եւ աներ-
 « կիւղ քաջութիւնը շատ բանի մէջ յայտնի ըրաւ :
 « Եփրեմ Կաթողիկոսն որ նստաւ արողը,
 « Ներսէսին ազգասէր գործունեութեան առջեւ
 « հորիզոն բացուեցաւ : Նորէն Վրաստան յու-
 « դարկուեցաւ 1814ին, բայց այնուհետեւ իբրեւ
 « վիճակաւոր արքեպիսկոպոս հոն այլ եւ այլ
 « ժամանակ եկած բնական հայ ժողովրդոց : Բնա-
 « կութիւնը Թիֆլիզ քաղաքին մէջ հաստատած
 « ըլլալով, բոլոր ուժովն ու ջանքովը աշխատե-
 « ցաւ իրեն յանձնուած հօտին հոգեւորական
 « կրթութեանը . իր ազգին հիմակուան պիտոյքը
 « եւ յարգը լաւ հասկըցեր էր . հասկըցեր էր նաեւ
 « եւրոպական յուսաւորութեան օգուտները ուրիշ
 « ամենայն հայ եկեղեցականներէն աւելի . ուստի
 « եւ ձեռք զարկաւ հայրենասիրական տաժանելի
 « մեծ գործողութեան . Թիֆլիզու մէջ 1819ին
 « վարժարան մը հաստատեց շատ ստրկով, եւ
 « քովը տներ որոշեց վարժապետներուն բնա-
 « կութեանը համար : Այսու դիտմամբ Փարիզէն
 « հրաւիրեց շատ ծախքով Շահան Զրպետեան
 « անունով հայերենագետը, Մոսքուայէն ալ Ալամ-
 « դարեան Յարութիւն վարդապետը՝ որ Լազա-
 « րեանց Ճեմարանին մէջ դասատու էր, եւ նոյն
 « Ճեմարանին մէջ ուսում սովորած քանի մը երի-
 « տասարդներ : Ուսումնարանին մէջ դաս
 « տրուած նիւթերը՝ այն ժամանակի միջոցնե-
 « րուն համեմատ՝ էին հայերէն, ռուսերէն, գաղ-
 « ղիարէն, պարսկերէն, ու քանի մը հասարա-
 « կաց կրթութեանը հարկաւոր ուսմունքներ : Ու-
 « սումնարանին աշակերտաց թիւը 1828ին 400ի
 « կրհասներ : Գեղեցիկ սկզբնաւորութենէն ցան-
 « կալիպտողներ կը յուսացուէին ապագային հա-
 « մար . բայց աստուածային Նախախնամութիւնը
 « ուրիշ կերպ կարգաւորեր է եղեր : Պարսից դեմ
 « պատերազմ բացուեցաւ 1827ին . Ռուսաց տե-
 « րութիւնը գիտնալով Հայոց այս հոգակաւոր

« առաջնորդին վրայ ունեցած սերն ու վստահու-
 « րիւնը, հրաւիրեց զինքը ի գործակցութիւն բա-
 « նակին Ռուսաց ընդդէմ Պարսից : Ներսէսի
 « սրտին մէջ իր ազգին հոգեւոր եւ քաղաքական
 « երջանկութեան փափաքը՝ միմիայն սրբազան
 « ու վեհանձնական զգացմունք դարձած էր .
 « ուստի բողոք իր նորակառոյց եւ բերակատար
 « ուսումնարանն ու փութացաւ զնաց Երեւան՝
 « Ռուսաց բանակին հետ : Երբոր այն միջոցին
 « Սարտարապատի պարիսպները Ռուսաց սպա-
 « րապետէն կայծակնահար եղածի պէս փչան
 « կործանեցան, եւ սրբազան Հայրապետը խօս-
 « քով եւ կենդանի օրինակովը Հայկազանց սրտին
 « մէջ վաղուց մոռցուած պատերազմական քա-
 « ջութիւնն արթընցուց, բնական էր որ կարելի
 « չէր Ներսէսին մտածել քէ իր Թիֆլիզու մէջ
 « կանգնած ուսումնարանը ինչ վիճակի մէջ էր :
 « Անփորձ մեծաւորներու ձեռք մնացած ըլլալով,
 « այն ուսումնարանը շատ վնասուեցաւ, եւ վեր-
 « ջին հարուածն ընդունեցաւ երբոր Ներսէս հե-
 « ռացաւ զնաց հարաւային Ռուսաստան... Յու-
 « սալի է որ Ներսէս սրբազան Կաթողիկոսը, որ
 « ուսմանց եւ զիտութեանց հօգը պաշտպան եղած
 « է միշտ, Հայաստանի հոգեւորական գործողու-
 « րիւնները կարգի դնելէն ետեւ այն գիտութեան
 « կործանեալ տաճարը նորէն կանգնէ, անով իր
 « կենաց սիրելի մտածութիւնը գլուխ հանէ, որ
 « էր Հայաստանի որդիքը եւրոպական Արեւիքին
 « տաճարը մոցընել : »

Հոս դրուած կենդանագրոյն համար այս միայն
 կրճանուցանենք քէ մեզի ծանօթ կերպարանացը
 պայծառութեանն ու շնորհալի նայուածքին ոչ
 սակաւ պակասութիւն բերած է պատկերին
 փայտի վրայ փորագրուած ըլլալը :

Այլ եւս շատ տարիներով պարգեւէ Աստուած
 Հայաստանեայց եկեղեցւոյ այս քաջընթաց եւ ար-
 բուն Հօտապետը, եւ ըստ ազգասէր եղանդեանը՝
 որով ի մանկութենէ վառեալ ըլլալը գործով եւ
 արդեամբք ցուցուցեր է միշտ, օր ըստ օրէ իւր
 ազգին պայծառանալը սէսնէ, ցնծայ ու փա-
 ռաւորուի :

ՀԱՅԿԱԶՈՒՆԻ ԻՆՆԵՏԱՍՆԵՐՈՐԴԻ ԴԱՐՈՒՍ

(Շարայարութիւն եւ վերջ¹.)

« Զարդիս Լուսաւորչականք մեծաւ մասամբ, այսինքն է մեծ կես մասն ազգին Հայոց, գլաբուղիկոսն էջմիածնի ճանաչեն գլուխ եկեղեցւոյն իւրեանց իբրեւ զօրինաւոր յաջորդ սրբոյն Գրիգորի : Այժմու կաթողիկոսն Ներսէս, որ երբեմն առաջնորդ էր ի Տփլիս, զիննամեմիւր ուրեմն է²... :

« Առ կաթողիկոսին է ժողով կամ սինոդոս արքեպիսկոպոսաց կամ եպիսկոպոսաց ոչ վիճակաւորաց, եւ վարդապետաց, հանդերձ գործակալաւ կամ հոգարարձուաւ, որ եւ դիւանապետ է կաթողիկոսարանին : Կարեւորագոյնքն ի խընդիրս առաքին ի Փեթրպուրկ, եւ ընդ ձեռն փոխարքային Կովկասեան գաւառաց արկանին ընդ վճռով ինքնակալին : Ի վախճանեղ կաթողիկոսին հնգետասան եպիսկոպոսունք վիճակաւորք աթոռոցն Պարսկաստանի, Ռուսիոյ եւ Տաճկաստանի ի ժողով գումարին. ընդ նոսին եւ իշխանք եւ երեսփոխանք ժողովրդոց : Անձինք երկու ընտրին քուեարկութեամբ, եւ ապսպարին յընտրութիւն ինքնակալին, եւ եւ որոշէ եւ հաստատէ սովորաբար զայն յորոյ կողմն իցէ քուեիցն առաւելութիւն... : »

Պարոն Տիւրքիէ զհոռվմեականացն Հայոց խօսելով ասէ քէ քիւ նոցա հասանիցէ ց240 կամ ց250,000. որ յայտնի վրիպակ է, փոխանակ ասելոյ քերես քէ այս քիւ է հոռվմեականաց եղելոց ի Տաճկաստան յայլ եւ այլ ազգէ. քանզի նոցին իսկ չատին միսիոնարացն հաշիւք վկայեն՝ քէ հոռվմեականացն Հայոց քիւ չանցանէ քան զ38 հազար, յորոց երեքտասան հազարքն ի Կոստանդնուպոլիս են, եւ այլք յարտաքին գաւառս : Իսկ որք ի Ռուսս եւ ի Լեհաստան, ի Մաճառս եւ ի Դա-

LA SOCIÉTÉ ARMÉNIENNE AU XIXe SIÈCLE.(Suite et fin.¹)

« Aujourd'hui le patriarche d'Edchmiadzine est reconnu par la majeure partie des Arméniens grégoriens, c'est-à-dire par la plus grande partie de la nation, comme leur véritable chef religieux, comme le légitime successeur de saint Grégoire. Le catholicos actuel, précédemment archevêque de Tiflis, Nersès, touche à sa quatre-vingt-dixième année²...

« Le catholicos est assisté d'un conseil ou synode dirigeant, qui se compose d'archevêques ou évêques sans diocèse et d'archimandrites, avec un procureur qui est chargé de l'instruction et du rapport des affaires, et qui est aussi chef de la chancellerie patriarcale. Lorsque ces affaires ont de l'importance, elles sont adressées à Saint-Petersbourg et soumises à la décision de l'Empereur par l'entremise du vice-roi du Caucase. A la mort du catholicos, les quinze prélats ses suffragants, qui siègent dans la Perse, la Russie et l'empire ottoman, sont convoqués, ainsi que les principaux de la nation et les députés des corporations. Deux candidats sont choisis au scrutin et ensuite présentés à l'acceptation de l'Empereur, qui désigne et confirme ordinairement celui qui a la majorité des suffrages... »

M. Dulaurier pense qu'on peut évaluer le nombre des Arméniens catholiques de 240 à 250,000; mais il y a évidemment erreur dans ce calcul. Il faudrait, pour arriver à ce chiffre, comprendre dans cette catégorie tous les catholiques, de toute sorte de nationalité, existant en Turquie. D'après les renseignements pris par des missionnaires latins mêmes, il est certain que le nombre des Arméniens catholiques, en Turquie, ne dépasse pas 38,000, dont 13,000 à Constantinople, et le reste dans les provinces. La Russie, la Pologne, la Hongrie et les

¹ Տես Թիւ Ժ, էջ 271 :

² Պ. Տիւրքիէ յանելու աստանօր ինչ տեղեկութիւնս ինչ՝ զվարդաց սրբազան կաթողիկոսին՝ որ մեծապէս տարանջատք են ի մերոցս տեղեկութեանց. եւ քանզի ոչ ի կարի մերում է մանր ստուգել առ ժամս զամենայն եւ այնպէս ուղղազրել զիրսն՝ զէք ծանօթութիւնս ի բանս նորին յարելով, լաւ համարեցաք բնաւ իսկ զանց առնել զկեղակարծ ասացուածովքն, որպէս եւ զայլովք ինչ քաղաքական խորհրդածութեամբք զորս արարեալ է մատենագիրն իմաստուն ի վերջ կոյս յօդուածոյն իւրոյ :

¹ Voir le numéro d'octobre, page 271.

² M. Dulaurier entre ici dans quelques détails sur la biographie du vénérable catholicos. Nos renseignements au sujet des actes de ce prélat sont bien loin de s'accorder avec ceux de notre ami; mais comme il nous est presque impossible, pour le moment, de constater ou rectifier au moyen de quelques notes tous ces détails, nous avons préféré les supprimer ici, ainsi que certaines réflexions politiques que le savant auteur avait ajoutées à la fin de son article.

նուրեան իշխանութիւնս իցեն՝ հազիւ ժամանեն ց10 կամ ց12 հազար, որով համագումար քիւ հոռովմեական Հայոց գտանի լեալ 50,000 :

Յետ այնորիկ տեղեկութիւն ինչ համառօտ դնէ զծագմանէ հոռովմեականաց ի Հայս, զվերջին բաժանմանէ նոցա եւ կազմելոյ նոր ժողովուրդ յարեւելս, եւ ապա զերկոցունց միաբանութեանցն Մխիթարեանց՝ Վենետիկոյ ասեմ եւ Վեննայի, որոց վաստակքն եւ հսնգամանք քանզի քաջածանօթ ինչ իրք են մերոցն եւ օտարաց՝ աւելի իմն համարիմք կրկնել աստանօր : Ի կարգ անկեալ բանին՝ խօսի ապա զգրաւորական աշխատութեանց, եւ առանձինն զօրագրաց որ հրատարակին, մանաւանդ քե հրատարակէին (յամին 1854) յազգիս մերում, եւ զորոց բազում ինչ ճշգրտաբանեալ՝ ուրեք ուրեք խոտորի յիրացն ըստուգութենէ, եւ անմեղադիր է օտարութեամբն :

Ապա եւ զՀազարեանցն ձեմարանէ ճառէ որ ի Մոսքուա, եւ զՄուրատեան եւ զՌաֆայէլեան վարժարանաց, եւ յարէ .

« Ի գաւառս օսմանեան պետութեան եւ ի Կովկասեան նահանգին որ ընդ ձեռամբ Ռուսաց են՝ չիք եւ ոչ մի քաղաք հայաբնակ յորում չկայցեն եախնական դպրոցք, եւս եւ ուսումնարանք երկրորդ կարգի, որք առ հասարակ գտանին ի գաւիթս կամ ի շրջակայս եկեղեցեաց եւ վանորից՝ ընդ տեսչութեամբ եկեղեցականաց, եւ մատակարարին ծախիւք ազգասէր ընկերակցութեանց : Յոմանս մանկտիւնեւօրիորդք խառն գնան՝ յորժամ յոյժ դեռահասակք իցեն . յայլս որիչ եւ առանձինքն տեղիք են վասն մանկտույն եւ աղջկանց : Բայց աղջկանցն երբեյոց ի դպրոց սակաւ յոյժ է բազմութիւն, եւ ուսմունք նոցին ոչ ինչ աւելի են քան զսկզբունս քրիստոնեական վարդապետութեան, քերականութեան, բուսբանութեան եւ ասդնեգործութեան, եւ այս հրահանգք նոցին վաղ ընդ փոյր վճարին : Այսմ ընդհատութեան պատճառք են չկամել մարցն անշատել յինքեանց ըզդստերս, եւ սովորութիւն արգելական վարելոյ կենցաղ կանանայն Արեւելից, որք եւ բանտեալք իմն ի կանանոցի՝ առտնին հոգոց եւեթ պարապեն :

« Բաղաքք Տաճկաստանի յորս ուսումն գիտութեանց առաւելագոյն ունի յառաջատուութիւն՝ են յերոստական մասին Պուքրէշ, Ադրիանուպօլիս եւ Վառնա. իսկ յասիակոյմանն Կեսարիա, Սեբաստիա, Եդոկիա, Պրուսա, Զմիւռնա, Կարին,

principautés danubiennes n'en renferment guère plus de 10 à 12,000 ; de sorte que le nombre total des Arméniens catholiques se trouve réduit à 50,000.

L'auteur donne ensuite une courte notice sur l'introduction du catholicisme en Arménie, sur la dernière séparation des catholiques arméniens par la formation d'une nouvelle communion, et sur les deux congrégations religieuses de Venise et de Vienne. Les travaux et l'état actuel de ces communautés étant assez connus, nous n'avons pas cru devoir nous y arrêter ici. Il passe ensuite en revue les productions littéraires les plus récentes, ainsi que les publications périodiques de l'Arménie (en 1854). Très-exact en général dans ces renseignements, s'il s'écarte parfois de la vérité faute d'indications plus précises, sa qualité d'étranger suffit pour l'excuser.

Après avoir parlé de l'institut de MM. de Lazareff à Moscou, et des collèges Moorat et Raphaël, M. Dulaurier ajoute :

« Les provinces de l'empire ottoman et celles du Caucase qui appartiennent à la Russie n'ont pas de ville tant soit peu considérable habitée par les Arméniens où ils n'aient fondé des écoles primaires et d'autres où l'enseignement représente ce qui est chez nous l'instruction du deuxième degré. Ces établissements sont ordinairement placés dans l'enceinte ou le voisinages des églises et des monastères, et sous la direction ou la surveillance du clergé. Ils sont entretenus aux frais des associations patriotiques. Les uns admettent des enfants des deux sexes, lorsqu'ils sont tout à fait en bas âge ; d'autres ont un local et des professeurs particuliers pour les filles et pour les garçons ; enfin il en est qui reçoivent des filles seulement. Le nombre des enfants du sexe qui fréquentent ces écoles est proportionnellement très-limité ; leur éducation se borne aux premiers principes du catéchisme, de la grammaire et du calcul et à quelques ouvrages d'aiguille ; elle finit de très-bonne heure. Cette interruption a pour cause la répugnance qu'ont les mères à se séparer de leurs filles, et le préjugé, si profondément enraciné dans les mœurs de l'Orient, qui séquestre les femmes dans l'intérieur du gynécée et les voue exclusivement aux soins domestiques.

« Les villes de la Turquie où l'instruction publique a fait le plus de progrès parmi les Arméniens sont, en Europe, Bucharest, Andrinople, Varna ; en Asie, Kaisarié, Sivas, Tokat, Brousse, Smyrne, Erzeroum, Kharbrout, Mousch, Van, Beyrouth, etc. Dans les contrées

Խարբերդ, Մուշ, Վան, Պերուք, եւ այլք: Իգաւառսն որ ընդ ձեռամբ Ռուսաց՝ Տփլիս, Լոռի, Խուրայիս եւ այլն : Ի վանս Էջմիածնի ե ուսումնարան համբաւեալ առ Հայս, յորում եկեղեցականացն ցանկացողք աշտիճանաց մարզին յամենայն հրահանգս պիտանիս ժառանգաւորաց՝ ի նախնականաց անտի ուսմանց մինչեւ ի գիտութիւնս որ արժանի առնեն գնոսա վարդապետականին պատուոյ :

« Ի Կոստանդնուպօլիս, հանդերձ բուն քաղաքան եւ արուարձանեօք եւ կրկնակի ափամբքն Վոսփորի, գտանին 38 դպրոցք Հայոց, յորս յաճախեն մանկունք իբր 6500 կամ 7000 : »

Պարոն Տիւրքիէ յետ քանի ինչ խօսս առնելոյ զդպրոցաց Կոստանդնուպօլսոյ, որպէս եւ Նորոյն Զուղայի եւ Կալկաթայ, վախճան առնէ իւրումն գեղեցիկ գրուածոյ այսու բանիւք .

« Աստուանօր զկայ առցէ վաստակս իմ այս յորում գուն գործեցի տալ զնկարագիր ազգին Հայոց ըստ պէսպէս կերպարանափոխութեանցն յորս արկին զնա դեպք բազմարկարծեանք, եւ ըստ արդի հանգամանաց նորին : Զան ի գործ արարի ճշգրտատիպս հանել ի նկար զնմանութիւն նորին՝ ի բնագրաց եւ ի վաւերական յիշատակաց զգծագրութիւնսն զլխաւորս գաղափարելով : Է ուրեք արդեօք զի գրիչն իմ խոտորնակս ընթացաւ . սակայն որք առաջնորդեցին նմա եւ յիշատակեցան առ յինեն՝ ճշմարիտք են եւ հաւաստիք : Ի խազմիս յուզելոյ արդ ընդ Դուռն Օսմանեան եւ ընդ Ռուսս՝ այս նկարագիր նշանական եւս ընծայի եւ մտադրութեան արժանաւոր քան յայլ ժամանակս, եւ մեծագոյն մասն ազգին Հայոց բաշխեալ գտանի ի մէջ երկրացուն այնոցիկ պետութեանց, եւ երկաքանջիւրումն մասնաւորէ ոյժ եւ զօրութիւն իրական, քեպեռ եւ ոչ յոյժ զգալի : »

« Օսմանեան պետութեանն կարող է նա սպաս հարկանել ճարտարութեամբն ի դրամական իրս, եւ մեծաւ գործունեութեամբն՝ որ ի վտանգի ժամանակսն կարելորագոյն եւս է . դարձեալ եւ այնու զի առ քրիստոնեական ոգւոյն քաջայարմար է ընդելանալ օրինաց եւրոպականին քաղաքակրթութեան : Երկուք ի զլխաւորագունիցն պաշտամանց, հանդերձանք վառօդոյ ասեմ եւ դրամահատութիւն, ի նոցա ձեռս են ի Տաճկաստանի : Իսկ Ռուսաց աշխարհին արբանեկէ Հայն ձայնիւ բարբառոյ կարողիկոսին Էջմիածնի եւ հանդերձ Վրաց աշխարհաւն ընծայի նմա զօրավարս պատերազմափորձս յԱսիա : . . . »

soumises à la domination russe, ce sont Tiflis, Lori, Koutaïs, etc. Au couvent patriarcal d'Edchmiadzin, il existe un séminaire célèbre parmi les Arméniens, et où l'aspirant aux fonctions ecclésiastiques est conduit du premier degré des études cléricales jusqu'à celui qui le rend digne du titre de *vartabed* ou docteur en théologie.

« Constantinople, en comprenant avec Stamboul ou la ville turke les faubourgs et la banlieue, sur les deux rives du Bosphore, renferme trente-huit écoles ou collèges arméniens. Le chiffre des élèves qui les fréquentent peut être porté de 6,500 à 7,000 environ. »

M. Dulaurier fait mention des écoles arméniennes de Djulfa et de Calcutta, et termine son précieux article par ces paroles :

« Je m'arrête ici dans la tâche que je m'étais proposée, de peindre la nation arménienne dans les transformations que lui ont fait subir les vicissitudes sans nombre qu'elle a éprouvées, et dans son état actuel. Je me suis efforcé de retracer au vif sa physionomie, en empruntant les principaux linéaments de mon esquisse aux monuments et aux livres originaux. Mon crayon peut s'être égaré quelquefois, mais les indications qui l'ont dirigé, et que j'ai rapportées, sont d'une vérité réelle et historique. Dans la lutte qui s'est engagée entre la Porte et la Russie, et pour laquelle s'arme l'Europe occidentale, cette physionomie devient plus que jamais intéressante pour nous à étudier. C'est entre ces deux puissances que s'est répartie la masse la plus considérable de la nation arménienne, et elle apporte à chacune d'elles un contingent de force peu apparente, mais effective.

« Dans l'empire ottoman, elle peut mettre au service du gouvernement une habileté financière et une entente des affaires qui rendent son concours indispensable, surtout dans un moment de crise, comme aussi l'aptitude que lui a inoculée l'esprit chrétien de s'assimiler tous les éléments de la civilisation européenne. Deux des services publics les plus importants, la fabrication des poudres et la direction des monnaies, y sont entre ses mains. A la Russie, elle prête l'autorité de la voix du catholicos d'Edchmiadzin... et lui fournit, avec la Géorgie, des généraux expérimentés dans les guerres d'Asie... »

Իմաստուն բարեկամն մեր յաւելու ի վերջէ եւ խորհրդածութիւնս ինչ քաղաքականս զազդեցութենէ իւրոցն հայրենեաց ի վերայ հայկազեան գրոհիս, եւ այնպէս աւարտէ գլխուածն իւր, որ իրաւամբ դրուատեալ յերոպացւոց եւ ի մերոցն առհասարակ՝ արդարեւ իսկ քան զամենայն զըրուածս որ զմերոյ ազգիս վաղեմի եւ արդի հանգամանաց՝ ճոխ է ի համառօտութեան իւրում: Սմին իրի եւ մեք ոչինչ դանդաղեցաք դնել զայն յորագրիս, դուն ուրեք ի բաց բողոյժ ինչ ինչ յոջ կարեւորացն մերումս նպատակի, եւ ուրախ եմք զի ոչ սակաւ ախորժ հաճութեամբ ընդունելի եղեւ վերժանողացն մերոց եւ այս մասն աշխատութեան մերոյ:

Notre savant ami ajoute ici quelques réflexions au sujet de l'influence politique du gouvernement français sur l'esprit de la nation arménienne, et par là termine cette étude qui a mérité les justes éloges de tous les lecteurs, tant européens qu'arméniens. C'est en effet un écrit rempli de détails précieux et toujours d'une riche concision; un travail bien supérieur à tout ce qui avait paru jusqu'à ce jour sur l'histoire et l'état actuel de la nation arménienne. Ce sont ces qualités, cette supériorité qui nous engagèrent à le reproduire ici presque tout entier, n'en retranchant, vers la fin, que ce qui n'avait aucun rapport direct avec le but que nous nous sommes proposé. Nous sommes heureux de voir que cette partie de notre travail ait aussi reçu de nos lecteurs un bienveillant accueil.

ՓԱՐԻԶԵԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ

ԽՆԴԻՐ ՆԵՐՇԱԹԷԼԻ:

Մինչդեռ Փարիզու դաշնադրութեան մէկ երկու պայմաններուն տրուած բացատրութեանց ուղիղն որոշելու համար նոր բանագնացութիւն մը կը պատրաստուի ի Փարիզ ի մէջ այլ եւ այլ տերութեանց ղեսպաններուն, անդին Հերաթի խնդիրը՝ ասդիս ալ Զուիցերիի եւ Բրուսիոյ վեճը շատերուն սիրտը վախ մը կը ձգեն որ չըլլայ քէ նորէն պատերազմի դուռ բացուի արեւելք կամ արեւմուտք: Այն խնդիրներուն ինչ ըլլայն ու ինչպէս լուծուիլքը պատմելը քաղաքական լրագիրներուն կիյնայ. մենք զո՞ն ըլլանք համառօտ աշխարհագրական տեղեկութիւն մը դնելով հոս Զուիցերիի Նեոշաթէլ գաւառին վրայ. վասն զի արեւմտեան վեճը անոր համար է:

Շատին ծանօթ է որ Զուիցերի ըսուած երկրին կառավարութիւնը հանրապետական է: Բոլորը մէկէն 22 գաւառ բաժնուած ըլլալով, քեպէտ եւ իւրաքանչիւր գաւառ ազատօրէն կը կառավարուի ու գրեթէ ինքնագլուխ է, բայց ամենքը իրարու հետ ալ միացած են դաշնակցութեամբ ու պարտաւորուած են իրենց երկրին ինքնիշխանութիւնը պաշտպանելու: Երկու տարին մէյմը մեծ ժողով կընեն այս երեք քաղաքաց մէկուն մէջ:

Յուրիք, Պեռն, եւ Լիւցեռն, ու ժողովականաց չորսին իրեքը պէտք է միաբանին մեծամեծ խնդրոց վրայ որ որոշմունք մը կարենայ ըլլալ:

Զուիցերիի գաւառներէն Նեոշաթէլ ըսուածին վրայ Բրուսիոյ բազաւորները իրաւունք մը ստացած կը համարուին՝ գրեթէ հարիւր յիսուն տարիէ ի վեր, եւ այս իրաւունքն Վեննայի մէջ եղած արքայաժողովն ալ հաստատած է 1815ին. բայց Զուիցերացիք խիստ շատ անգամ բողոքեր են այն իրաւունքին դէմ, եւ այն բողոքնին առաջ տանելու համար է որ հիմա կը պատրաստուին նաեւ զինու զօրութեամբ Բրուսիոյ բազաւորին պահանջմանցը դէմ կենալու:

Propriétaire-gérant : A. LACHAT.

Ի ՓԱՐԻԶ, Ի ՏՊԱՐԱՆԻՆ ՎԱԼՏԷՐԻ:

PARIS. — IMPRIMERIE WALTER, RUE BONAPARTE, 44.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
540 EAST 57TH STREET
CHICAGO, ILL. 60637

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
540 EAST 57TH STREET
CHICAGO, ILL. 60637

ԳԻՆ ԸՆԿԵՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ .

Ի Փարիզ, տարեկան	Ֆրանք	20	»
Արտաքոյ		24	»
Գին միոյ տետրակի		1	25

PRIX D'ABONNEMENT :

Paris, par an	Fr. 20	»
Étranger.	24	»
Prix d'un numéro	1	25

ԳՈՐԾԱԿԱԼՔ ԸՆԿԵՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

ՓԱՐԻԶ, Պ. Ա. Թռամպլե, Ի փողոցն Անսիեն-Կոմէսի, 18.

ՊՕԼԻՍ, Կարապետ աղայ Իսթիճեան .

ԶՄԻՆՈՆԻՍ, Ղուկաս աղայ Պալղազարեան .

ԱՂԵՔՍԱՆԳՐԻՍ, Ղազարոս աղայ Տեր-Գասպարեան .

ԵԱՇ ՄՈԼՏԱՆԻՈՅ, Յակոբ աղայ Պրյըզլեան :

ON SOUSCRIT

A PARIS, chez M. Trambly, rue de l'Ancienne-Comédie, 18.

CONSTANTINOPLE, G. Utudjian.

SMYRNE, L. Balthazar.

ALEXANDRIE, L. D. Gasparian.

JASSY, J. Bouïoukly.

